अथ श्रीमद्भागवतं विजयध्वजतीर्थव्याख्यासहितम्

बदरिकाश्रम.
मध्वाचार्य.
व्यास.
सूत.
शुकाचार्य
गंगातीर
परीक्षित्
सूत.
नैमिषारण्य.
शौनकादिकऋषिमंडळ.

॥ अथ श्रीमद्भागवत विजयध्वज सटीक प्रारंभः ॥

बदरिकाश्रम.
मध्वाचार्य.
व्यास.
सूत.
शुकाचार्य
गंगातीर
परीक्षित्
सूत.
नैमिषारण्य.
शौनकादिक ऋषिमंडळ.

॥ अथ श्रीमद्भागवत विजय० सटीक प्र० स्कं० प्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीलक्ष्मीनारायणायनमः ॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्योनमः ॥ ॐनमोनारायणाय ॥ ॥ यतोजन्माद्यस्यश्रुतिसुनयमानैकविष
यात्स्वतंत्रस्तंत्रज्ञोगुरुरपिगुरोर्यश्चजगताम् ॥ विमूढापत्तत्त्वंप्रकटमिहवेत्तुंसुमनसोमुकुंदंध्यायामापहतकुहकंतंस्वमहसा ॥ १ ॥ त्रिसर्गोयत्रार्यंलसतिचिदचिद्विष्णुविषयोऽनलोकोनानेयंविकृतिरिवतेजो
जलमृदां ॥ विशुद्धंचैतन्यंप्रकृतिविकलंयंचविततम्परंब्रह्मात्मानंस्मरहृदयसत्यंगुरुतमम् ॥ २॥ यदीयकृतिरंजसासुमनसांसुमानंसतांसतीसकलसन्नतासकलवेदवाणीनिधिः ॥ सचित्सुखपयोनिधिःसरसि
जेक्षणःश्रीपतिःपराशरशरीरजःशरणमस्तुमेसंततम् ॥ ३॥ ममवचसिमंगलदेवताप्रणयतांतिसन्द्धिदधात्वियं ॥ विलसदुरसीवमधुंद्विषःकमलवनमध्यइवान्वहम् ॥ ४ ॥ ‘ जयतिजनकःशंभोरंभोजनाभसु
ताग्रणीःप्रथमकवीनांमुख्योयःसर्वजीवननायकः ’ ॥ श्रुतिविततावाग्यस्यब्राह्मीप्रमाणमनाकुलंपरमविषयेसम्यक्प्रेक्षावतांनमृषाक्कचित् ॥ ५ ॥ हिमकरलसद्बिंबद्योतःसुधारसजित्वरीसममसुहृशंदेया
दानंदतीर्थमहामुनिः ॥ मणिगणवराःशाणोल्लीढाइवाधिसमुत्त्विषःशमदमगुणायत्रोल्लसंतिसंततमेधसि ॥ ६ ॥ चरणमलिनेदैत्यारातेर्भवार्णवांतरसत्तरीं ॥ दिशतुविशदांभक्तिंमह्यंमहेंद्रतीर्थयतीश्वरः
॥ ७ ॥ क्वशब्दःक्वाभ्यासःश्रुतिरतिगुरोःक्वाग्रसरणीःसमीक्षापौराणीक्वखलुविबुधामत्सरधियः ॥ तथापिव्यामोहाद्गुरुगुरुकटाक्षैकशरणोमनाग्व्याकुर्वेहंभागवतपुराणंप्रगहनम् ॥ ८ ॥ आचार्यैरपरैरपिप्र
विवृतेमार्गेमनश्चोदितंखद्योतस्तपनप्रकाशितपदेकिंतत्रकुर्यादिति ॥ तन्मार्गानुगमेनवाक्तनुमनःशुद्धिक्रियायैततःश्रीमद्भागवतंपुराणमतुलंव्याकर्तुकामोयते ॥ ९ ॥ तदस्यांपद्यायांझटितिकृतयात्रेमयि

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ जन्माद्यस्ययतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियंसूरयः ॥
तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि ॥ १ ॥

कृपांमहांतःकुर्वंतोदिविभुविवसंतःसदयनाः ॥ निरस्तासूयायेपरमपदभक्तिक्षितिधरोद्वहमहाग्रीवाविपुलकरुणाःसर्वसुहृदः ॥१०॥ आनंदतीर्थविजयतीर्थौप्रणम्यमस्करिवरवंद्यौ ॥ तयोःकृतिंस्फुटमुपजी
व्यप्रवच्मिभागवतपुराणं ॥ ११ ॥ अथकलिमलापनुत्तयेविधिभवपुरःसरैरमरवरैरादरात्प्रार्थितोदितिसुतबलभरपरिखिन्नधरणितलेचिरसमयसमाचीर्णतपसासत्यवत्यांपराशरादवतीर्णोव्यासना
मामुरमथनःसमुद्धृतसमुत्सन्ननिगमकल्पतरुरल्पमतिमनुजदयालुःशाखोपशाखाभेदेनविभक्तवेदस्तदर्थनिर्णयेच्छुर्विरचितब्रह्मसूत्रस्तदनधिकारिजनापवर्गायप्रकाशितपुराणसंहितोवेदांतार्थप्रकाशिकां
द्वादशस्कंधसंमितामष्टादशसहस्रसंख्योपेतांभागवतपुराणसंहितांचिकीर्षुःकालदोषेणविहितान्भागवतधर्मानाविश्चिकीर्षुर्निरंतरापरोक्षितब्रह्मस्वरूपोनिरंतरायोपिप्रेक्षावच्छिक्षायैमंगलाचरणानामनेक
प्रयोजनायचसर्वेष्टदेवतांनारायणाख्यामनुस्मरति जन्माद्यस्ययतइति । अत्रयच्छब्द श्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः अस्यजगतोजन्मादियतः यश्चार्थेष्वभिज्ञःयश्चस्वराट्यश्चब्रह्महृदाआदिकवये
तेने यंप्रतिसूरयोमुह्यंति तेजोवारिमृदांविनिमयोयथातथात्रिसर्गोऽपियत्रमृषा तंस्वेनधाम्नासदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहीतिसमस्तान्वयः तत्रप्रथमंपरंधीमहीतिव्यस्तान्वयः पश्चादाकां
क्षावशाददितःसर्वेषामन्वयः परंपूर्णं गुणैरितिशेषः पृपालनपूरणयोरितिधातोः द्विविधाहिदेवताग्रंथारंभेनमस्कारादिमंगलक्रियामर्हति आधिकारिकीअभीष्टाचेति यथाज्योतिःशास्त्रेसूर्यादिग्रह
लक्षणदेवताधिकारिकीनमनादिक्रियार्हा परमप्रेमादिविषयाह्यभीष्टाचेति भगवांस्तूभयरूपइत्यभिप्रायेणपरमित्युक्तं परमात्माहिसकलप्राणिनांसंसारोन्मूलनायस्मिन्शास्त्रेप्रतिपाद्यतेतदेवतत्प्रेयःपुत्रात्प्रे

---

१ सुनियमानेकविषयादितिपाठान्तरम् । २ स्वमनसाइ०पा० । ३ अनलीकइ०पा० । ४ विततंव्यातम् । ५ मुरद्विषइतिपाठान्तरम् । ६ ईदमधनकुत्राचित् । ७ श्रुतिषुविततायस्यब्राह्मीतिपाठः । ८ तयातेइतिपाठः

योन्यस्मात्सर्वस्मादंतरंयदयमात्मेतिश्रुतेः सएवपरमप्रेमविषयःपरोपिनारायणएवनान्यःकश्चित् । यदेतत्परमंब्रह्मवेदवादेषुपठ्यते । सदेवःपुंडरीकाक्षःस्वयंनारायणःपरइतिहरिवंशेसत्यतपःप्रश्नोत्तरत्वे
नदुर्वाससःप्रतिवचनेपरस्यनारायणत्वोक्तेः ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिश्रुतेश्च धीमहिध्यायेम जन्माद्यस्ययतइत्यादिविशेषणैःपरशब्दोक्तान्गुणान्विशिनष्टि पालनपूरणाभ्यांयथासंभवंसृष्ट्यादयोवाच्याइ
त्यूहनीयं अलौकिकवस्तुनोलक्षणोपदेशमंतरेणज्ञातुमशक्यत्वात्शशविषाणकल्पंतदित्यतोवालक्षणमाह जन्माद्यस्ययतइति अस्यप्रत्यक्षस्यजगतोजन्मआदिर्यस्यतज्जन्मादीतितद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः यतोयस्मात्भवतीतिशेषः आदिशब्देनस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबंधमोक्षाग्रह्यंतेनकेवलंस्थितिसंहारौ श्रुतिस्मृतिविरोधात् यथासास्नादिमान्गौरितिवृद्धोपदिष्टसास्नादिमंतंपदार्थंम
श्वादिभ्योव्यावृत्तंगोशब्दवाच्यंप्रत्येति तथाजगज्जन्मादिकारणंपरमितिश्रुत्याचार्योपादिष्टंजन्मादिकंप्रत्येकंपरब्रह्मलक्षणतयाज्ञातव्यं वेदांतसूत्रेषुप्रतिपादितत्वात् ननु परस्यजन्मादिकारणत्वंकुतइ
तितत्राह अन्वयादिति यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंतीत्यादिश्रुतीनां । अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते । स्रष्टापातातथैवात्तानिखिलस्यैकएवत्वित्यादिस्मृतीनांचजगत्कारणेहराव
न्वयात् उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिंगात् परंब्रह्मैवजगत्कारणंनान्यदितिभावः । ननु रुद्रादीनामपिजन्मादिकारणत्वंश्रूयते अतःकथंपरस्यैवेत्यवधार्यते उच्यते यद्यपिरुद्रादीनांवेदैकदेशप्रतिपाद्यत्वम
स्ति तथाप्यनंतवेदकदंबप्रतिपादितत्वंविष्णोरेवसर्वैर्वेदायत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यःननुश्रुत्यादेःपिपीलिकादिलिपिवत्अप्रमाणत्वान्माणवकहष्टशार्दूलकल्पनेनतन्निश्चयाभा
वादतःपरमाणुपुंजस्यैवकारणत्वमितितत्राह इतरतइति प्रत्यक्षागमाभ्यामनुगृहीतादितरस्मात्तर्कात् परब्रह्मणःकारणत्वंज्ञायते समुदायउभयहेतुकोपितदप्राप्तिरितिभगवताकृष्णद्वैपायनेनपरमाणुपुंज
वादस्यनिरस्तत्वात् अत्रश्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात्केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् ननु कार्यंकारणपूर्वकंकार्यत्वादितिकारणसामान्यमात्रंसिद्धं विशेषतःकुतःसिद्धिरितिचेत्सत्यं प्रधानादेरचेतनत्वेनबुद्धिपू
र्वककर्तृत्वानुपपत्तेरस्वातंत्र्याच्चक्षित्यादेश्चेतनकर्तृकत्वंपरिशेषसिद्धं चेतनाद्धिपित्रादेःपुत्राद्युत्पत्तिदर्शनात्तदृष्टांतेनब्रह्मादिचेतनजातंपरमचेतनाद्विष्णोरुत्पद्यतइतिसुशकोऽयंतर्कःसमुत्तिष्ठते चशब्दःसमु
च्चयेवेदानामपौरुषेयत्वेनकर्तृप्रसिद्ध्यभावादसंदिग्धप्रमाणत्वेनतदनुगृहीततर्कस्यापिप्रतितर्कपराहतिर्नाशंकनीयेत्यस्मिन्नर्थेवा अनेनअथातोब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्ययतः । शास्त्रयोनित्वात्तत्तुसमन्वया
दितिचतुःसूत्रीव्याख्याता जिज्ञासैवधीमहीत्यनेनोच्यते वेदविचारनिर्णीतगुणोपसंहाररूपत्वात् इयानेवविशेषःध्यानमेवज्ञानसाधनंनकर्मादिकमित्यतोधीमहीतिपदं कर्मणःशुद्धांतःकरणस्यध्यानसंभ
वादिति यस्तुश्रुतिस्मृतीअनादृत्यकेवलतर्केणब्रह्मणोजन्मादिकारणत्वंविघटय्यप्रत्यवतिष्ठते सोन्वयव्यतिरेकात्मकतर्केणापहसितव्यइत्यतोवाह अन्वयादितरतइति अन्वयात् अन्वयानुमानात् इतर
तोव्यतिरेकानुमानात् तेचदर्शिते चशब्दस्तूक्ततर्कस्यकेवलस्यव्याप्तिशून्यत्वादस्यचप्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकत्वेनबलीयस्त्वादप्रतिहतःस्वार्थंसाधयतीत्येतस्मिन्नर्थेवर्तते ननु यथापयोंब्वादेरचेतनस्यस्यंद
नादिप्रवृत्तिदर्शनात्तन्निदर्शनेनप्रधानस्यकारणत्वंकिंनस्यादितितत्राह अर्थेष्विति अर्थेषुघटपटादिष्वभितःसर्वतःअशेषविशेषाकारेणजानातीत्यभिज्ञःप्रधानस्यजडत्वेनज्ञानाश्रयत्वलक्षणासंभवान्नितरां
सर्वज्ञत्वंविष्णोस्तुसर्वज्ञत्वंश्रुतिस्मृतिसिद्धं यःसर्वज्ञःससर्ववित् तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतपेत्यादि नन्वस्यहेतोःसर्वज्ञेरुद्रादावपिवृत्तेरसाधकत्वमितितत्राह स्वराडिति स्वयमेवराजतइतिस्वराट्
स्वस्यस्वयमेवराजानान्योधिपतिरितिवा अयंभावः यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमीतिरुद्रादीनांश्रीप्रसादायत्तज्ञानादिगुणवत्त्वदर्शनान्ममयोनिरप्स्वं तरितिश्रियश्च विष्ण्वनुगृहीतज्ञानादिमत्त्वदर्शनाद्विष्णोस्त्व
नन्याधीनज्ञानादिगुणवत्त्वात्तद्गतानांविशेषाणामनंतानांवैरज्ञातत्वान्नतेषांनिरुपचरितसर्वज्ञत्वमतोनान्येषुतस्यहेतोर्व्यभिचारइतिसएव सर्वकर्तेति नतेविष्णोजायमानः सएषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरित्या
दिश्रुतिरनन्याधिपतित्वेसर्वाधिपत्येचमानं स्रष्टुराजांतररहितइतिवास्वराट्स्वात्मानंस्वयमेवराजयतिप्रकाशयतिनपरेच्छयेतिवा ननु श्रुतीनामनंतत्वादेकत्रहरेरन्याधीनत्वकथनसंभवादतः कुतोनिश्चयः
परोनान्याधीनइतितत्राह तेनइति यःपरआदिकवयेचतुर्मुखायब्रह्मसांगंवेदंहृदास्नेहेनतेनेविस्तारितवान् तस्यसकृदुपदेशमात्रेणाशेषविशेषग्रहणसामर्थ्येऽपि वक्तव्यंब्रह्मगुरुणाचतुर्वारमथापिवे

१ परमपदंनैकस्मिन्पुस्तके । २ परोक्ततर्कस्य ।

त्युपदेशशास्त्रमनुसृत्यतेनइत्युक्तं शिष्यशिक्षायैतथोपदेशसंभवात् चतुर्मुखस्यवेदोपदेशेनहरेरनन्याधिपतित्वस्यकिमायातमितिचेन्न प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यो विश्वाजातानिपरिताबभूवेतिश्रुतौचतुर्मु
खस्यनिरतिशयमाहात्म्यकथनात्तदुपदेशात्तस्यानन्याधिपतित्वसिद्धेः योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्माइतिश्रुतेः सकलवेदविद्योपदेशोपिसिद्धः आदिकवित्वंचब्रह्मणःकविर्यःपुत्रः
सइमाचिकेतेत्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मवेदस्तपस्तत्त्वंब्रह्माविप्रःप्रजापतिरित्यभिधानं हृत्स्नेहेमनसिस्निग्धेसुहृद्धंधौहरावपीतिच नप्रहेलिकावदुपदेशइतिद्योतनायहृदेत्युक्तं तेनेब्रह्मेतिसर्वज्ञत्वेयुक्त्यंतरंवा
सकलचेतनाराश्युत्तमस्यचतुराननस्योपदेष्टुःशार्ङ्गपाणेःसर्वज्ञत्वंन्यायप्राप्तमितिभावः वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तादितिश्रुतौनारायणविषयज्ञानेस्वातंत्र्यकथनात्तदुपदिष्टज्ञानेनैवतज्ज्ञानं
कथंसंगच्छतइत्याशंक्ययमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः तत्प्रसादायत्तज्ञानेनैतद्विषयंज्ञानंनतुस्वायत्तं अन्यथाज्ञानमेवनस्यादुक्तहेतोरित्यभिप्रेत्याह मुह्यंतियंसूरयइति भूतभविष्यद्वर्तमानब्रह्मादयो
यत्प्रसादमंतरेणमुह्यंति मुह्यवैचित्त्यइतिधातोश्चिंतिंज्ञानंनजानंतिकचिदन्यथाचजानंतीत्यर्थः तेनेत्युक्तेरस्माद्ब्रह्मादिचेतनराश्यचिंत्यमहिमामहीधरः इतिप्रतीयते नन्वीश्वरःस्रष्ट्यादौप्रवर्तमानःप्र
योजनार्थीभवति अन्यथावा नप्रथमः यत्प्रयोजनार्थंप्रवर्ततेतस्यतत्पूर्वंतदभावादपूर्णत्वेनाशक्तत्वात्स्रष्टृत्वानुपपत्तेः नद्वितीयःप्रवृत्तिमात्रस्यस्वप्रयोजनोद्देशेनदृष्टत्वान्मूढवत्तदनुपपत्तेरतोमायामयीसृष्टिरे
ष्टव्येत्यतआह तेजोवारीतितेजोवारिमृदांविनिमयोयथातथात्रिसर्गः यत्रयस्मिन्भगवतिविषयेमृषैवपूर्वाप्राप्तप्रयोजनप्रापकोनभवति कथंतर्हिप्रवृत्तिरितिचेत् उच्यते देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृ
हा लोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिश्रुतिसूत्रबलादाप्तसमस्तप्रयोजनस्यहरेःलीलयैवप्रवृत्तिरितिभावः जीवेश्वरजडानांसर्गस्त्रिसर्गः यथाएकमेवमूलंतेजःस्वकार्येषुपार्थिवादिपदार्थेषुबहुधाभूत्वाप्रविशतिबहिश्च
मथनादिनाविर्भवतितथेश्वरोपिजगत्सृष्ट्वाबहुरूपीभूयजगदंतःप्रविशति बहिश्चभूतानुकंपयावासुदेवादिबहुरूपआविर्भवति अयमीश्वरसर्गः दीपाद्दीपांतरोत्पत्तिर्यथातथेश्वरसर्गइतिवा यथासूर्यादि
तेजसांजलाद्युपाधिनिमित्तैर्बहूनिप्रतिबिंबानिसूर्यकांतादीनिसूर्यादेर्जायंते तथैवसूक्ष्मस्थूलशरीराद्युपाधिनिमित्तैःप्रतिबिंबभूताजीवाहरेरुत्पद्यंते एषजीवसर्गः यथाकुलालोमृदमुपादानीकृत्यघटादीन्
सृजति तथेश्वरोजडप्रकृतिमुपादायमहदहंकाराद्यशेषजडपदार्थान्सृजत्येषजडसर्गः अनेनमायामयीसृष्टिरित्यस्यकिमायातमितिचेदुच्यते यत्रेश्वरइतिविशेषणादन्यत्रजगत्यमृषामिथ्यानभवति त
थाचयोजना यथातेजोवारिमृदांविनिमयः कार्यअर्थक्रियायोग्यत्वात्सदसद्विलक्षणोनभवति तथायत्रयदाधारतयाक्रियमाणास्त्रिसर्गोमिथ्यानभवति अर्थक्रियोपपत्तिरेवामिथ्यात्वबाधिकेतिभावः न
नुतेजःकार्यंकेशोंड्रकादि वारिकार्यंफेनादि मृत्कार्यंघटादि यथामिथ्यातथायत्रजगन्मिथ्येत्यर्थःस्याच्चथाचश्रुतिः वाचारंभणंविकारः अनुमानंचविमतंमिथ्यादृश्यत्वादित्यतोमायामयीसृष्टिरित्यत
आह धाम्नेति स्वेनधाम्नास्वरूपज्ञानमहिम्नासदानित्यंनिरस्तंकुहकंइंद्रजालादिमायायेनयस्यवासतथोक्तःतं यःसर्वज्ञःअथैनमाहुःसत्यकर्मेति विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतिविरोधादुदाहृतश्रुतेरर्थांतर
त्वसंभवादनुमानस्यव्याप्तिशून्यत्वेनतद्विरोधाभावान्नित्यनिरस्तेंद्रजालोविष्णुर्मायामयसृष्टिंनविदधाति किंतुसत्यामेव लोकेवाऽसमर्थःसन्निंद्रजालादिकंसृजति ननुसमर्थःविष्णुस्तुनित्यपरिपूर्ण
शक्तिःकिमर्थंतत्करोतीत्यर्थः मुक्तव्यावृत्तयेसदेत्युक्तंतेषांमुक्तेःपूर्वंबंधभाक्त्वेनकुहकत्वसंभवात् ननुविष्णोःसदानिरस्तकुहकत्वेमुक्तामुक्तव्यावृत्तिर्घटते तदेवकुतइतितत्राह सत्यमिति सत्यंनिर्दुःखनिरत्यनिर
तिशयानंदाद्यनुभवरूपं सच्छब्दउत्तमंब्रूयादानंदंतीतिवैवदेत् । येतिज्ञानंसमुद्दिष्टमितिवचनान्नित्यनिरस्तकुहकत्वेनमुक्तव्यावृत्तिर्युज्यतइतिभावः एतदुक्तंभवति उपक्रमादितात्पर्यलिंगयुक्तयुपेतसर्वश्रुतिस्मृ
तितात्पर्यपर्यालोचनयाजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वादनन्याधिपतित्वाच्चतुर्मुखज्ञानोपदेष्टृत्वात्स्वानुग्रहमंतरेणदुर्ज्ञेयत्वात्स्वप्रयोजनानुद्देशेनकेवललीलयैव जगत्सर्जनादिप्रवृत्तिमत्त्वात्स्वतएवनित्यानिर
स्तेंद्रजालत्वेनसत्यमहिमत्वान्निर्दुःखनित्यनिरतिशयानंदाद्यनुभवरूपत्वाच्चसर्वगुणपूर्णोविष्णुःसर्वैर्ध्येयइतिवातात्पर्यार्थः ननुधीमहीतिछांदसः प्रयोगःकस्मात्कृतः उच्यते गायत्रीप्रतिपाद्यंनारायणाख्यं
परब्रह्मैवनसूर्यः तस्यचक्षोःसूर्योअजायतेतिश्रुत्यातदंगजननोक्तेरितिदर्शयितुं यथावेदाध्ययनोपक्रमेगायत्र्यभिधीयते।विशिष्टफलहेतुत्वात्तथाभागवतोपक्रमेऽशतिवागायत्र्याचाशेषवेदप्रतिपाद्योनारायणएव
भागवतेप्रतिपाद्यइतिवा इतरेषांभगवत्कृतत्वेनतत्परत्वेपितद्व्यावृत्तयेइतिवा इतरेभ्योप्यस्यमाहात्म्याधिक्यप्रकटनायेतिवा धीमहीतिछांदसंपदंप्रायुंक्तभगवान्बादरायणः तथाचमत्स्यपुराणेपुराण

१ तस्माद्ब्रह्मादि०इ०पा० २ महीधरप्रभा० । ३ मुक्ताइत्यक्षरद्वयंनैकस्मि०

दानमाहात्म्येप्रस्तावमाहात्म्यतल्लक्षणंप्रदर्श्यते यत्राधिकृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधश्चापियत्तद्भागवतंविदुः। लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वितं। पौर्णमास्यांप्रोष्ठपद्यांसयातिपरमंपदं।
अष्टादशसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्तितमिति। स्कांदेच ग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः। हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा।गायत्र्याचसमारंभोयत्रभागवतंविदुरिति। गारुडेच अर्थोयंब्रह्मसूत्राणांभार
तार्थविनिर्णयः गायत्रीभाष्यरूपोऽसौवेदार्थपरिबृंहितः। पुराणानांसाररूपःसाक्षाद्भगवतोदितः।द्वादशस्कंधसंयुक्तःशतविच्छेदसंयुतः।ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रःश्रीमद्भागवताभिधइति। अन्येचतुर्विंशत्साहस्रंभा
गवतमितिवदंति। असंप्रदायविदांवचनमित्युपेक्षणीयं। गायत्र्यर्थोप्यनेनश्लोकेनसूचितः तथाहि तत्सवितुर्देवस्येत्यस्यार्थोजन्माद्यस्ययतइत्यादीति वामंवरेण्यंपरमित्यभिधानाद्वरेण्यमित्यस्यव्याख्यानं
परमिति। भर्गइत्यस्यव्याख्यानंधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकमिति भर्गःसकलदुरितभर्जनंज्योतीरूपं तत्पदार्थव्याख्यानंस्वराडिति धियोयोनःप्रचोदयादित्यस्यविवरणंतेनेब्रह्महृदायआदिकवयेइति
यःसविताजन्मादिकर्तानःअस्माकंधियःधर्मादिविषयाबुद्धीः उपलक्षणमेतत् सर्वेंद्रियाणि इत्यादि स्वतत्त्वविषयंज्ञानंगुरुमुखेनोपादिश्यतज्ज्ञानसाधनानिसर्वाणिकरणानिप्रचोदयात्प्रचोदयतिस्वा
त्मविषयतयाप्रेरयति तस्यसवितुर्देवस्यक्रीडादिगुणसंपन्नस्यनारायणस्यअनन्याधीनतयातत्त्वाद्वयाप्तत्वाच्चद्वरेण्यंसकलगुणाकरतयापरममंगलंभर्गः ज्योतीरूपंभरणगमनयोगात्सर्वज्ञंवावपुःज्ञानादिगु
णरचितचरणकराद्यवयवमितियावत् धीमहिध्यायेमज्ञानमेवतत्प्रीतिजनकंनकर्मादिकंतस्मात्तच्चिंतनंकर्तव्यमित्यर्थः। यत्तु केनचिद्वेदसंमितैवंविधंग्रथव्याख्यानारंभसमयेप्रजल्पितं पदच्छेदःपदार्थोक्तिर्विग्र
होवाक्ययोजना आक्षेपश्चसमाधानामितिव्याख्यानलक्षणं। अतिरिक्तंपदंत्याज्यंहीनंवाक्येनिवेशयेत्। विप्रकृष्टंचसंदध्यादानुपूर्व्यंचकल्पयेत्। लिंगंधातुंविभक्तिंचयोजयेच्चानुलोमतः। वाक्यार्थस्यानुसा
रेणतेषांचप्रत्ययोपिचेति तदनुपासितग्रंथसंप्रदायवित्सज्जनचरणैरुपेक्षितमितिविदुषांपरिषदिसारस्यंआधत्तेनहि यथावेदादावकरीत्यत्राकरोदितिपदंअशक्यनिवेशनं तथात्राप्यतिरिक्तंपदंसंत्यज्यही
नमप्रयोज्यंयतएतद्व्याख्यानंतल्लक्षणंनभवति तस्माद्यथास्थितग्रंथव्याख्यानमेवसज्जनचित्तरंजनमितिसंतोष्टव्यं। ननु नायंश्लोकार्थःकिंत्वन्यएव तथाहि तंसत्यंधीमहि ननु मृत्तिकेत्येवसत्यमितिमृ
दादेरपिसत्यत्वंश्रूयते तद्वदस्यापीतितत्राह परमिति मृदादेःकार्यापेक्षयासत्यत्वंअयंतुपरमार्थिकःसत्यः तत्सत्यंसआत्मेतिश्रुतेः परस्यसत्यस्यावाङ्मनोगोचरस्यकथंध्यातृध्यानध्येयादिव्यवहारगोच
रत्वमित्याशंक्याह जन्मादीति अस्यजगतोजन्मस्थितिभंगायतःपरात्सत्यात् तंधीमहीत्यर्थः यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिश्रुतिसिद्धजगत्कारणत्वरूपेणावाङ्मनोगोचरस्यापिध्यातृध्यानादिव्यव
हारोघटतइतिभावः ननुब्रह्मणःसिद्धरूपत्वात्प्रमाणांतरागोचरत्वमतस्तत्रवेदांतानामनुवादकत्वादप्रामाण्यमित्याशंक्याह अन्वयादिति। वेदांतानांब्रह्मण्येवान्वयात्तात्पर्यादित्यर्थः तथाचश्रुतिस्मृती
सर्वेवेदायत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिप्रमाणांतरासिद्धत्वेनह्यननुवादकत्वंसिद्धमित्यपिज्ञातव्यं नकेवलंश्रुत्यन्वयात् स्मृत्यन्वयाच्चेत्याह इतरतश्चेति अहंसर्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेतिस्मृ
तितश्चेत्यर्थः अथवाप्रतिपदोक्ताविवक्षितार्थसिद्धयेहेतुमाह अन्वयादितरतश्चेति अस्तिप्रकाशतेइतिब्रह्मणश्चकार्यप्रपंचेमृदादेरिवघटादौसमन्वयादितरतोप्रकाशव्यतिरेकेणकदाचिदपिकस्याप्यप्रति
भासान्मृदादिव्यतिरेकेणघटादेरिवेत्यन्वयव्यतिरेकौदर्शितौ अथवा ब्रह्मणिकारणापन्नेमहदादिकार्यदर्शनादन्यथाऽदर्शनादितिसत्तास्थित्योरन्वयव्यतिरेकौदर्शितौ ननु तर्हिसांख्यपरिकल्पितंप्रधानमे
वजगत्कारणमस्तुकिंब्रह्मणेतितत्राह अर्थेष्वभिज्ञइति उत्पाद्यसर्वपदार्थेष्वभिज्ञःसःअभितःसर्वतःसर्वमिदंजानातीति एवंविधस्येवकारणत्वंनेतरस्यप्रधानस्यजडत्वान्नसर्वज्ञत्वं तथाच यःसर्वज्ञइ
तिश्रुतिःतर्ह्यर्थेष्वभिज्ञानांजीवानामेवजगत्कारणत्वमस्त्वित्याशंक्याह स्वराडिति स्वयमेवराजतइतिस्वराट् जीवानांपरिच्छिन्नज्ञानत्वेनपराधीनत्वान्नस्रष्टृत्वंसंभवतीत्यर्थः एषसर्वेश्वरःएषसर्वज्ञो
कपालइतिश्रुतेः नन्वीश्वरस्यापिनतस्यकार्यंकारणंचविद्यतइतिश्रुत्याकार्यकारणाद्यभावात् कथंसर्वज्ञत्वमितितत्राह तेनेब्रह्मेति आदिकवयेब्रह्मणेयःब्रह्मऋग्वेदादिलक्षणंसांगंवेदंहृदामनसामनोमात्रेण
साधनांतरनिरपेक्षतयातेनेस्वरमात्रावर्णपदवाक्यादिक्रमेणविस्तारितवान् ब्रह्मणउपाधिभूतांबुद्धिंनिर्मायतत्रवेदंप्रकाशितवानित्यर्थः अथवाहृदोपनिषदासहसंकल्पमात्रेणकार्यकारणसंबंधरहितोपिभग
वान्सर्वांतर्यामीब्रह्मादिकार्यकारणसाक्षित्वेनसर्वज्ञइत्यर्थः एवंजगत्कारणेसच्चिदानंदात्मकेवेदैकवेद्येनिरवद्येसर्वेश्वरेपरैरुद्भाव्यदोषकलापिनास्तीत्यभिधत्ते मुह्यंतीति यंप्रतिसूरयःकपिलादयःशास्त्रप्र

१ अविदुषा परि० इ० पा०।

णेतारःमुह्यंतीत्युक्तेतत्प्रणीतशास्त्रस्यनिर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधिग्रंथोनास्तीत्यर्थः नानाऽसत्तर्ककलिलांतःकरणदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरेउपरतसमस्तमायामयेभगवतिकोनुदुर्घटइतिस्वोक्तेः अतःपरमसत्यादप्युत्पन्नस्यजगतःकुतःसत्यत्वंकिंतुमिथ्यात्वंमेवेतिदर्शयाति तेजोवारीति विनिमयःकार्यं तेजोविनिमयःकेशांडूकादिः वारिणोविनिमयःहिमकरकादिः मृदोविनिमयोघटादि' यथायेनप्रकारेणतथाकारणसत्ताप्रतीतिव्यतिरेकेणकार्यस्यपृथक्सत्ताप्रतीतिशून्यत्वमेवात्रमिथ्यात्वं तद्वत्तेजोवारिमृदामपिकारणसत्ताप्रतीतिव्यतिरेकेणकार्यस्यपृथक्सत्ताप्रतीत्यभावान्मिथ्यात्वमित्यर्थः किंचत्रिवृत्कृतानांचोभयेषांदृष्टांतदार्ष्टांतिकव्याजेनमिथ्यात्वंकथितमितिसंप्रदायविदामभिप्रायः । ननु ब्रह्मणोजगत्कारणत्वेक्रियाकारकादिसंबंधादसंगोह्ययंपुरुषइतिविरुध्येतेत्यतोवाह तेजोवारीति त्रिसर्गस्त्रयाणांसर्गःतेजोवारिमृदांसर्गः उपलक्षणंचैतत् पंचभूतानांसृष्टिःयत्रामृषा कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमिथ्यातथाजगदपिमिथ्येत्यर्थः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः इदानीमेवंविधप्रपंचकारणत्वेनकल्पितमायासंबंधनिबंधनंकिंचिदपिचिद्रूपपरमसत्यात्मकेईश्वरेस्वदृष्ट्यावस्तुगत्यापिनास्तीतिदर्शयाति धाम्नेति धाम्नाप्रकाशेनस्वेनस्वरूपभूतेनात्मचैतन्येनोपचारतःकारणत्वेनकल्पितेनसदासर्वदानिरस्तंनिराकृतंकुहकंकपटाख्यंयेनसतथोक्तःतं सदेतिजीवाद्वैलक्षण्यप्रदर्शनाय अर्थादसंगत्वंकूटस्थत्वंचोक्तं तस्मादेकमेवब्रह्मोपाहितानुपाहितभेदेनद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेतिश्रुत्याप्रतिपाद्यते तत्रसगुणब्रह्मोपासनाजनितेनज्ञानेनशुद्धांतःकरणस्यानिर्गुणब्रह्मोपास्तौबुद्धिरुपतिष्ठते ततश्चसकलंस्वात्मानंपश्यन्नात्मव्यतिरिक्तंकिंचिदप्यपश्यन्निर्गुणएवावतिष्ठते इत्येषोर्थोनेनप्रतिपाद्यते नापरोऽप्रामाणिकइति तदेतत्कंठशोषणप्रलापज्वलनज्वालातुल्यमितिनपरीक्षकाःक्षणमपिकटाक्षेणप्रेक्षंते पूर्वापरपर्यालोचनयास्वोत्प्रेक्षितयुक्तिवि

धर्मःप्रोज्झितकैतवोत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतां वेद्यंवास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनम् ॥
श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेकिंवापरैरीश्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् २

रुद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृतीनामतात्पर्यार्थत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रहरणप्रहतशिरस्कत्वादाचार्यैस्तत्रतत्रनिराकृतत्वाच्छ्रुत्यादीनांमिथ्यात्वपरत्वेविरोधस्यदर्शितत्वादस्मदुक्तार्थेबहुप्रमाणसंभवाद्ग्रंथबाहुल्यभयान्नतन्निराकरणंप्रपंच्यते नहिअपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकमितिवदतांसंप्रदायविस्त्वमिति १ ननुजन्माद्यस्ययतइत्यनेनसकलपुराणार्थस्यसंक्षेपतोदर्शितत्वात्किमुत्तरश्लोकेनेत्यतोग्रंथारंभेमंगलाचरणाद्युक्त्यानारायणस्यप्रस्तुतत्वंनतुसाक्षाद्विषयत्वेनविषयस्त्वन्यएवेतिशंकानिरासार्थंविषयतत्साधनाधिकारिप्रयोजनानिद्वितीयश्लोकेनदर्शयाति धर्मइति ननु यदिष्टसाधनत्वावबोधकंप्रायस्तदेवप्रमाणतयोपादेयंअतःकथमस्यग्रंथस्येत्यतोवाह धर्मइति अत्रश्रीमद्भागवतेप्रोज्झितकैतवःपरमोधर्मःप्रतिपाद्यतेअत्रश्रीमद्भागवतेनिर्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवंशिवदंतापत्रयोन्मूलनंवस्तुप्रतिपाद्यतेकिंविशिष्टेमहामुनिकृते अपरैःकिंवाशुश्रूषुभिःकृतिभिःअत्रश्रीमद्भागवतेअभ्यस्यमानेईश्वरःसद्यस्तत्क्षणात्हृदिअवरुध्यतइत्येकान्वयः अत्रास्मिन्श्रीमद्भागवतेश्रीमत्त्वंनामश्रूयमाणरमणीयतयाऽर्थपर्यालोचनयाचास्येतरेभ्यःआधिक्यं तथाचोक्तं राजंतेतावदन्यानिपुराणानिसतांगणे । यावन्नदृश्यतेसाक्षाच्छ्रीमद्भागवतंपरमिति ध्रियतेअनेनअधःपतन्पुरुषइतिधर्मः धारयतीतिधरोभगवान्समीपतेज्ञायतेअनेनेतिवा दधातिकर्तारंरमयतिमिनुतेहिनस्तिपापमितिवाभगवतःप्राप्तिसाधनभूतः ननुधर्मोन्यत्रापिप्रतिपाद्यते किमत्रैवेतितत्राह प्रोज्झितइति प्रोज्झितकैतवः कितवस्यभावःकैतवंप्रकर्षेणोज्झितंकैतवंयेनसतथोक्तः कितवोनामलोकेमनस्यन्यदभिसंधायान्यदभिधत्ते अन्यदेवाभिचरतितद्वदत्रापिभगवत्प्रीतिमंतरेणस्वर्गादिफलंमनस्यनुसंधायभगवद्गुणप्रपिपादनलोलुपनिगमार्थअन्यथावदन्स्वात्मनोदेहेंद्रियाणामीश्वराधिष्ठितत्वमीश्वरनियम्यत्वंनिगूह्यहरेः कारयितृत्वंफलदातृत्वमपिअवगणय्याहमेवेदंकरिष्येऽर्थीसमर्थोविद्वानहमेवस्वतंत्रइतिबुद्ध्यावायुक्तः कितवःतेनक्रियमाणोधर्मःकैतवइत्युच्यतेअतोऽफलकामनयैवधर्मःकर्तव्यइत्ययमर्थोत्रप्रतिपाद्यतइत्यर्थः तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तयइतिश्रीविष्णुपुराणे । तर्हितावतापूर्यतइतितत्राह परमइति यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् । यत्तप

१ तर्कलीनान्तःकरण इ०पा० । २ सकलपुरुषार्थस्य इ०पा० । ३ मनुते इ०पा० ।

स्यसि कौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमितिस्मृतेः भगवदर्पणतः परमोभवतीत्यर्थः किंवपरः परमात्मामीयतेऽनेनेत्येतदभिप्रायेणपरमइत्यभिधायिपरोरिपरमात्मनोरित्यभिधानात् सपरः शत्रुः संसारः मीयतेप्रलीयते
इतिवा मीङ्हिंसायां प्रमीयाहिंसाचसंज्ञपनमित्यभिधानं किंचयतोऽधिकतमः सुखहेतुर्भवतिसपरमोधर्मः सचभक्तियोगलक्षणएव तथाचभारतेभीष्मयुधिष्ठिरसंवादे कोधर्मः सर्वधर्माणांभवतः परमोमतः ।
इतिपृष्टे एषमेसर्वधर्माणांधर्मोऽधिकतमोमतः यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चेन्नरः सदेति उक्तंच एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांधर्मः परः स्मृतः भक्तियोगोभगवतितन्नामग्रहणादिभिः नृणामयंपरोधर्मः सर्वेषांसमु
दाहृतः त्रिंशल्लक्षणवान्साक्षात्सर्वात्मायेनतुष्यतीतिस्वोक्तेः केषामाधिकारः कश्चसाक्षाद्विषयइतितत्राह निर्मत्सराणामित्यादिनाभावप्रधानोनिर्देशः निर्गतंमात्सर्ययेषांतेतथोक्ताः तेषांसतांप्रशस्तकर्मणांपुरुषा
णां सतामपिक्वचित्क्वचिन्मात्सर्यंस्यात्तन्नकर्तव्यंस्वोत्तमेष्वित्यतोनिर्मत्सराणामित्युक्तंज्ञेयं कृद्योगेषष्ठीति सतामिति वेदनंज्ञानमेवनकर्मादिकमित्यतोवेद्यमित्युक्तं वास्तवंनिरस्तदोषंपूर्णगुणं व
स्तुअप्रतिहतंनित्यंअप्रतिहतनित्यत्वेनवसमशीलत्वादित्यर्थः दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षणस्यपुरुषार्थत्वात्तदभावात्किमनेनेतितत्राह शिवदमिति परमानंदंददातीतिच तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादि
सकलदुःखनिवर्तकंच वेत्तावेद्यस्यसर्वस्यमुनिः सद्भिरुदाहृतइत्यभिधानान्मुनयोब्रह्मादयः तेभ्योप्यतिशयितसार्वज्ञान्महामुनिर्व्यासः साक्षान्नारायणः कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणंप्रभुमितिवचनं तेनकृ
तेप्रणीते ननुकिमितिईश्वरतुष्टिकरोभक्तियोगलक्षणोधर्मईश्वरश्चात्रप्रतिपाद्योनधर्मादिरितितत्राह किंवेति भक्तियोगलक्षणधर्मस्यहरेरपरोक्षज्ञानमुत्पाद्यतत्प्रसादांतरंगसाधनत्वेनापवर्गलक्षणानश्वरफल
हेतुत्वाद्बहिर्मुखमनोरंजकत्वेनस्वर्गादिक्षयिष्णुवत्फलमुत्पाद्यसंसारावृत्तिहेतुत्वात्धर्मादिकथनैः किंवाप्रयोजनंनकिमपीत्यतः तानंतरेणभक्तियोगलक्षणधर्मस्तद्विषयईश्वरश्चात्रप्रतिपाद्यतइत्यर्थः । ननुदृष्टफ
लप्रवृत्तिद्वाराऽदृष्टफलप्रवृत्तिदर्शनात् किमत्रदृष्टफलमितितत्राह ईश्वरइति अस्मिन्भागवतशास्त्रेसम्यगभ्यस्यमानेकृतिभिः शिक्षितबुद्धिभिः शुश्रूषुभिः मनोवाक्कर्मभिः गुर्वादिपरमपुरुषपरिचर्याकर

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥ पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः ॥ ३ ॥

णकुशलैः साधनसामग्र्युपेतैरेभिः ईश्वरः लक्ष्मीशादिचेतनगणाद्वरउत्तमः तत्प्रवर्तनशीलोवापरमात्माहृदिहृदयकमलेसद्यः शीघ्रंतत्क्षणात्कालव्यवधानमंतरेणअवरुध्यते भक्तिशृंखलयाबद्धोदृश्यतइत्य
र्थः अत्रसद्यः तत्क्षणशब्दावधिकारिविशेषद्योतकतयाप्रयुक्तौ येसाधनसामग्रीमंतस्तेषांयस्मिन्क्षणेग्रंथोपक्रमस्तस्मिन्क्षणएवभगवान्दृश्यते तदुक्तं शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतइति येभविष्य
त्साधनसंपत्तिसंपादनयोग्यास्तेषामपिसद्यः साधनसामग्र्यांसत्यांदृश्यते यन्नियतंकालांतरभावितज्झटितिभवत्येवेतिचवक्तुंशक्यत्वाद्भक्तियोगलक्षणधर्मेश्वरौविषयतयानिर्मत्सरसदधिकारिभिः प्राप्तंनि
र्दुःखपरमानंदाख्यंप्रयोजनमित्येतत्त्रितयमत्रप्रतिपाद्यतइत्यभिप्रायेणात्रेतित्रिशः कथितं नतुसगुणब्रह्मतत्तुष्टिकरः परमधर्मः निराकारंनिर्गुणंब्रह्मचेतित्रितयाभिप्रायेणात्रेतित्रित्वमिति कर्मदेवब्रह्मकांडा
र्थोऽप्यत्रैवनिर्णीतइतिवा धर्मइतिकर्मकांडार्थः निर्मत्सराणांसतामितिदेवताकांडार्थः देवतानामेवमात्सर्यराहित्येनमुख्यसत्त्वेनोत्तमाधिकारित्वाच्च वेद्यमितिब्रह्मकांडार्थः तस्मान्नारायणावतारेण
सर्वज्ञतमेनकृष्णद्वैपायनेनाप्ततमेनप्रणीतत्वेनप्रमाणतमत्वादिदंश्रीमद्भागवतंसर्वमुमुक्षुभिर्निरंतरमभ्यसनीयमितिसिद्धम् २ एवंज्ञातफलानामपिप्रेक्षवतांप्रशंसाविधिभ्यांभागवतशास्त्रश्रवणाभ्यासेक्षि
प्रप्रवृत्तिः स्यादितिप्रशस्याविधत्ते निगमकल्पतरोरिति भुविभावुकारासिकाः यन्निगमकल्पतरोर्गलितंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतंभागवतंफलंतस्यरसमालयंमुहुः पिबतेत्येकान्वयः मर्त्यलोकेभवनशीलारसज्ञा
यूयंनिगमयतिनितरांज्ञापयत्यपेक्षिताशेषपुरुषार्थानितिनिगमोवेदः सएवकल्पतरुः कल्पितंसंकल्पितंभक्ताकांक्षितंतरतिवितरतिददातीतिकल्पतरुः सुरपादपः उपसर्गः स्वयंधातुलीनमर्थंप्रकाशयतिनस्वतउ
त्पादयतीतिवृत्तिकारवचनदर्शनात्तरतिर्दानार्थोऽपिभवति विश्राणनंवितरणंस्पर्शनंप्रतिपादनंइत्यभिधानाच्च तस्माद्व्यासनान्माभयंगालितंपातितं शिवावतारस्यमत्पुत्रस्यशुकनाम्नोमुनेर्मुखात्परीक्षि
तेप्रवचनादमृतद्रवेणसंयुतंपूर्वमप्यमृतवत्द्रवसंयुतं पश्चाच्छुकाचार्यमुखप्रवचनेनातीवद्रवीकृतमित्यर्थः तथाचपद्मपुराणे अंबरीषप्रतिगौतमवचनं अंबरीषशुकप्रोक्तंशृणुभागवतंसदा । पठस्वस्वमुखेनापिय ३

१ मयाशातितं गलितं पा० इतिवापाठः ।

दीच्छसिभवक्षयमिति भागवताख्यंफलंनिष्पन्नंपक्वमितियावत् तस्यफलस्यमधुरंरसंलिंगशरीरमोक्षपर्यंतंमुहुःपरावृत्यश्रवणांजलिपुटैःपिबतपानंकुरुतश्रवणादिनाऽस्वादयतेत्यर्थः अहोइतिबाला
नुन्मुखीकरोतिअस्यफलस्यामृतरसास्वादसुखानुभवंपश्यतेतिरसशब्दस्यतिक्तादिषुषट्सुवृत्तावप्यमृतद्रवेस्यादिस्त्रोक्तेस्तदन्यथानुपपत्यामधुररसोग्राह्यः पानप्रारंभसमयेऽतिमधुरएवायंरसःइतिवाअ
होइत्ति निगमकल्पः वेदाख्यकल्पवृक्षःकल्पःसुरपादपेपिसंप्रोक्तइतिवचनात्तमेवतारयतिप्रकाशयतीतिनिगमकल्पतरुः तस्माच्छुकाचार्याननात्गलितंव्याख्यातंपरीक्षितेइतिशेषः अमृतंकैवल्यंत
स्यद्रवोगतिःतयायुक्तंकैवल्यप्रापकमितियावत्रससंपत्तेर्निवासस्थानंभागवतंफलंपिबतेतिवाअत्रपिबतिर्भक्षणार्थः अनेकार्थत्वाद्धातूनांनचायमाचार्योक्तोर्थोनेत्यपश्रद्धेयं चतुर्मुखमुखलेखबुद्धिगोच
रापरिमितार्थभागवततात्पर्यार्थदर्शीयतां पूर्णमतीनामाचार्याणामप्ययंकाश्चित्बुद्धिसमुद्रतरंगइतिनिश्चेत्यवक्तुंशक्यत्वात् भुविगलितमितिवा देवलोकेदेवैःपीयमानंसज्जनमनुजकृपयाभुविपातित
मित्यर्थः ३ ननु ब्रह्मज्ञानेनवा।मुक्तिःप्रयागमरणेनवा । अथवास्नानमात्रेणगोमत्यांकृष्णसन्निधाविविति स्मृतेः प्रकारांतरेणापिपुरुषार्थःस्यात्किमनेनेत्यतोनेनैवपुरुषार्थोनान्येनेतिख्यापनयास्याशिष्टपारि
गृहीतत्वज्ञापनाय श्रोतृप्रवक्तॄणांमहापुण्यफलवत्त्ववेदनायचशौनकादिमुनिवरसूतप्रश्नप्रतिवचनरूपामाख्याधिकामाह नैमिषइति शौनकादयऋषयःअनिमिषक्षेत्रेनैमिषेस्वर्गायलोकायसहस्रसमंसत्र
मासतेत्येकान्वयः शुनकस्यापत्यंशौनकःतदेवतस्यनामशौरिरितिवत्सआदिर्येषांतेतथोक्ताः ऋषयस्त्रिकालदर्शिनः मंत्रद्रष्टारोवाअनिमिषक्षेत्रेश्रीनरहर्यादिसुरवरसंनिधानावासेनिमिषाऋषिसेव्य
फलाःवृक्षविशेषाःतस्मिन्संतीतिनैमिषं चित्रकूटनिमिषेनेमिश्चंचुलेथायुगच्छदइत्यभिधानात् विशिष्टक्षेत्रदर्शनायदेवप्रेरितस्यसुदर्शनस्यनेमिर्यस्मिन्विशीर्यतेतन्निमिषंतदेवनैमिषंइतियत्तच्चिंत्यं निमिष

नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रेऋषयःशौनकादयः ॥ सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ४ तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहुताशनाः ॥ सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिद
मादृताः ५ ॥ ऋषयऊचुः॥ त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानिचानघ ॥ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणितान्युत ६ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरा
यणः ॥ अन्येचमुनयःसूतपरावरविदोविदुः ७

नाम्नाऋषिणायत्रतपश्चीर्णंतत्संबंधाद्वानैमिषंतस्मिन्नैमिषारण्ये स्वरतोविष्णुःतेनगतोलोकोवैकुंठाख्यःतस्मै सदानंदज्ञानमूर्तिर्वास्वर्गोविष्णुःलोकआश्रयःतदर्थमितिवा स्वरितिविष्णुस्तंगमयतीतिप्राप
यतिज्ञापयतीतिस्वर्गः लुक्प्रकाशनइतिधातोर्लोकःप्रकाशःज्ञानंविष्णुस्तद्विषयपुराणधर्मज्ञानार्थमितिवा नतुमनःप्रीतिकरःस्वर्गोनरकस्तद्विपर्ययइतिदुःखासंभिन्नदेवसेव्यदेशविशेषायेति तस्यनश्यत्त्वमि
तिश्रुतेः सहस्रंसमायस्मिंस्तत्तथोक्तंवर्षसहस्रसमाप्यमित्यर्थः सतःसुजनान्त्रायतइतिसत्रोब्रह्मगस्त्राणमस्येतिवासत्रंप्रशस्ततरकर्मसुश्रेष्ठमितिवासत्रं बहुकर्तृकंयागविशेषंआसतउपाविशन् अदीक्षयन्नित्य
र्थः ४ येसत्रयागेदीक्षितास्तेमुनयःसर्वज्ञाअपिएकदाकस्मिंश्चित्कालेस्वाश्रमंप्रत्यागतं सत्कृतंतद्योग्यसंस्कारैःपूजितमासीनंसुखंपीठेउपविष्टंसूतं इदंस्वबुद्धिस्थितंपप्रच्छुःकिंविशिष्टाःआदृताःविनीताः
तेनापिपूजिताइतिवा हुतंहविरश्नातीतिहुताशनोग्निः प्रातःकालेहुतःहुताशनोयैस्तेतथोक्ताः हुतेनपयआदिद्रव्येणहुतोग्निर्यैस्तेहुतहुताग्नयइत्यसत् हुतशब्दस्यपयआदिष्वपाठात् तुलो
कानुकंपाद्योतकः पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वात्सूतमिदंपप्रच्छुरितिकर्मद्वयंयुज्यते ५ प्रशंसितः प्रवक्तासुतःस्वप्रश्नोत्तरंसंतुष्यसम्यग्वक्तीतिहृदिकृत्वाप्रष्टव्यार्थपृष्ठतःकृत्वातंप्रशंसंतिशौनकादयइत्याह त्वयाख
ल्विति अनघदुःखैनोव्यसनेष्वघमित्यभिधानान्निरस्तसमस्तकार्यव्यसन त्वयासेतिहासानिभारतादीतिहाससहितानिपुराणानिचशब्दादुपपुराणानिअधीतानिवेदवत्पठितानिआख्यातानिव्याख्याता
न्यपियानिमनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतानिधर्मशास्त्राणितान्युतअपिअधीत्यव्याख्यातानीत्येकान्वयः ६ तस्यज्ञानेयत्तांवदंतीत्याह यानीति वेदविदांश्रेष्ठःबादरायणोभगवान्यानिवेद अन्येचपरावर
विदःमनुयःतान्येवविदुः किंचतेमुनयोवेदादन्यत्रयानिविदुः हेसौम्यतत्तत्वतःतत्सर्वंवेत्थेत्येकान्वयः वेदशादरतानांवादिनामाश्रयत्वाद्धादरायणः बवयोःसावर्ण्यात् बादराणांसंबंधीयत्बादरंअयनं

स्थानंयस्यसतथोक्तइतिवा परंब्रह्मअपरंब्रह्मविदंतीतिपरापरविदः अतीतानागतविदोवा हेसौम्यभक्तिज्ञानलक्षणसोमार्ह विदक्रुताविति धातोःभगवान्यानिवेदचकार अन्येचमुनयोयानिचक्रुः तत्सर्वंजा
नासीतिवा गुरवःस्निग्धस्यस्नेहलक्षणभक्तिसंपन्नस्यशिष्यस्यगुह्यमप्यतिगोप्यमपिब्रूयुरुत अपितत्संभावितमित्यन्वयः ब्रूयुरपिब्रूयुरेवेत्यर्थइतिवा ७ ८ इदानीमभिमतार्थमाहुरित्याह तत्रेति आयुष्मन्प्र
शस्तायुष सूतभवतातत्रपुराणादिष्वंजसाऋजुमार्गेणयत्पुंसामेकांततःश्रेयोनिश्चितंतन्नःशंसितुमर्हसीत्यन्वयः ९ ननुकिमितिसंक्षिप्यकथनंविस्तरेणकिंनस्यादितितत्राह प्रायेणेति अस्मिन्कलौ
युगेजनाःअल्पायुषः अतएवमर्त्याःमरणशीलाःमंदाःकर्मकरणशक्तिशून्याः सुमंदमतयःअत्यल्पप्रज्ञाः मंदभाग्याःअल्पपुण्यभागिनः कुष्ठभगंदरादिव्याधिभिरुपद्रुताः प्रायेणेतिप्रत्येकमभिसंबध्य
ते बहुलमेवंकश्चिदेवोक्तार्थेअन्यथास्यादित्यर्थेवर्ततेइत्यन्वयः १० अल्पायुष्यादिभिःअत्यंतंदुर्बलानांश्रेयःसाधनशास्त्राणिहित्वाअर्थादिविषयानेकशास्त्रश्रवणंदुःशकमित्याहुरित्याह भूरीणीति वि
भागशःप्रत्येकंविभक्तानितथाभूतानिभूरीणिबहूनिभूरिकर्माणिव्यापारवंतिश्रोतव्यान्यर्थादिविषयशास्त्राणिसंतीतियदित्यन्वयः प्रश्नार्थंनिगमयति अतइति अतएवमर्थादिविषयशास्त्रज्ञानंदुशः
कंश्रेयःपरिपंथिचआयुरादिकंचाल्पमतःसाधोहीनजात्युत्पन्नत्वेपिनिर्दोष अत्रैषुशास्त्रेषुयत्सारंतन्मनीषयाबुद्ध्यासमुद्धृत्येदममेवोपादेयामितिनःब्रूहि किमर्थंभूतानांभद्राय येनभवदुक्तसारश्रवणेना

वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनुग्रहात् ॥ ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ८ तत्रतत्रांजसायुष्मन्भवतायद्विनिश्चितम् ॥ पुंसामेकांततःश्रेय
स्तन्नःशंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषोमर्त्याःकलावस्मिन्युगेजनाः ॥ मंदाःसुमंदमतयोमंदभाग्याह्युपद्रुताः १० भूरीणिभूरिकर्माणिश्रोतव्या
निविभागशः ॥ अतःसाधोऽत्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ॥ ब्रूहिभद्रायभूतानांयेनात्माऽऽशुप्रसीदति ११ सूतजानासिभद्रंतेभगवान्सात्वतांपतिः ॥
देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया १२ तंनःशुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुम् ॥ यस्यावतारोभूतानांक्षेमायविभवायच १३ आपन्नःसंसृ
तिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ॥ ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभयः १४ यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः ॥ सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुनीवा
नुसेवया १५

त्माहरिराशुप्रसीदाति अनुग्रहोन्मुखोभवतीत्येकान्वयः ११ सारश्चहरेःकृष्णावतारकथैवेत्याशयवंतःपुनराहुरित्याह सूतेति भोसूतजानासिसकलमितिशेषः तेतुभ्यंभद्रंमंगलमस्तु तेतवाविंबभूत
भद्रंसर्वमंगलंभगवंतंजानासीतिवा सात्वतांपतिर्भगवान् यस्यकार्यविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यसकाशाद्देवक्यांजातः तद्द्वाराप्रकाशितः १२ यस्यावतारोभूतानांक्षेमायैहिकामुष्मिकसुखायावि
भवायाभिवृद्धयेभवति अंगहेवत्स तस्यकृष्णस्यतंकार्यविशेषंचरित्रापरपर्यायंशुश्रूषमाणानांअस्माकंअनुवर्णितुंसम्यग्वक्तुमर्हसीत्येकान्वयः सात्वतामिति सत्ब्रह्मकृष्णाख्यमुपास्यत्वेषामस्तीतिसत्वंतःत
एवसात्वंतःप्रज्ञादित्वात्स्वार्थेअण्तस्यादर्शनंछांदसं यद्वासातिःसौत्रोधातुःसुखार्थः वासरूपन्यायेनक्विपिसात् सखापरमात्माएषामस्तीतिसात्वंतोभक्तास्तेषांपतिःमरुत्वतामितिवत्सात्वतामितिरूपसिद्धिः
यद्वासात्वतप्रातिपदिकात्तत्करोतितदाचष्टइतिणिचिकृतेक्विप्चेतिक्विपिचकृतेणिचोलोपेअतोलोपेचसात्वतामितिरूपसिद्धिः सात्वतांपंचरात्रोक्तानुष्ठानकारिणांयादवानांवा १३ सारत्वात्कृष्ण
चरितमेवानुवर्णनीयंनान्यद्यतस्तस्यवासुदेवादिनामोच्चारणादखिलबंधनिवृत्तिः तत्रकिंवक्तव्यंतच्चरितश्रवणमननाभ्यामित्याशयवंतआहुरित्याह आपन्नइति भवःसंसारः अहंकाररूपेणबंधकोरुद्रो
वा यंप्रतिबिभेतिभयादपसृतोभवति यन्नाम यस्यनामगृणन् उच्चारयन्विवशः बह्वभ्यासात् घोरांसंसृतिमापन्नःपुरुषःततःघोरसंसारात्सद्यस्तदानीमेवविमुच्येतविशिष्टांमुक्तिमाप्नोति १४
किंच यत्पादसंश्रयाः यस्यपादावेवसंश्रयोयेषांतेतथोक्ताः प्रकृष्टाःशमोभगवन्निष्ठैवायनमाश्रयोयेषांतेप्रशमायनाः मुनयःयैःप्राणिभिरुपस्पृष्टास्तान्सद्यःपुनंतिपवित्रीकुर्वंति यत्पादसंश्रयादितिपाठे

यच्चरणनिषेवणादात्मानंपुनंतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनमनुसेवयाअनुसेवनेननिषेवणेनउपस्पर्शनस्नानाचमनादिनास्वर्धुनीवगंगेवयथालोकंपुनातितथेत्यन्वयःस्वर्धुन्यापइतिपाठेगंगाजलपरिमाणवःचिरका
लसेवया मुनयःसद्यइतिशेषः १५ पुण्यश्लोकैर्ब्रह्मादिभिःईड्यंस्तुत्यंकर्म कंसवधादिचरितंयस्यसतथा। पुण्यश्लोकश्चायमीड्यकर्मेतिवातस्यहरेःकलिमलापहंकलिनिमित्तंमलंपापलक्षणमपहंतीतियशश्च
रितापरपर्यायम् शुद्धिकामःअंतःकरणनिर्मलतांकामयमानःकोवापुरुषःनशृणुयादित्येकान्वयः १६ नकेवलंकृष्णकथैववक्तव्यामत्स्याद्यवतारांतरकथापीत्याह तस्यकर्माणीति लीलयामत्स्यादि
कलाःदधतःतस्यहरेःसूरिभिर्ब्रह्मादिभिःपरिगीतान्युदाराण्यक्लिष्टान्युद्धतदोषाणिवाकर्माणिब्रूहीत्येकान्वयः १७ तदेवास्माकंवर्णनीयमित्यभिप्रेत्याहुरित्याह अथेति यतएवंयच्छ्रद्दधानानाम
स्माकंकलिमलापहंअथतस्मादात्ममाययास्वरूपभूतेच्छयास्वैरंयथेष्टंलीलाःमलयजलविहारादिक्रीडाःविदधतईश्वरस्यस्वतंत्रस्यहरेः शुभाःमंगलाअवतारकथाः हेधीमन्नस्माकमाख्याहीत्येकान्व
यः १८ भवतांबहुशःश्रुतहरिकथानांकिमित्ययमुत्कंठाविशेषइत्यतउच्यते वयमिति वयमुत्तश्लोकस्यहरेर्विक्रमैःश्रुतैर्नवितृप्यामः अन्येषांतृप्तिरस्तुवानास्माकमलंबुद्धिरित्येतस्मिन्नर्थेतुशब्दः य
द्विक्रमजातंशृण्वतांरसविवेकविदुषांस्वादुस्वाद्वतिमधुरंभवतीत्येकान्वयः रसोरागेविषेवीर्येतिक्तादौपारदेद्रवइतितद्विशेषज्ञावारसज्ञाः १९ संप्रतिकृष्णावतारचरितश्रवणएवउत्कंठाविशेषइत्य
भिप्रेत्याहुरित्याह कृतवानिति स्वमहिम्नागूढःकपटमानुषःकेशवोभगवान्रामेणसहयानिमर्त्यवीर्यमतिक्रम्यविद्यमानानिवीर्याणिपराक्रमलक्षणानिकृतवान्किलतान्यस्माकंब्रूहीत्येकान्वयःमानुषेष्व

कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः ॥ शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् १६ तस्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः ॥ ब्रूहिनःश्रद्दधा
नानांलीलयादधतःकलाः १७ अथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः ॥ लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया १८ वयंतुनवितृप्यामउत्तमश्लोक
विक्रमैः ॥ यच्छृण्वतांरसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे १९ कृतवान्किलवीर्याणिसहरामेणकेशवः ॥ अतिमर्त्यानिभगवान्गूढःकपटमानुषः २०
कलिमागतमाज्ञायक्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयम् ॥ आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः २१ त्वंनःसंदर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तितीर्षताम् ॥ कलिंसत्वहरं
पुंसांकर्णधारइवार्णवम् २२ ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्मण्येधर्मवर्मणि ॥ स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणंगतः २३ इतिश्रीभा०महापुराणेप्र०प्रथमोध्यायः॥१॥

पिकंसुखंपटतिप्राप्नोतीतिकपटमानुषःइत्यर्थोपिग्राह्यइति २० दीर्घसत्रेदीक्षितानामस्माकंहरिकथाश्रवणावसरोस्तीत्याहुरित्याह कलिमागतमिति आगतंप्रविष्टंकलिमाज्ञायास्मिन्वैष्णवेक्षेत्रेदीर्घस
त्रेणासीनाव्यापारांतरंविहायवयंहरेःकथायांकथाश्रवणेसक्षणाःसावसराइत्येकान्वयः २१ पुंसांसत्वगुणहरंदुस्तरंतर्तुमशक्यंकलिंनिस्तितीर्षतांनितरांतर्तुमिच्छतांनःहेसूतत्वंधात्रादैवेनसंदर्शितः
कइव दुस्तरमर्णवंनिस्तितीर्षतांसांयात्रिकाणांकर्णधारइवकर्णधारःपूपकाग्रस्थायीपुरुषः २२ प्रश्नांतरंकुर्वंतीत्याह ब्रूहीति अधुनाधर्मरूपाणिकर्माणियस्यसःधर्मकर्मातस्मिन् ब्रह्मण्येब्राह्म
णाहितकारिणिअणिमाद्यष्टयोगेश्वरेभक्तिज्ञानलक्षणयोगेवायोगीश्वरेवा कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतेइतिवचनात्सच्चिदानंदलक्षणेकृष्णेस्वांकाष्ठांगुणपूर्ण
स्वमूलरूपमुपेतेगतवतिसतिपूर्वनिर्दिष्टोधर्मःभक्तिज्ञानलक्षणःकंपुरुषंशरणंगतइतितमस्माकंब्रूहीत्येकान्वयः पुंसामेकांततइतिश्रेयःसाधनविषयः १ ब्रूहिभद्रायेतिप्रत्यगात्मविषयः २ अर्हस्यंगानु
वर्णितुमितिकृष्णावतारविषयः ३ ब्रूहिनःश्रद्दधानानामितियशोविषयः ४ अथाख्याहीत्यवतारांतरविषयः ५ ब्रूहीयोगेश्वरइतिधर्मविषयः ६ एवंषट्प्रश्नाः २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
प्रथमस्कंधेपदरत्नावल्यांविजयध्वजकृतटीकायांप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

शौनकादिविप्राणामितिपूर्वोक्तैःषड्भिःसमीचीनैःप्रश्नैःसम्यक्पृष्टःरोमहर्षणिः सूतस्तेषांशौनकादीनांवचःप्रतिपूज्यप्रवक्तुंव्याख्यातुंउपचक्रमइत्येकान्वयः एतद्व्यासवचनम् १ शौनकादिप्रश्नप
रिहारतयाभागवतपुराणंव्याकर्तुकामः उरुश्रवाः स्वेष्टगुरुंरुद्रावतारंश्रीशुकमुनिंप्रणमति यमिति विरहकातरः पुत्रवियोगेकातरः अधीरइवस्थितःसद्वैपायनोयदाप्रव्रजंतमनुपेतंअपेतकृत्यं
पुत्रेत्याजुहावतदातन्मयतयातरवोपिनेदुः अहंसर्वभूतहृदयंतंमुनिंसर्वज्ञमानतोस्मीत्येकान्वयः द्वीपोनदीमध्यप्रदेशःसअयनमालयःयस्यसःतथाद्वीपायनःसएवद्वैपायनःद्वीपस्यापत्यंद्वैपायनःन
दीद्वीपेसमुत्पन्नत्वात्तदपत्यत्वनिर्देशऔपचारिकः तद्वत्पराशरसुतत्वमप्यौपचारिकमितिज्ञापयितुंएतदेवप्रसिद्धनामाकरोत् प्रव्रजंतंसर्वपीरत्यागरूपमाश्रममाश्रयंतं तत्रकारणमाह अनुपेतंदेहाद्य
भिमानशून्यंकेनापिसख्यारहितमेकाकिनमितिवा नचोपनयनशून्योऽनुपेतःअनुपनीतस्यप्रव्रजनायोगात् नचप्रव्रजनंसंन्यासःकिंतर्हिप्रकर्षेणगमनमेवेतिवाच्यं यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदिति
गौतमसूत्रविरोधात् अपगतंकृत्यंयस्मात्सोपेतकृत्यस्तंकृतकृत्यं अपेतंनिराकृतंकृत्यंछेदनकर्मयेनसतथा अवाप्ताहिंसालक्षणाश्रमत्वात्तमितिवा पुत्रेतिदूराद्धाह्वानेप्लुताभावश्छांदसःसर्वगतत्वज्ञा
पनायवातन्मयतयाअहंकारात्मकरुद्रावतारशुकस्यव्याप्तिमत्तयावृक्षाअपिप्रतिशब्दंनेदुः किमुतशरीरिणइतिद्योतयितुंअपिशब्दः सर्वभूतानांहृत्स्थानमपतेगच्छतीतिसर्वभूतहृदयःतं अहंकारतत्त्वा
भिमानित्वेनसर्वत्रस्थितमित्यर्थः २ पुनरपिभक्त्युद्रेकात्तमेवप्रणमति यइति यःस्वानुभावंब्रह्म ममाह उपादिशत् पश्चांधंतमःअंधत्वापादकमज्ञानंतितीर्षतांतर्तुमिच्छतांसंसारिणांजीवानांकरुण

इतिसंप्रश्नसंपृष्टोविप्राणांरौमहर्षणिः ॥ प्रतिपूज्यवचस्तेषांप्रवक्तुमुपचक्रमे १ सूतउवाच ॥ यंप्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यंद्वैपायनोविरहकातरआजु
हाव ॥ पुत्रेतितन्मयतयातरवोपिनेदुस्तंसर्वभूतहृदयंमुनिमानतोस्मि २ यःस्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतांतमोंधम् ॥ सं
सारिणांकरुणयाहपुराणगुह्यंतंव्याससूनुमुपयामिगुरुंमुनीनाम् ३ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् ॥ देवींसरस्वतींव्यासंततोग्रंथमुदीरये ४
मुनयःसाधुपृष्टोहंभवद्भिर्लोकमंगलम् ॥ यत्कृतःकृष्णसंप्रश्नोयेनात्माशुप्रसीदति ५ सवैपुंसांपरोधर्मोयतोभक्तिरधोक्षजे ॥ अहैतुक्यप्रतिहताय
यात्माशुप्रसीदति ६

याअखिलानांश्रुतीनांअर्थज्ञापकतयासारमुत्तमं अखिलस्यजगतःश्रुतेःश्रवणेंद्रियस्यसारंसुखदंवा एकंसकलपुराणोत्तमं देहादीश्वरपर्यंततत्त्वानिदीपयतिप्रकाशयतीत्यध्यात्मदीपंपुराणगुह्यंपुराणे
षुगोप्यंपुराणस्यभगवतःसन्निधातुंयोग्यमितिवाभागवताख्यंपुराणंममव्याचख्यौ मुनीनांगुरुंतंव्याससूनंश्रीशुकंउपयामिशरणंगच्छामीत्येकान्वयः अखिलश्रुतीःसरतिगच्छतिविषयतयेत्यखिलश्रुति
सारः कर्मण्यण्प्रत्ययः वेदार्थसारभूतमितिवा अध्यात्मंदेहःतत्रदीपवद्वर्तमानंपुराणेषुगोपितंस्वानुभावंममोपदिदेशेतिवा ३ इष्टदेवतांशास्त्रगुर्वादीन्प्रणमति नारायणमिति नारायणशास्त्रप्रतिपा
द्यं तथातमेवशास्त्रकर्तृत्वादाद्यगुरुंव्यासंचनमस्कृत्य सकलभाग्यात्मिकांश्रियंदेवींतथापरमगुरुंनरोत्तमंवापुंतथा विद्याभिमानिनींसरस्वतींतथोपसाधकंनरंशेषंप्रणम्यततस्तेषांप्रसादात्श्रीभागवताख्यंग्रंथ
मुदीरयेव्याख्यास्ये भवत्प्रश्नपरिहारित्वेनेतिशेषइत्येकान्वयः श्रीभागवतादिसर्वशास्त्रप्रवक्तृश्रोतृभिस्तेअवश्यंनमस्कार्याइतिद्योतयितुमेवेत्युक्तिः ४ संप्रतिसूतःशौनकादिप्रश्नसंहृष्टस्तत्प्रश्नंस्तौ
तीत्याह मुनयइति कृष्णविषयःसमीचीनःप्रश्नःकृतइतियद्यस्मात् अतोहंभवद्भिःसाधुसर्वसाधनेषूत्तमसाधनंप्रतिपृष्टःनकेवलमुभयेषामस्माकंसाधु किंतुलोकंमंगलयतीति श्रवणमननाभ्यांकल्याण
जनकत्वादित्यर्थः कुतःयेनकृष्णसंप्रश्नेनात्मामनोवाप्रसीदतितस्मादित्येकान्वयः ५ भगवद्भक्तिजनकत्वात् कृष्णसंप्रश्नएवपरमधर्मइत्याह सवाइति यतःकृष्णसंप्रश्नात् अधोक्षजेअहैतुकीअ
व्यवहिताभक्तिर्भवति पुंसांपरोधर्मःसवाइत्येकान्वयः अक्षजन्यज्ञानमधःकृत्वाऽतीत्यवर्ततइत्यधोक्षजः भगवत्प्रसादमंतरेणकाम्यफलहेतुशून्याहैतुकीविक्षेपादन्यप्रसंगादिव्यवधानशून्याऽव्यवहिता

नेचान्योसावन्योहमस्मीति नाविष्णुःकीर्तयेद्विष्णुमित्यादिश्रुतिस्मृतिनिषिद्धत्वात् भेदबुद्ध्यपरपर्यायव्यवधानशून्येत्यर्थइति व्यवधानंतिरोधानमपिधानमथोच्यतइत्यभिधानविरोधात् नचश्रुति स्मृतिविरोधःअनयोःअन्यार्थत्वात् अविष्णुःनविष्णुर्यस्यसतथाअतद्भक्तइत्यर्थःअन्यःस्वतंत्रः अप्रतिहतेतिपाठेअस्खलितेत्यर्थः ययाभक्त्याआत्माआशुप्रसीदति समुद्धृत्यमनीषयेत्युक्तंदर्शयति सइति सएवपरोधर्मःयतोधर्मादधोक्षजेभक्तिर्भवतीतिवा ६ भक्तिरपिवैराग्यद्वारेणपरोक्षज्ञानसाधनमित्याह वासुदेवइति वासुदेवेभगवतिप्रयोजितोभक्तियोगः वैराग्यंयदहेतुकंज्ञानंतच्चजनय तीत्येकान्वयः वसतिसर्वत्रस्वस्मिन्सर्ववासयतीतिवावासुः क्रीडादिकरणाद्देवः वासुश्चासौदेवश्चेतिवासुदेवःतस्मिन् भक्तिलक्षणउपायःभक्तियोगःवैराग्यंविषयेष्वसारताबुद्धिः अकारवाच्यविष्णुप्रसा दएवहेतुर्निमित्तंयस्यतत्तथोक्तं द्रव्यलाभादिहेतुसंबंधींद्रजालादिज्ञानंनभवतीतिवा ७ ननुनित्यनैमित्तिकादिधर्माणांसत्त्वात्कथमस्यैवपरमत्वमित्याशंक्यतेषामपिकृष्णकथारतिजनकतयातत्सा धनत्वेनपरमत्वमित्याह धर्मइति यःपुरुषैः स्वनुष्ठितोधर्मःविष्वक्सेनकथाश्रयांरतिंनोत्पादयेत्तर्हिपुंसांसकेवलंश्रमएवहीत्येकान्वयः शास्त्रोक्तसदाचारद्रव्यदेशकालादिभिर्नियततयासुष्ठ्वनुष्ठितःस्वधर्मः यन्नाम्निकीर्तितेविष्वक्सर्वतःअंघतिदैत्यसेनामितिविष्वक्सेनस्तस्यकथासुरतिं निरंतराभ्यासरूपां केवलंश्रमएवाक्रियाकालेउत्तरकालेपिदुःखस्वरूपत्वादायासएवेत्यर्थः हिशब्देनानेवंवित् महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतइतिश्रुतिप्रसिद्धिंदर्शयति ८ ननुधर्मस्यभगवत्कथारत्यजनकत्वेकथंश्रमैकफलत्वं धर्मादर्थोऽर्थात्कामःकामात्सुखंइत्यर्थशास्त्रादौप्रसिद्धेरितितत्राह धर्मस्येति अपवर्गोमोक्षःतत्साधनमापवर्ग्यं तस्यधर्मस्यइहार्थःकांचनादिद्रव्यंअर्थायफलायनकल्पते हियस्मात्तस्माद्धरिकथारतिजनकत्वमेवफलमित्यर्थः धर्मएवएकांतंनियमेनफलंयस्यसधर्मैकांतः तस्यधर्मसा धनस्यार्थस्यकामोलाभायप्रयोजनायनस्मृतः विद्वद्भिरितिशेषः अत्रापिहिशब्दोहेतौ ९ कामस्येंद्रियप्रीतिर्लाभोनभवति तर्ह्यशनाच्छादनाद्यभावेक्षुधादिनामरणमेवस्यात्तत्राह जीवेतेति

वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः ॥ जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंचयदहैतुकम् ७ धर्मःस्वनुष्ठितःपुंसांविष्वक्सेनकथाश्रयाम् ॥ नोत्पादयेद्यदिरतिंश्रम एवहिकेवलम् ८ धर्मस्यह्यापवर्ग्यस्यनार्थोर्थायोपकल्पते ॥ नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः ९ कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता ॥ जीवस्यातत्त्वजिज्ञासोर्नार्थोयश्चेहकर्मभिः १० वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ११ सत्तामात्रंतुयत्किंचि त्सदसच्चाविशेषणम् ॥ उभाभ्यांभाष्यतेसाक्षाद्भगवान्केवलःस्मृतः १२

यावतार्थादिनाजीवतिशरीरयात्रानिर्वाहकोभवति तस्मादर्थशास्त्रादौप्रतिपादितक्रमोबहिर्मुखानामितिभावः ब्रह्मार्पणबुद्ध्याअकृतस्याकर्मणोभगवत्कथारतिसाधनत्वमित्याह जीवस्येति इहकर्म भिर्योर्थःभगवत्कथारतिलक्षणःसःअतत्त्वजिज्ञासोर्जीवस्यनभवति भगवत्तत्त्वमजानतः पुरुषस्यतदनर्पणबुद्ध्याकृतैःकर्मभिःफलमैहिकामुष्मिकंनस्यादितिभावः १० ननुअतत्त्वजिज्ञासोरित्युक्तंकिंतत्त त्त्वंयेनतदज्ञस्यकर्मभिःपुरुषार्थोनस्यादितितत्राह वदंतीति अद्वयंअसमाधिकंज्ञानंज्ञानस्वरूपंदेशकालादिषुबृंहितत्वात्सर्वांतर्यामित्वादैश्वर्यादिगुणवत्त्वात्ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ११ यच्चसत्तामात्रंकेवलानंददेहंअतएवयत्किंचिल्लोकविलक्षणंतत्तत्त्वंवदंतीतित्रिकालेप्यनन्यथाभूतमेकविधंब्रुवते नब्रह्मणोज्ञानस्वरूपत्वंयुक्तिमल्लोकेज्ञानस्यविषयापेक्षयोत्पत्तिविनाशधर्मदर्शनादस्यापि तथात्वेनानित्यत्वप्रसंगादितितत्राह सदसदिति सत्कार्यंअसत्कारणंच अविशेषणंनस्वनियतविशेषापादकंयस्येतिशेषःविषयापेक्षयाअनुत्पाद्यमपि उभाभ्यांसदसद्भ्यांभाष्यतेमृत्स्रष्टृघटस्रष्टृज्ञातृघट ज्ञात्रित्याद्यनंतकार्यकारणविशिष्टतयाव्यवह्रियते अतोभगवान्साक्षात्केवलःप्रकृतिसंबंधविधुरःस्मृतः । यद्विषयाज्ञानंभक्तियोगंजनयेत्तत्ब्रह्म किंप्रमाणगोचरःउतागोचरः गोचरश्चेद्घटादिवदब्रह्मत्वं

---

१ अथयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरितिबृहदारण्यकवाक्यम् ॥ तस्येयंपरकीयव्याख्या ॥ यःकश्चित्अब्रह्मवित्स्वात्मनोव्यतिरिक्तांदेवतांअन्योहमुपास्यदेवतायाःअन्योसौमत्तःउपास नीयोदेवःइत्येवंभेददृष्ट्योपास्तेसउपासकःउपास्योपासकयोस्तत्त्वंनवेदेति । तथाचाभेदज्ञानानिंदयातन्निषेधोऽभिमतइतिभावः । स्मृतौविष्णुभिन्नस्यविष्णुकीर्तनकर्तृत्वनिषेधेनतत्कर्तातदभिन्नइतिसिध्यतीत्याशयः ॥

अगोचरश्चेन्नास्त्येवेत्याशंक्योभयदोषपरिहारायाह वदंतीति नवयंप्रमाणैरनुमीमहेनचैवतावतानास्तिकिंतर्हियत्ज्ञानमद्वयंज्ञातृज्ञेयलक्षणराहितंतत्त्वाविदस्तत्तत्त्वंजगदाकारेणविवर्ततइतिवदंति तदेववे
दांतिभिर्ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते तत्रायंविभागः बृहत्त्वात्ब्रह्मेतिवेदांतिनः परंकेवलमादानादिकर्तृत्वादात्मेतियोगिनः षड्गुणयुक्तत्वाद्भगवानितिपौराणिकाः तत्रकिंतत्सत्यमितिचेत्तत्राह
सत्तेति तस्मादत्रसगुणंप्रमाणवेद्यंननिर्गुणमितिशास्त्रमथितार्थइतिकेचिद्व्याचक्षते तदसारं अत्रैवपूर्वापरवाक्यार्थपर्यालोचनयास्वविरोधात् १२ तदाह तादिति एवमुक्तप्रकारेणब्रह्मपरमात्माद्य
नंतवैदिकादिपदवाच्यतयासगुणःसर्वजगत्कर्तापरमात्मैवतत्त्वमितियस्मात्तस्मान्मुनयोज्ञानिनः श्रद्दधानाःशास्त्रोक्तवस्तुगत्यास्तिक्यबुद्धियुक्तश्रुतिगृहीतयावेदांतश्रवणेनदृढगृहीतया तत्त्वज्ञानेन
विषयवैराग्येणयुक्तयाभक्त्यातमेवात्मानंपरमात्मानंआत्मनिहृदिपश्यंतिचकारःस्वात्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकोनत्वात्मनिक्षेत्रज्ञेजीवेआत्मानंपरमात्मानं पश्यंतिपरमात्मनिक्षेत्रज्ञं
चेतिसमुच्चयार्थः तस्माज्जगदाकारेणविवर्तितंतत्त्वमन्यन्निर्गुणमन्यत्तत्त्वमितिनार्थः १३ उपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाःसंसिद्धिःफलं १४ कृष्णसंप्रश्नस्यपरमधर्मत्वंनिगमयति
तस्मादिति यतःकृष्णसंप्रश्नस्यैवपरमधर्मत्वंतस्माद्धेतोः एकेनएकाग्रेण चकारौपरस्परसमुच्चयार्थौ श्रवणादिचतत्कालेकर्तव्यं नकाचित्कालोवृथापापनीयइत्यस्मिन्नर्थेनित्यदाशब्दः १५
फलदर्शनंपुरोधायप्रवृत्तिदर्शनाच्छ्रवणादिनाकिंफलमितितत्राह यदिति यंभगवंतमनुसवनंनिरंतरंध्यातुंशीलमेषामितियदनुध्यायिनःयुक्ताःमनोयोगयुक्ताः कर्मपाशेननितरांबंधनंतत्छिंदंतितस्यकथा

तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवैराग्ययुक्तया ॥ पश्यंत्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतिगृहीतया १२ अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः ॥ स्वनुष्ठितस्यधर्म
स्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १४ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः ॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनित्यदा १५ यदनुध्यायिनोयुक्ताःकर्मग्रंथि
निबंधनम् ॥ छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् १६ शुश्रूषोःश्रद्दधानस्यवासुदेवकथारतिः ॥ स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणात् १७
शृण्वतांस्वकथांकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ हृद्यंतस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सताम् १८ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया ॥ भगवत्युत्तमश्लो
केभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी १९ तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये ॥ चेतएतैरनाविद्धंस्थितंसत्त्वेप्रसीदति २० एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः ॥ भग
वत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते २१ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे २२

सुरतिंकोनकुर्यात् अतःश्रवणादिफलमपरोक्षज्ञानद्वारामुक्तिरेव १६ हरिकथारतिःकेनस्यादितितत्राह शुश्रूषोरिति हेविप्राःशुश्रूषोर्गुर्वादिपरिचर्याशीलस्यवेदादिषुश्रद्दधानस्यमहतांसेवयापुण्यतीर्था
नांभागवतादिसच्छास्त्राणांगंगादितीर्थानांच नितरांसेवनाच्चवासुदेवकथारतिःस्यादित्येकान्वयः १७ श्रवणफलमाह शृण्वतामिति सुहृदनिमित्तबंधुःपुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसतथा १८ सर्वामंगलना
शफलमाह नष्टेति लिंगशरीरभंगपर्यंतमभद्राणांसंभवात्प्रायेष्वित्युक्तं नैष्ठिकीअचला उत्तमःउद्गतदोषःश्लोकःकीर्तिर्यस्यसतथोक्तःतस्मिन् १९ भक्तिफलमाह तदेति यदाहरावचलाभक्तिस्तदायेरज
आदयोभावाः एतैरनाविद्धंअसंसक्तंशुद्धसत्त्वेस्थितंवा बलज्ञानसमाहारवतिहरौस्थितंवाचेतःप्रसीदति सकलदोषविधुरतयानिरंतरंपरमात्मानंस्मरतीत्यर्थः रजस्तमोभ्यांभावउत्पत्तिर्येषांतेतथोक्ताः का
मलोभादयःचकारात्प्रमादादयइतिवा २० निरंतरंहरिस्मरणफलमाह एवमिति भगवत्तत्त्वविज्ञानंस्वबिंबापरोक्षविज्ञानं २१ अपरोक्षज्ञानफलमाह भिद्यतइति आत्मनिहृत्कमलकर्णिकामध्ये
स्वबिंबेसर्वेश्वरेदृष्टएव तस्मिन्क्षणएवहृदयग्रंथ्याख्यलिंगमनोभिद्यते तस्मिन्भिन्नेसतिईश्वरादितत्त्वविषयाःसर्वसंशयाःछिद्यंते तेषुछिन्नेषुसत्सुपूर्वकृतपापकर्माणिक्षीयंते उत्तराणिनश्लिष्यंतइत्येका
न्वयः संसारच्छेदनमेवापरोक्षज्ञानफलमितिभावः आत्मनिजीवेईश्वरेब्रह्मणिदृष्टेब्रह्मणिजीवेदृष्टेचेतिपरस्परभेदनिरासेनाहमेवब्रह्मेत्येवंदृष्टेऽप्यविद्यारन्यायेनहृदयग्रंथिरहंकारः भिद्यतइतिकेचित्तदयुक्तं

श्रुतिस्मृतिविरोधात् सत्यमात्मा सत्योजीवः द्वासुपर्णाविद्यात्मनिभिदाबोधः भेदसृष्टचभिमानेनेतिभागवतज्ञानादद्वैतज्ञाननिषेधाच्च २२ निगमयति अतइति अतोनिःशेषदुःखनिवृत्त्यलंबुद्धिगोचरसु
खानुभवलक्षणमोक्षाख्यपुरुषार्थलाभाद्धिकवयःपरयामुदाआत्मप्रसादनींभक्तिंवासुदेवेभगवतिकुर्वंतीत्येकान्वयः आत्मप्रसादनींमनसोनैर्मल्यापादनींविष्णुप्रसादजननींवा मुक्तामुक्ताश्चेत्युभयेपिहरौभक्तिं
कुर्वंतीत्येतस्मिन्नर्थेवैशब्दः २३ उक्तश्रवणभक्त्यादिलभ्यमुक्तौकोधिकारीत्याशंक्यसात्विकप्रकृतिरेवतत्राधिकारीतिवक्तुंसत्वादिगुणांस्तदाश्रयांश्चाह सत्वमिति सत्वंरजस्तमइत्येतेत्रयोगुणाःजडप्र
कृतेःस्वरूपभूताश्चित्प्रकृत्याभिमताः हरेर्जगदुत्पत्तौउपादानभूताः त्रैगुण्यैःस्वयमगुणःसन्नपितत्प्रवर्तकतयायुक्तःपरःपुरुषोऽस्यजगतःस्थित्यादयेपालनसृष्टिसंहारान्कर्तुंहरिविरिंचहरेतिसंज्ञाःनामानिएकए
वधत्तेविष्णुर्ब्रह्माशिवइतिसंज्ञावत्त्वेनावतरति तत्रसत्वगुणसंबंधविधुरोपिसत्वगुणप्रवर्तनेनजगत्पालयन्विष्णुसंज्ञोहरिरनन्याधिष्ठिततयापृथगेवास्थितः चतुर्मुखस्थोब्रह्माख्योविष्णुःस्वयंअरजाअपिरजो
गुणमुपादानीकृत्यजगत्सृजन्नास्ते शिवाख्योविष्णुःस्वयमतमाअपितमोगुणप्रवर्तकतयाजगत्संहरन्शिवेतिष्ठति तत्सन्निधानविशेषादेवकमलासनवृषासनयोर्ब्रह्मशिवसंज्ञा तस्माद्धरेरेवत्रिसंज्ञाः नतुलोक
प्रसिद्धहरिब्रह्मशिवभेदानिरासेनसंज्ञाः तथात्वे ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणित्रिणिविष्णोर्महात्मनः।ब्रह्मणिब्रह्मरूपःसन्शिवरूपीशिवेस्थितइत्यादिवामनपुराणविरोधात् एवंत्रयोपिगुणाविष्ण्वाश्रयास्तथापिसात्वि
कराजसतामसशरीरिणांनृणांमध्येसत्त्वतनौसात्विकशरीरिणिदेवप्रकृतौजीवराशावेवश्रवणभक्त्यादिश्रेयांसिस्युर्नराजसतामसशरीरिषुमिश्रमनुष्येषुअसुरेषुचइत्येकान्वयः सत्वतनोर्विष्णोःकेवलंभवती
तिदर्शयितुंमूर्तित्रयस्वरूपमाह सत्वमिति सत्वादयः प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तएकःपरःपुरुषःहर्यादित्रिसंज्ञाधत्ते किमर्थंजगतःस्थितिसृष्टिभंगार्थं तत्रतेषांत्रयाणांमध्येसत्वगुणःतनुःशरीरंयस्यसःसत्वतनुः

अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा ॥ वासुदेवेभगवतिकुर्वंत्यात्मप्रसादनीम् २३ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते ॥ स्थि
त्यादयेहरिविरिंचहरेतिसंज्ञाःश्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युः २४ पार्थिवाद्दारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥ तमसस्तुरजस्तस्मात्सत्वंयद्ब्रह्मदर्शन
म् २५ भेजिरेमुनयोथाग्रेभगवंतमधोक्षजम् ॥ सत्वंविशुद्धंक्षेमायकल्पतेनेतराविह २६

तस्माद्विष्णोःश्रेयांसिस्युरितिवाणीनयुक्ता केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतिव्याकोपात् नचास्याःसर्वगुणराहित्यमर्थः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म गुणाःसर्वेपिवेत्तव्याध्यातव्याश्चनसंशयःआनंदादयःप्रधानस्येतिश्रुति
स्मृतिसूत्रैर्ज्ञानादिगुणगणविधानात् अत्रापिसाक्षीचेताकेवलइत्यादिसाक्षित्वादिगुणप्रतीतेश्च तस्मात्सत्वादिगुणराहित्यमेवास्याअर्थइतिसंतोष्टव्यं किंच हरिविरिंचहराइत्युक्तिंविहायहरेत्युक्तेःप्रमाणासि
द्धःकश्चिदर्थविशेषोस्तीतिविज्ञायते सचसकलसुरवरमुकुटपटलकोटितटपरिघाट्टितचरणकमलपरागैः श्रीमद्बादरायणांतेवासिप्रवरैःश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यैर्दर्शितइतिनोस्माभिरत्रप्रयतितव्य
म् २४ ननुत्रयाणांगुणानांप्राकृतत्वादविशेषेणकथंसत्वस्यैवश्रेयःप्रतिहेतुत्वमित्याशंक्यसात्विकानामेवोत्तमत्वेनब्रह्मविद्याधिकारित्वप्रतिपादनायगुणत्रितयेसत्वगुणस्योत्तमत्वंसोदाहरणमाह पार्थिवादि
ति अत्रोत्तमपदमध्याहृत्यव्याख्येयंपार्थिवात्पृथिवीकार्याद्दारुणोवृक्षात् पार्थिवोधूमउत्तमः लोकोपकारकमेघरूपत्वात्तस्मात् धूमात्पार्थिवोग्निरुत्तमः कीदृशःत्रय्यांप्रतिपाद्यतइतित्रयीमयःसकलपदार्थ
प्रकाशकः अत्रयथावृक्षधूमाग्नीनांपार्थिवत्वाविशेषेप्यग्निराधानेनसंस्कृतोविशिष्टपुरुषार्थसिद्धयेयाज्ञिकैरुत्तमत्वेनपूज्यते तथाप्राकृतात्तमसस्तमोगुणाद्रजोगुणउत्तमः तस्मात्सत्वंपरंब्रह्मादिसकलदेवता
तत्वप्रकाशकःसत्वगुणउत्तमः यद्यस्मात्सत्वगुणाद्ब्रह्मदर्शनंब्रह्मज्ञानंभवतीतिशेषः यत्सत्वंब्रह्मदर्शयत्यपरोक्षयतीतितस्मात्सात्विकाएवब्रह्मज्ञानाधिकारिणइतिसिद्धं अनेनचेतनानामपवर्गनरकतमःप्रा
प्तियोग्यानांत्रैविध्यंसूचितम् २५ उक्तार्थेशिष्टाचारंदर्शयति भेजिरइति अथतस्मात्सात्विकानांउत्तमाधिकारित्वात्अग्रेपूर्वंमुनयोज्ञानिनोब्रह्मादयोधोक्षजंभेजिरे तस्मादिहगुणेषुविशुद्धंसत्वंक्षेमायमो
क्षायकल्पते नेतरौतमोरजोगुणौमुक्तयेनकल्पेतेइत्येकान्वयः २६

इदानीमपिसदाचारंदर्शयति मुमुक्षवइति ब्रह्मादिपरमसात्विकावासुदेवंभेजिरइतियस्मादथतस्मादसूयादिदोषरहिताद्दुस्तरसंसारात्मुमुक्षवोवर्तमानभविष्यत्सात्विकाअपिघोररूपान्राजसतामसान्
भूतपतीन्रुद्रादीन्हित्वा शांताःपरिपूर्णसुखात्मिकाःवासुदेवकलाःभगवन्मूर्तीःसंप्रतिभजंतिभजिष्यंतिहिचेत्येकान्वयः २७ इदानींप्रसंगात्तामसराजससेव्यानाह रजइति श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः रजस्तमः
प्रकृतयःपुरुषाःसमशीलान्पितृभूतप्रजेशादीन्भजंतीत्येकान्वयःनिर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिवचनात् समंब्रह्मतच्छीलान् सेवकस्ययच्छीलंसेव्यस्यापितच्छीलमस्तीतिवासमशीलान् । श्रीकामःप्रजेशानै
श्वर्यकामःभूतपतीन्प्रजाकामःपितॄन् श्रियंचऐश्वर्यंचप्रजांचप्राप्तुमिच्छंतःश्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २८ सकलशास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनयासकलैरवश्यंसेव्यःश्रीनारायणएवेत्यभिप्रेत्याह वासुदेवपराइति अ
त्रवेदावासुदेवपराइत्यादिप्रतिपादमन्वेतव्यं वासुदेवगुणोत्कर्षप्रतिपादनतात्पर्यवंतः मखाः संसारमदंखनंतीतिनाशयंतीतिमखाःअग्निष्टोमादयःवासुदेवोदेश्याः नान्योदेश्याः योगाःअष्टांगाः
वासुदेवविषयाःश्रुतिस्मृतिविहितसंध्योपासनादिकाःक्रियाः २९ ज्ञानंऔपनिषदं तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिकायक्लेशः धर्मोदानादिःगम्यतइतिगतिःफलंपरलोकःअनेनहरेराखिलऋग्वेदादिशास्त्र
मुख्यविषयत्वेनसर्वोत्तमत्वमुक्तं ३० अत्रहेतुमाह सएवेति यःसर्ववेदांतादिमुख्यविषयःपरमसात्विकब्रह्मादीष्टदेवता वासुदेवः सोसावेवागुणःसत्वादिगुणविधुरःमुख्यकारणंवा विभुर्व्याप्तःभ
गवान्नारायणःअग्रेसृष्टेःपूर्वंआत्ममाययास्वेच्छयानिमित्तकारणरूपयासदसद्रूपया व्यक्ताव्यक्तरूपयागुणमय्यासत्वादिगुणात्मिकजडप्रकृत्योपादानकारणरूपयाचेदंजगत्ससर्जेत्येकान्वयः अतोविष्णु

मुमुक्षवोघोररूपान्हित्वाभूतपतीनथ ॥ नारायणकलाःशांताभजंतिह्यनसूयवः २७ रजस्तमःप्रकृतयःसमशीलान्भजंतिवै ॥ पितृभूतप्रजेशादीन्श्रियै श्वर्यप्रजेप्सवः २८ वासुदेवपरावेदावासुदेवपरामखाः ॥ वासुदेवपरायोगावासुदेवपराःक्रियाः २९ वासुदेवपरंज्ञानंवासुदेवपरंतपः ॥ वासुदेवपरोध र्मोवासुदेवपरागतिः ३० सएवेदंससर्जाग्रेभगवानात्ममायया ॥ सदसद्रूपयाचासौगुणमय्याऽगुणोविभुः ३१ तयाविलसितेष्वेषुगुणेषुगुणवानिव ॥ अं तःप्रविष्टआभातिविज्ञानेनविजृंभितः ३२ यथाह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकःस्वयोनिषु ॥ नानेवभातिविश्वात्माभूतेषुचतथापुमान् ३३ असौगुणमयैर्भावैर्भू तसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः ॥ स्वनिर्मितेषुनिर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान् ३४

रेवसत्यजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वोत्तमइत्यर्थः ३१ नियंतृत्वमपितदेकनिष्ठमित्याह तयेति सहरिःतयासदसद्रूपयाविलसितेषुभूतभौतिकदेहेंद्रियाद्यात्मनापरिणतेष्वेषुगुणेषुअंतःप्रविष्टोगुणवान्जीवइवाभा
तिअज्ञानामितिशेषःकुतःविज्ञानेनविजृंभितःविज्ञानपूर्णः इदंहेतुगर्भविशेषणंनानाकर्मविपाकिनांजीवानांविज्ञानाभावादस्यपरिपूर्णत्वात्तेननियम्यत्वंतेषामितिभावः ३२ नचस्थानभेदादद्वयस्यहरे
र्भेदाशंकाकार्येत्याह यथेति यथैकोवह्निःस्वस्वयोनिषुस्वस्यव्यक्तिस्थानेषुदारुषुव्यवहितःभूतानामदृश्यतयास्थितःनानेवभातिमथनादिनेतिशेषः दारूणामानंत्यात्तथैकोविश्वात्माविश्वव्याप्तःपुमान्भू
तेषुप्रविष्टोनानेवभाति नतुनाना नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेः अग्नेःकश्चिद्विशेषसंभवेपिनास्यकश्चिद्विशेषइतिशब्दार्थः ३३ नचदुर्भगशरीरेषुप्रविष्टस्यजीववत्दुःखभोगःसंभाव्यतइत्याह अ
साविति असौपरमात्मासत्वादिगुणमयैःसत्वादिगुणविकारैःभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिःपंचमहाभूतपंचतन्मात्रादशेंद्रियमनोभिर्भावैः तत्त्वैरुपादानरूपैःस्वनिर्मितेषुस्वेनतत्वेषुप्रविष्टेनाविरचितेषुभूतेषुनिर्वि
ष्टः योगैश्वर्यादसंगयाप्रविष्टस्तद्गुणानानंदादीनेवभुंक्ते नतुदोषनिमित्तदुःखादीन् तस्माद्दुर्भगशरीरस्थत्वेपिनदुःखादिभोगस्तस्यस्वातंत्र्यादित्यर्थः ३४

उत्तराध्यायेअथाख्याहीतिप्रश्नंपरिहरिष्यन्तदर्थसंक्षेपतोदर्शयति भावयन्निति लोकभावनःजगदुत्पादकःसत्वेनगुणेनइतरगुणानभिभूयलोकान्भावयन्पालनेनवर्धयन्नेषपरपुरुषस्तिर्यङ्नरसुरादिषुतिर्यक्षुवराहादिजातिषुनरेषुमनुष्येषुदेवेषुआदिशब्दात्स्तंभादिषुलीलावतारानुगतोभवतीतिशेषेणान्वयःलीलयैवावतारान्अनुगच्छति । नतुपूर्वकर्मणा योयोवतारोजगदवनादावनुकूलःस्यात्तंतमवतारं गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थेअनुशब्दः ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ भावयन्नेषसत्वेनेतिद्वितीयाध्यायांतेसूचितानवतारान्कथयितुंप्रथमतःपरमपुरुषाख्यभगवदभिव्यक्तिप्रकारमाह जगृहइति भगवान्आदौलोकसिसृक्षयामहदादिभिःसंभूतंषोडशकलंपौरुषंरूपंजगृहइत्येकान्वयःप्रलयकालीनस्वगूहकतमःपानेनपरमपुरुषाख्यंनिजंरूपमाविश्चक्रे । नतुविराड्रूपं महदादिभिः प्रलयकालेस्वोदरनिविष्टैर्महदहंकारादिसप्तप्रकृतिविकृतिभिःशरीरस्थानीयादिभिःसंभूतंसहितं कलाश्चपंचभूतानिज्ञानकर्मेंद्रियाणिच । पंचपंचमनश्चेतिषोडशोक्तामहर्षिभिरितिषोडशकलाअंतर्गतायस्मिन्नितितत्षोडशकलम् । यस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवंतीतिश्रुतेः । प्राणादिषोडशकलासहितंवा सिसृक्षयासृष्टीच्छया । यःप्राक्जगत्संहृत्यसूक्ष्मरूपतयास्वोदरेनिवेश्य प्रलयोदकेश्रीपर्यंकेश्रीभुजांतर्गतःप्रकृतिमयतमसानिगूढःस्थितःसएवपरमपुरुषःपुनरुत्पत्तिकाले स्वगूहकंतमःपीत्वाऽऽत्मानंप्रकाशितवानित्येतदेवात्रपुरुषरूपग्रहणमभिप्रेतं । रामकृष्णादिवल्लोकव्यक्त्यभिप्रायोपीत्युक्तंभवति १ एवंस्वगूहकतमःपानेनप्रकाशितःपरमपुरुषःमहदादितत्वान्युत्पाद्यतैर्ब्रह्मांडंसृष्ट्वातदंडांतःप्रविश्यांतरुदकेशेषपर्यंकशायीनाभेर्लोकात्मकंपद्मंनिर्माय पद्मनाभनामाभूत्वातस्मात्पद्माच्चतुर्मुखमस्राक्षीदित्याह यस्येति अंभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः यस्यभगवतःनाभिह्रदांबुजाद्विश्वसृजांदक्षादीनांपतिर्ब्रह्माआसीत् २ सएवपुनर्ब्रह्मांडे नाभ्याआसीदंतरिक्षमित्यादि

भावयन्नेषसत्वेनलोकान्वैलोकभावनः ॥ लीलावतारानुगतस्तिर्यङ्नरसुरादिषु ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः ॥ संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया १ यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः ॥ नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः २ यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः ॥ तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्वमूर्जितम् ३ पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषःसहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ॥ सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकंसहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ४

नाअंतरिक्षादिलोककल्पकावयववान्पुरुषाख्योवतातरेत्यभिप्रेत्याह यस्येति पातालमित्यादिलोकविस्तरः चतुर्दशभुवनविस्तरःयस्यपुरुषनाम्नाअवतीर्णस्यावयवसंस्थानैश्चरणाद्यवयवविन्यासैः कल्पितः तदुत्पन्नत्वेनतदाधारत्वेनविद्वद्भिर्निरूपितः नतुतदात्मत्वेनसच्चिदानंदरसब्रह्मचैतन्यमविद्यादर्पणेप्रतिबिंबितंसजीवइत्यभिधीयते तदेवब्रह्मवशीकृतमायमीश्वरइति तत्रसच्चिदानंदब्रह्मलक्षणपुरुषोभगवानीश्वरः पौरुषंरूपंजगृहेपौरुषंविराड्रूपंस्वमाययाकल्पितंमहदहंकारादिभिःसंभूतमुत्पन्नंअतएवपंचभूतादिषोडशकलोपेतं किमर्थं अनेनलोकसिसृक्षया कोसौभगवानित्यपेक्षायामाह यस्येति स्वमायापरिणतभूतसूक्ष्मेषुशयानस्यतद्रूपेणव्याप्तस्ययोगनिद्रांजगत्कारणमायाशक्तिंवितन्वतोविस्तारयतःसृष्टौप्रेरयतोयस्य नाभिह्रदांबुजात्पंचीकृतभूतनिष्पन्नलोकपद्मात् ब्रह्माऽऽसीच्चस्यब्रह्मोत्पादकजगत्पद्मस्यावयवविन्यासैःपद्मदलायमानैर्लोकविस्तरःकल्पितः । नवस्तुतःसत्यः । तद्भगवतस्त्रैलोक्यात्मकंप्रथमंरूपमितिकेचित्तद्दूषयति तादिति भगवतस्तद्रूपंपुरुषादिरूपत्रयंविशुद्धंनिर्दोषंऊर्जितंउद्रिक्तंसत्वंसंपूर्णबलज्ञानादिसर्वगुणसमूहं वाइतिपदेनपरकृतापव्याख्यानस्यप्रमाणविरोधंचदर्शयति निरनिष्टोनिरवद्यइतिश्रुतेर्नित्यनिरस्ताविद्याविलासस्यब्रह्मणोविद्यादर्पणेप्रतिबिंबीभूयजीवित्वंनघटते । नहिनित्यनिर्मुक्तशिरोवेदनोलीलयाकदाचित्तद्वान्स्यामितिकामयते पंचीकरणमपिस्वकल्पनामंतरेणनप्रमाणपदवीमध्यास्तेअतउपेक्षणीयमेतन्मतम् ३ इतोपितन्मतमयुक्तमित्याह पश्यंतीति अदभ्रचक्षुषःपूर्णज्ञानाःब्रह्मादयः अदोरूपमत्रयंपश्यंति कीदृशंसहस्रशब्दोऽनंतत्ववाचीप्रत्येकमभिसंबध्यते सहस्रंपादाऊरवश्चभुजाश्चआननानिचसहस्रपादोरुभुजाननानिते

रद्भुतम् सहस्रंमूर्धश्रवणाक्षिनासिकायस्मिन्तत्तथोक्तम् सहस्रमौल्यंबरकुंडलैरुल्लसच्छोभमानम् निरस्ताऽविद्यैरुत्तमाधिकारिभिर्ब्रह्मादिभिरपरोक्षतयादृष्टत्वात्नैतद्रूपत्रयंमायाकल्पितामितिभावः ४ त्रयाणांरूपाणांमध्येपद्मनाभाख्यंरूपमवतारकारणमित्याह एतदिति यत्क्षीरार्णवशायिपद्मनाभाभिधंरूपं एतन्मत्स्यादिनानावताराणांबीजंव्यंजकं निधानंअंततोत्रसर्वावताराणिधीयंतेएकीक्रियंत इति नव्येतीत्यव्ययं यस्यपद्मनाभस्यांशांशेनसामर्थ्यैकदेशेनदेवादयःसृज्यंते सपद्मनाभएवसर्वावताहेतुरित्यर्थः ५ सएवपद्मनाभोदेवःप्रथमंस्वस्मादेवकौमारंसनत्कुमाराभिधमवतारंआस्थितः ब्रह्माबृंहितःस्वतःपूर्णोविशिष्टजनशिक्षणायान्यैर्दुश्चरंब्रह्मचर्यमखंडितमप्रतिहतंयथाभवतितथाचचारेत्यर्थः सनत्कुमारोन्यःसनकादिषुपठितः रसातलगतांमहीमुद्धरिष्यन्नुद्धर्तुकामोयज्ञेशः श्रीनारायणोस्यजगतःभवायतुस्थित्यर्थमेव सौकरंसूकरस्यवराहस्यविद्यमानंवपुरुपादत्तेत्यन्वयः ७ ऋषिषुसर्गोभिव्यक्तिर्यस्यसतथोक्तः ऋषीणांस्वभावोयस्यसतंतृतीयंमहिदासाभिधावतारमुपेत्यदेवर्षित्वं चोपेत्यसभगवांस्तत्रावतारेसात्वतंपंचरात्रंनामग्रंथविशेषमाचष्ठव्याचख्यौनारदादेरितिशेषः यतःसात्वततंत्रोक्तानुष्ठानात्कर्मणांनैष्कर्म्यंमोक्षसाधनत्वंस्यादित्यन्वयः सर्गःस्वभावनिर्मोकनिश्चयाध्याय सृष्टिष्वित्यभिधानं श्रुत्यादिप्रसिद्धिद्योतकेनवैशब्देनदेवर्षित्वंनारदत्वमुपेत्येत्यपव्याख्यानमपहस्तितमितिज्ञातव्यं भोशौनकादयःतृतीयमृषिसर्गवित्तेतिवा तदवतारप्रयोजनमाह देवर्षित्वमिति ८ भोशौनकादयःतुरीयंचतुर्थंशृणुत कथंसपद्मनाभःधर्मनाम्निभगवतिकलासर्गेस्वांशावतारेनाम्नानरनारायणावृषीभूत्वा अज्ञलोकदृष्टयात्मनोंतःकरणस्यउपशमेनाधिकशांत्याउपेतंयुक्तंअन्यैःकर्तुमशक्यंतपो

एतन्नानावताराणांनिधानंबीजमव्ययम् ॥ यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयः ५ सएवप्रथमंदेवःकौमारंसर्गमास्थितः ॥ चचारदुश्चरंब्रह्माब्रह्मचर्यमखंडितम् ६ द्वितीयंतुभवायास्यरसातलगतांमहीम् ॥ उद्धरिष्यन्नुपादत्तयज्ञेशःसौकरंवपुः ७ तृतीयमृषिसर्गंवैदेवर्षित्वमुपेत्यसः ॥ तंत्रंसात्वतमाचष्टनैष्कर्म्यंकर्मणां।यतः ८ तुर्यंधर्मकलासर्गेनरनारायणावृषी ॥ भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरंतपः ९ पंचमःकपिलोनामसिद्धेशःकालविप्लुतम् ॥ प्रोवाचासुरयेसांख्यंतत्त्वग्रामविनिर्णयम् १० षष्ठमत्रेरपत्यत्वंवृतःप्राप्तोऽनुसूयया ॥ आन्वीक्षिकीमलर्काययप्रह्लादादिभ्यऊचिवान् ११ ततःसप्तमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ॥ सयामाद्यैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरम् १२ अष्टमोमेरुदेव्यांतुनाभेर्जातउरुक्रमः ॥ दर्शयन्वर्त्मधीराणांसर्वाश्रमनमस्कृतम् १३ ऋषिभिर्याचितोभेजेनवमंपार्थिवंवपुः ॥ दुग्धवानोषधीर्विप्रास्तेनायंचउशत्तमः १४

अकरोदित्येकान्वयः अत्रकलासर्गइत्युक्त्यानारायणस्यावतारत्वं नरेतुविशेषावेशइतिज्ञातव्यं तुर्यइतिकेचित्पठंति तत्रतुर्येचतुर्थेधर्मकलासर्गइतिसुगमोन्वयः ९ पंचमोवतारोपिकपिलोनामेत्यन्वयः ससिद्धेशःकपिलःकालबलेनातिरोहितंतत्त्वानांचतुर्विंशतिसंख्याकानांग्रामःसमूहःतस्यविशेषेणनिर्णयोभगवत्परत्वेनयस्मिंस्तत्तथोक्तं । सांख्यंभगवज्ज्ञानप्रतिपादनपरंवेदार्थपरिबृंहितंनाम्ना आसुरयेसच्छिष्यायप्रोवाचेतिपश्चादन्वयःअत्राज्ञलोकप्रसिद्धसांख्यशास्त्रप्रणेताकपिलःतच्छिष्यःआसुरिश्चान्यएवेतिसतांसंप्रदायः १० यःपद्मनाभः अनुसूययाअत्रिपत्न्यावृतःअत्रेर्ऋषेरनुसूयाया मपत्यत्वंप्राप्तःआन्वीक्षिकींतत्वविद्यामलर्कायप्रह्लादादिभ्यश्चोचिवान् तमवतारंषष्ठंविद्य ११ ततःसपद्मनाभःसप्तमोरुचेःआकूत्यांपत्न्यांयज्ञोभ्यजायतजातःसयज्ञोनाम्नायामाद्यायेषांतैस्तथातैःसुरगणैःसहस्वायंभुवमन्वंतरमपात्अरक्षदित्यन्वयः प्रतिमन्वंतरंदेवानांनामभेदाद्यामाइत्युक्तम् १२ यउरुक्रमःनाभेराग्नीध्रपुत्रात्मेरुदेव्यांपत्न्यांजातःसर्वाश्रमनमस्कृतंधीराणांविचारतानांवर्त्मपारमहंस्याश्रमंदर्शयन्नभूत्तस्यसोष्टमोवतारःनशुक्रशोणितमिश्रतयास्यजननं किंतुद्वारमात्रमित्यस्मिन्नर्थेतुशब्दः १३ ऋषिभिःप्रार्थितःपद्मनाभःनवमावतारंपार्थिवंपृथुचक्रवर्तिशरीराविष्टरूपंभेजे हेविप्राःज्ञानिनः गोरूपिण्याःभुवः ओषधीःक्षीरात्मिकाः दुग्धवान्इतियेनतेनकर्मणाऽयंभगवानुशत्तमःसत्यकामेषुश्रेष्ठः उशइच्छायां चशब्दोदोहनकर्मणोऽमानुषत्वंद्योतयति १४

सभगवान् चाक्षुषांतरसंप्लवेचाक्षुषमन्वंतरप्रलये मात्स्यंमत्स्यस्यविद्यमानंरूपंजगृहे किंच महीमय्यांनावि तरीस्थानीयभूमौवैवस्वतंमनुमारोप्यापादित्यन्वयः १५ सुरासुराणामुदधिंसमुद्रंप्रमथ्नतांयोभगवान्पातालंप्राविशंतंमंदरंपर्वतंकूर्मरूपेणपृष्ठेदध्रेबभारेत्येकान्वयः तमवतारमेकादशंविदुरिति १६ द्वादशमवतारंधान्वंतरंधन्वंतर्याख्यरूपसंबंधिनंविदुः सहरिर्यस्मिन्अवतारेमोहिन्याख्यमोहकशक्तिमत्याश्रियास्त्रीमूर्त्याऽन्यानसुरान्मोहयन्सुधामपाययत्तं त्रयोदशममेवविदुरित्येकान्वयः चशब्दोमोहयन्नित्युक्त्यामायामयंतद्रूपमितिशंकानिरासार्थः १७ नरसिंहसंबंधिविग्रहंबिभ्रत् सभगवान्करजैर्नखैरूर्जितंहिरण्यकशिपुंऊरौअंकेनिपात्यतथाददारयथाकटकृत्तृणास्तरणकर्ता एरकान्दीर्घाकारांस्तृणविशेषान्ददारदारयति तमवतारंचतुर्दशंविदुरित्येकान्वयः १८ त्रिविष्टपंत्रैलोक्यंप्रत्यादित्सुःबलेराच्छिद्यइंद्रायदेदातुकामःतदर्थंबलिंपदत्रयंयाचमानः सपद्मनाभःपंचदशमवतारंवामनसंबंधिनंकृत्वाबलेरध्वरंयज्ञमगादित्यन्वयः १९ षोडशमेअवतारेसभगवान्जमदग्निसुतोभूत्वाब्रह्मद्रुहःब्रह्मद्रोहिणोनृपान्पश्यन्घ्नन्त्रिःसप्तकृत्वःएकविंशतिवारं महींनिःक्षत्रियांक्षत्रियजातिरहितामकरोदित्येकान्वयः । कुपिताकारंदर्शयन्नतुकुपितः । नहिईश्वरस्यकोपःसंभवत्यशक्यत्वात् । कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेदितिहेयत्वात्तस्येति २० ततःसहरिःसप्तदशेऽवतारेपराशरात्सत्यवत्यांजातोऽल्पमेधसःअल्पप्रज्ञान्पुरुषान्दृष्ट्वा वेदतरोःशाखाश्चक्रेकृतवा

रूपंसजगृहेमात्स्यंचाक्षुषांतरसंप्लवे ॥ नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैवस्वतंमनुम् १५ सुरासुराणामुदधिंमथ्नतांमंदराचलम् ॥ दध्रेकमठरूपेणपृष्ठएकादशंविदुः १६ धान्वंतरंद्वादशमंत्रयोदशममेवच ॥ अपाययत्सुधामन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया १७ चतुर्दशंनारसिंहंबिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितम् ॥ ददारकरजैरूरावेरकान्कटकृद्यथा १८ पंचदशंवामनकंकृत्वागादध्वरंबलेः ॥ पदत्रयंयाचमानःप्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् १९ अवतारेषोडशमेपश्यन्ब्रह्मद्रुहोनृपान् ॥ त्रिःसप्तकृत्वःकुपितोनिःक्षत्रामकरोन्महीम् २० ततःसप्तदशेजातःसत्यवत्यांपराशरात् ॥ चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोल्पमेधसः २१ नरदेवत्वमापन्नःसुरकार्यचिकीर्षया ॥ समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरम् २२ एकोनविंशेविंशतिमेवृष्णिषुप्राप्यजन्मनी ॥ रामकृष्णावितिभुवोभगवानहरद्भरम् २३ ततःकलौसंप्रवृत्तेसंमोहायसुरद्विषाम् ॥ बुद्धोनाम्नाजिनसुतःकीकटेषुभविष्यति २४ अथासौयुगसंध्यायांदस्युप्रायेषुराजसु ॥ जनितांविष्णुयशसोनाम्नाकल्कीजगत्पतिः २५ अवताराह्यसंख्येयाहरेःसत्वनिधेर्द्विजाः ॥ यथाविदासिनःकुल्याःसरसःस्युःसहस्रशः २६

न्रामावतारात्पूर्वंव्यासावतारस्सर्वंज्ञेयम् २१ अतःपरंसप्तदशात्परंपश्चादष्टादशावतारेदेवकार्यकरणेच्छयानरदेवत्वंराजत्वंप्राप्तःसमुद्रनिग्रहादीनिसेतुबंधनपूर्वाणिवीरकर्माणिकृतवानित्येकान्वयः २२ सभगवानेकोनविंशेविंशतिमेऽवतारेवृष्णिषुनाम्नारामकृष्णावितिजन्मनीप्राप्यभुवोभरमसुरपृतनालक्षणमहरदित्येकान्वयः जन्मनीइतिद्विवचनाद्बलभद्रेविशेषावेशोज्ञातव्यः २३ ततःकलौयुगेसंप्रवृत्तेसति सुरद्विषांत्रिपुरवासिनांदैत्यानामयोग्यानांवेदमार्गेप्रवर्तमानानांमोहायनाम्नाबुद्धःकीकटेषुमगधविषयेषुजिनसुतःजिनेनसुतत्वेनवृतःभविष्यतीत्यन्वयः २४ अथबुद्धावतारादनंतरंअसौजगत्पतिःपद्मनाभोयुगसंध्यायांप्राप्तायांराजसुदस्युप्रायेषुबहुलंचौरेषुसत्सु नाम्नाकल्कीनाम्नाविष्णुयशसोविप्राज्जनितोत्पत्स्यतीत्येकान्वयः २५ हरेरवताराणामनंतत्वादनंतपुरुषायुषापिसमापयितुंनास्माकंशक्तिरस्तीत्यभिप्रेत्याह अवताराइति । हेद्विजाः सत्वनिधेर्बलज्ञानादिमहागुणनिधानस्यहरेरवताराअसंख्येयाहियस्मात्तस्मात्प्राधान्यतःसंख्याताः नसाकल्येनसमापयितुंशक्याः तत्रोदाहरणमाह यथेति यथाविदासिनउन्नतस्थलात् भिन्नाद्वासरसःसहस्रशःकुल्याःक्षुद्रप्रवाहाःस्युरिति । इदंमंदमतीनपेक्ष्योक्तंनतुयोगिनः । क्षुद्रनदीनांतैःसंख्येयत्वेपिनहरेरवताराःसंख्यातुंशक्याइत्यतोबुद्ध्यवतारार्थमितिज्ञातव्यम् २६

इदानींप्रतिबिंबांशानाह ऋषयइति मनुपुत्राःप्रियव्रतादयः। प्रजापतिभिर्दक्षादिभिःसहिताएतेऋष्यादयः हरेःकलाःभिन्नांशाःस्मृताःस्मृतिषुउक्ताः २७ तर्हिकेस्वरूपांशाइतितत्राह एतइति सएवप्रथम मित्यारभ्याथासावित्यंतेनप्रोक्ताएतेशेषशायिनःपरमपुरुषस्यस्वांशकलाःस्वरूपांशावताराःनतत्रांशांशिनोर्भेदःप्रतिबिंबांशवत् किमुक्तंभवति कृष्णोमेघश्यामःशेषशायीमूलरूपीपद्मनाभोभगवान्स्व यंतु स्वयमेव नशाखिशाखावत्भेदाभेदोपीतिभावइत्याह इंद्रादिभिर्दैत्यैर्व्याकुलंजनंतत्स्थानंचयुगेयुगेअवतीर्यमृडयंतिरक्षंतीत्यन्वयः २८ फलमाह जन्मेति प्रयतःप्रकर्षेणनिर्जितेंद्रियग्रामो योनरोजनः एवमुक्तप्रकारेण जन्मरहस्यंसायंप्रातर्भक्त्यागृणन्पठन्सांसारिकदुःखसमूहात्मुच्यतइत्यन्वयः २९ इदानींप्रतिमारूपमाह एतदिति मायागुणैःप्रकृतिविकारैःमहदहंकरादिभिरुपा दानकारणैःआत्मनिसर्वगतेहरिणाविरचितंएतत्जडंब्रह्मांडमरूपस्यप्रकृतिविकृतिरूपरहितस्यचिदात्मनः केवलज्ञानस्वरूपस्यभगवतोरूपंप्रतिमास्थानीयंहिहेतौयस्माज्जडंतस्मात्प्रतिमैव नसाक्षात्स्व रूपंचिदेकरूपस्यभगवतोमायाकल्पितसत्वादिगुणैर्महदाद्याकारेणपरिणतैरेतत्प्रतीयमानंविराड्रूपमात्मनिचिद्रूपेकल्पितं अतएवतन्मिथ्याअतस्मिंस्तद्बुद्धेरितियैःकैश्चिदुच्यते तन्नयुक्तं प्रमाणवि रोधादित्यस्मिन्नर्थेवाहि ३० प्रतिमात्वकल्पनामंतरेणसाक्षाद्रूपत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यसाभ्रांतिरितिसोदाहरणमाह यथेति यथामेघौघानभस्यारोपितामेघौघान्दृष्ट्वायमाकाशइतिकल्पयंतिविवे कशून्याः यथाअनिलेवायौपार्थिवोरेणुरारोपितःवायुनोद्धूयमानमूर्ध्वमुखंरेणुंदृष्ट्वाऽयंवायुरिति आकाशवाय्वोश्चाक्षुषत्वाभावाद्भ्रांतिरेवसा एवंद्रष्टरिसर्वज्ञेभगवतिप्रतिमांदृष्ट्वामनुष्यदृष्ट्यगोचरेअबुद्धि

ऋषयोमनवोदेवामनुपुत्रामहौजसः ॥ कलाःसर्वेहरेरेवसप्रजापतयःस्मृताः २७ एतेस्वांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयम् ॥ इंद्रारिव्याकुलंलोकंमृ डयंतियुगेयुगे २८ जन्मगुह्यंभगवतोयएवंप्रयतोनरः ॥ सायंप्रातर्गृणन्भक्त्यादुःखग्रामाद्विमुच्यते २९ एतद्रूपंभगवतोह्यरूपस्यचिदात्मनः ॥ माया गुणैर्विरचितंमहदादिभिरात्मनि ३० यथानभसिमेघौघोरेणुर्वापार्थिवोनिले ॥ एवंद्रष्टरिदृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१ अतःपरंयदव्यक्तमव्यूढगुणबृं हितम् ॥ अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवोयःपुनर्भवः ३२ यत्रेमेसदसद्रूपेप्रतिषिद्धेस्वसंविदा ॥ अविद्ययात्मनिकृतेइतितद्ब्रह्मदर्शनम् ३३ यद्येषोपरतादेवी मायावैशारदीमतिः ॥ संपन्नएवेतिविदुर्महिम्निस्वेमहीयते ३४

भिरज्ञैर्भ्रांत्यादृश्यत्वंजडरूपत्वंआरोपितंकल्पितंतस्माच्चभ्रांतमतोनसाक्षाद्रूपं प्रतिमैवेतिभावः ३१ एवंहरेर्वासुदेवादिपरमंरूपंब्रह्मांडाख्यंप्रतिमारूपंचनिरूप्यजैवंरूपमाह अतइति यज्जैवंरूपमतउक्त योःजडेश्वररूपयोःपरंयदव्यक्तंसूक्ष्ममव्यूढगुणबृंहितंअनादिकालात्कदाचिदप्यन पगतसत्वरजस्तमोगुणपूर्णंपश्चाददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादश्रुतामतानुपासितानपरोक्षितपरमात्मस्वरूपत्वात्पुनः पुनर्भवः उत्पत्तिर्यस्यसतथोक्तः पुनःपुनर्जायमानोम्रियमाणश्चसजीवः तस्मान्निर्विवादमीश्वरवशंजैवंरूपमितिभावः अतःकार्यरूपात् परंव्यतिरिक्तंयदव्यक्तंयदनभिव्यक्तंरूपादिव्यक्तिकारणसाध नैःशून्यंअव्यूढंअनभिव्यक्तंगुणानांबृंहितंकार्यंयस्मिन्तदव्यूढगुणबृंहितंअतएव अदृष्टाश्रुतवस्तुतस्मादव्यक्तंसमसिद्धोजीवोयश्चयस्मात्पुनर्भवतिजीवेनसहवर्तमानःपुनर्भवतीतिपुनर्भवःदेहादिप्रपंचल क्षणः संसारोयस्माद्भवतीतिचतत्कारणमितियद्व्याख्यानंतददृष्टश्रुतवस्तुत्वादितिहेत्वभिधानंविरुध्येततस्मिन्पक्षेयदृष्टादिविशेषणैर्विशिष्टंतद्वस्तुमूलकारणमितिवक्तव्यं प्रकृतानुपयुक्तंच अत्र देवादिप्रपंचस्यमिथ्यावाचिपदंप्रक्षेप्यं अतोयत्किंचिदेतत् ३१ जीवस्यैवंविधानादिबंधनिवर्तकंब्रह्मज्ञानमेवनकर्मादिकमित्यभिप्रेत्याह यत्रेति यत्रपरमात्मनिसदसद्रूपेव्यक्ताव्यक्तेमितिप्रकृतिप्राकृ तरूपेस्वसंविदास्वरूपज्ञानेनप्रतिषिद्धेअनादितएवनिवृत्तेअविद्ययाअज्ञानेनआत्मनिजीवेकृतेइतियदर्शनंज्ञानंतद्ब्रह्मज्ञानंसंसारनिवर्तकमितिशेषइत्येकान्वयः ३३ कंठोक्त्याऽऽह यदीति यदिसम्य गपरोक्षज्ञानोदयसाध्योत्तमप्रसादरूपैषा विशारदस्यहरेर्विंयमाना देवीद्योतमाना मतिर्ज्ञानरूपा मायेच्छा अपरोक्षज्ञानदानेननैनंजीवंसंसारयामीत्युपरतातस्मान्निवृत्तार्हितंजीवंसंपन्नएवेतिपरंब्रह्म

प्राप्तएवेतिविदुः।किंच स्वस्वरूपेज्ञानानंदाद्यात्मकेमहिम्निस्थितःस्वावरमुक्तजनैर्महीयतेपूज्यतइत्यन्वयःमहीयतइत्युक्त्याएषाकार्यकारणलक्षणप्रपंचाविवर्तरूपादेवस्याविष्णोःसंबंधिनीमायावैशारदीविघट
मानसंसाररूपामतिर्बुद्धिर्यद्युपरतातदास्वात्मरूपंब्रह्मसंपन्नंतदैक्यमापन्नंविदुरित्येतन्निरस्तं भेदनिष्ठत्वात्पूज्यपूजकभावस्येतिभावः ३४ हरेरेवंविधावतारकर्मभिराप्तकामत्वेनप्रयोजनाभावेपिजीवानां
प्रयोजनमस्तीत्याह एवमिति अनन्याधीनकर्तृत्वात्फलोद्देशाभावाद्वाऽकर्तुरजनस्यजनविलक्षणस्यवाहृत्पतेःमनःप्रेरकस्यविष्णोरेवंविधानिवेदगुह्यानिउपनिषत्प्रतिपाद्यानिजन्मानिकर्माणिचकवयः
संसारमोक्षायवर्णयंतिस्म हिशब्देनहरेःसाकल्येनक्रियाराहित्यंप्रतिषेधतिअन्यथोत्तरश्लोकविरोधादित्येकान्वयः तस्माज्जीवानांसंसारमोक्षएवभगवदवतारपराक्रमप्रयोजनमित्यर्थः ३५ फलाभि
संध्यभावादकर्तृत्वंनकर्तृत्वाभावादितियत्तत्स्पष्टमाह सवाइति अमोघलीलःसत्यकामलक्षणक्रीडःसपद्मनाभएवइदंविश्वंसृजतिअवतिरक्षति अत्तिसंहरति नरुद्रादिः तथाप्यस्मिन्जगतिनसज्ज
तेलौकिककर्तृवत्फलासक्तोनभवति अतोऽकर्ता नतुकर्तृत्वाभावात् अभोक्तृत्वमपिदुःखाभोगादेव नतुभोगाभावाद् सुखभोक्तृत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह भूतेष्विति पंचभूतैःसंभूयोत्पन्नत्वात्भूतेषुशरीरे
ष्वंतर्हितःमनःश्रोत्रादिषडिंद्रियवर्गग्राह्यशब्दादिविषयसारंजिघ्रतिभुंक्ते नतुदुःखादिकं कुतःआत्मतंत्रः नहिस्वतंत्रस्यदुःखादनंघटते। इतोपिनेत्याह षडिति षड्गुणेशःषडिंद्रियविषयेशःअतश्चसारभुक्
तस्मादभोक्तृत्वंनामदुःखाभोगएवनतुभोक्तृत्वाभावादित्यर्थः । आत्मतंत्रइत्यनेनविशेषणेनईश्वरएवदेहेप्रविष्टोजीवोभवति नान्यइत्ययमर्थःसवाइदमित्यनेनसमर्थ्यतइत्येतद्दूषितं नहिसुखमेवस्यादुःख
मण्वपिनस्यादितिकर्तुंसमर्थईश्वरःसुखदुःखपात्रीभूतंजीवत्वमभिकांक्षतिईश्वरत्वविरोधात् ३६ एवंविधमिथ्याज्ञानीतरस्वरूपाज्ञानाद्भगवद्भजनादावनधिकारीत्याह नचेति वचोभिःसंकीर्तनयोग्यानि

एवंजन्मानिकर्माणिह्यकर्तुरजनस्यच ॥ वर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्यानिहृत्पतेः ३५ सवाइदंविश्वममोघलीलःसृजत्यवत्यत्तिनसज्जतेऽस्मिन् ॥ भूतेषुचां
तर्हितआत्मतंत्रःषाड्वर्गिकंजिघ्रतिषड्गुणेशः ३६ नचास्यकश्चिन्निपुणंविधातुरवैतिजंतुःकुमनीषऊतिम् ॥ नामानिरूपाणिमनोवचोभिःसंतन्वतोनटचर्या
मिवाज्ञः ३७ सवेदधातुःपदवींपरस्यदुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः ॥ योऽमाययासंततयानुवृत्त्याभजेततत्पादसरोजगंधम् ३८ अथेहधन्याभगवंतइत्थं
यद्वासुदेवेखिललोकनाथे ॥ कुर्वंतिसर्वात्मकआत्मभावंनयत्रभूयःपरिवर्तउग्रः ३९

नामानि मनोभिःस्मरणयोग्यानिरूपाणि सम्यक्तन्वतःविस्तारयतःमनोवचोभिर्नामरूपात्मकंप्रपंचंसृजतोवा सतांनिपुणंभद्रंविधातुःअस्यहरेःऊतिंअभिप्रायंगतिंवा कश्चिदपिनावैतिनजानाति कीह
शःकुमनीषःमिथ्याज्ञानी जंतुःकृमिसदृशः जंतुरितिपुनर्जायमानोम्रियमाणःमिश्रबुद्धिःसंसारी कुमनीषइतिकुत्सितंप्रमाणविरुद्धंसर्वंमिथ्यात्वंमनसामन्यते । नतुयुक्त्यावक्तुंशक्नोतीत्य
द्वैतवादीवा । कथमिवनटस्यांगुल्याद्यभिनयविशेषाज्ञोनटचर्याभारतादिकथात्मिकांयथानजानातितथायमितिभावः ३७ तर्हिकीदृशोवेदेतितत्राह सइति योवेदप्रामाणिकःअमाययाअव्याजेन इदम
खिलंमायाकल्पितमनिर्वाच्यंनभवतीतिभावेनवा संततयानिरंतरयाप्रवाहरूपयाअनुवृत्त्यासेवया हृत्कमलमध्यनिवासिनस्तस्यपादसरोजयोर्गंधंभजेत अत्रैवास्वाद्यमप्रमनाभवेत् सपुरुषः दुरंतवीर्यस्य
असंख्यातपराक्रमस्य परस्यपूर्णस्य धातुःपोषणादिकर्तुः रथांगपाणेःश्रीनारायणस्य पदवींमार्गंस्वरूपस्थितिंवेदेत्येकान्वयः धातुरित्युक्तेचतुर्मुखोपिस्यादित्यतःपरस्येति चतुर्मुखपरत्वमप्यक्षरस्या
स्तिअतोरथांगपाणेरिति तस्माद्भागवताएवभगवदापरोक्ष्यंलभंतेनेतरइतिसिद्धं ३८ भागवताअपिभवादृशाएवेत्याशयवानाह अथेति हेभगवंतःपूजावंतःभाग्यवंतोवा यत्रयस्मिन्भगवत्यात्मभावेस्वा
मिभृत्यभावेक्रियमाणेसतिभूयःपुनःउंरुद्रमपिग्रसतीतिउग्रःक्रूरःपरिवर्तःसंसारःमरणंवानस्यात् तस्मिन्नखिललोकनाथेसर्वात्मकेसर्वांतर्यामिणिवासुदेवेइत्थमुक्तप्रकारेणात्मभावंकुर्वंतीतिय[illegible]
स्मादिहचेतनराशौयूयंधन्यानिरपेक्षगुणपूर्णाःकृतकृत्याइत्येकान्वयः यत्रयस्मिन्नात्मभावेक्रियमाणेपरिवर्तोनस्यात् तमात्मभावमितिवा ३९

धर्मः कंशरणंगतइतिप्रश्नंपरिहरति इदमित्यादिना ऋषिःसर्वज्ञोव्यासोभगवान्ब्रह्मणावेदेनसंमितंतुलितं उत्तमश्लोकस्यहरेश्चरितानियस्मिन्संतितत्तथोक्तं इदंबुद्धिस्थंभागवतंपुराणंचकार ४०
किमर्थंलोकस्यनिःश्रेयसायमोक्षाय धन्यंपुष्टिकरं स्वस्त्ययनंसर्वमंगलानामालयं अर्थतःशब्दतोपिमहत् यदेवंविधंतदिदंसव्यासआत्मवतांवरंवशीकृतमनसांवरंसुतंशुकंग्राहयामास ४१ कुतएतदे
वाग्राहयदितितत्राह सर्वेति वेदादिसर्वशास्त्रोत्तमत्वादिदमेवग्राहितमितिभावः सतुशुकःपरमऋषिभिःपरीतंसमन्वितंगंगायांप्रायोपविष्टंअनशनव्रतमाचरंतंपरिक्षितंनाममहाराजंचक्रवर्तिनंश्रावयामा
स ४२ ४३ किंचाहंच येविप्राःतदनुग्रहात्तत्रगंगायांतदंतिकेनिविष्टःयोग्यस्थानेउपविष्टः भूरितेजसः क्षात्रसामर्थ्योपेतस्यब्रह्मापरोक्षज्ञानवतोवा तस्यराजर्षेरर्थेकीर्तयतः शुकादध्यगमंपठित
वानस्मि योहंतत्राध्यगमंसोहंतत्रेत्यादिप्रश्नपरिहारायसर्ववेदेतिहासादिसारत्वेनभगवतोवृत्तं श्रीभागवतंयुष्माकंश्रावयिष्यामि यथापठितंयथाप्रज्ञंइत्येकान्वयः ४४ यत्पृष्टंधर्मःकंशरणंगतइति
तत्रोत्तरं धर्मज्ञानादिभिःसहकृष्णेस्वधामवैकुंठंप्राप्तेसतिकलियुगेनष्टज्ञानानांपुंसांसर्वसद्धर्मप्रकाशकश्रीभागवतपुराणार्कोमुनावेदव्यासेनउदितःउदयंप्रापितः तस्मात्सधर्मःसच्छास्त्रैर्ज्ञानसद्धर्मप्रवर्तकंत
मेवव्यासरूपिणंकृष्णंशरणंगतइतिभावः ॥ ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ सोहंवःश्रावयिष्यामीतिसूतेनोक्तोपिशौनकः श्रीभागवतश्रवणेश्र
द्धालुत्वदर्शनायविशेषप्रश्नायसूतमाह इतीति दीर्घसत्रिणांदीर्घकालीनंसत्रमेषामस्तीतितेषांमध्येज्ञानवयोवृद्धःऋषिकुलाचाररक्षकःबह्वृचःऋग्वेदेपुनिष्णातःशौनकः इतिब्रुवाणंसूतंसंस्तूयसूतमब्रवीदि

इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवानृषिः ४० निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत् ॥ तदिदंग्राहयामाससुतमात्म
वतांवरम् ४१ सर्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृतम् ॥ सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरीक्षितम् ४२ प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः ॥ तस्यकीर्तयतोवि
प्राराजर्षेर्भूरितेजसः ४३ अहंचाध्यगमंतत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात् ॥ सोहंवःश्रावयिष्यामियथाधीतंयथामति ४४ कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह ॥
कलौनष्टदृशांपुंसांपुराणार्कोमुनोदितः ४५ इतिश्रीमद्भागवतेम०प्रथमस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् ॥ वृद्धःकुल
पतिःसूतंबह्वृचःशौनकोब्रवीत् १ शौनकउवाच ॥ सूतसूतमहाभागवदनोवदतांवर ॥ कथांभागवतींपुण्यांयामाहभगवान्शुकः २ कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयं
स्थानेवाकेनहेतुना ॥ कुतःसंचोदितःकृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः ३ तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्निर्विकल्पकः ॥ एकांतगतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते ४

त्यन्वयः १ महाभाग भाग्ययुक्त सूतसूतेतितात्पर्येद्विरुक्तिः एकत्रपुण्यकर्मवासनेतिवा शुकोभगवान्पूजावान्पुनातीतिपुण्यांयांभागवतींकथांआह परीक्षितइतिशेषः हेवदतांवर तांकथांनोस्माकंवदे
त्यन्वयः २ विशेषप्रश्नंदर्शयति कस्मिन्निति चतुर्णांयुगानांमध्येकस्मिन्नियंप्रवृत्ताकस्मिन्वास्थानेदेशेकेनवाकारणेनकस्माद्धेतोःसंचोदितःकृष्णद्वैपायनइमांसंहितांकृतवानित्यन्वयः ३ शुकःपरीक्षितं
श्रावयामासेतित्वद्वचनमनुपपन्नमेवकेनापिश्रीशुकावगमनस्यासुलभत्वादित्याशयवानाह तस्येति तस्यव्यासस्यपुत्रःशुकःमहायोगीमहाज्ञानीमहाध्यानीवाअतएवसर्वदेशकालवस्तुषुज्ञानादिसर्वगुणैः
समंएकप्रकारंब्रह्मपश्यतीतिसमदृक् मयाश्रियासहवर्ततइतिवासमं अतएवनिर्विकल्पकःइदंमदीयंतत्तदीयमितिभेदबुद्धिमपहायसर्वमीश्वराधीनमितिस्थितः अतएवएकएवांतःएकांतःतस्मिन्हरौमनसः
संततगतिर्यस्यसतथाअतएवोद्गतानिद्राअज्ञानादिदोषपरंपरायस्मात्सतथा भस्मनावगूढःमूढइवअज्ञइवईयतेदृश्यतेअज्ञेनेतिशेषः तस्मात्तद्दर्शनमसुलभमितिमन्यइत्यन्वयः ४

१ तदनुग्रहादित्यत्रतच्छब्दस्यपूर्वपरामर्शकत्वात्येविप्राइतिअध्याहृतम् । २ पदद्वयमध्येअन्यतरस्मिन्नित्यर्थः । सुउतेतिपदविभागंकृत्वासित्यस्यपुण्यमितिउतेत्यस्यकर्मवासनेत्यर्थमुक्त्वाततोबहुव्रीहिःकार्यइति
भावः । ३ कारयतीतिकारणम् । केननियोजकपुरुषेणेत्यर्थः । कुतइत्यत्रोक्तोहेतुःप्रयोजनम् नातःपुनरुक्तिरितिभावः ।

कुरुजांगलंकुरुविषयंप्राप्तः गजसाह्वयेहस्तिनापुरेकचिदुन्मत्तवत्कचिन्मूकवत्कचिज्जडवद्विचरन्मुनिःपुरवासिभिःकथमालक्षितःशुकत्वेनेतिशेषः पौरैरपितज्ज्ञानंदुःशकंकिंपुनरंतःपुरनिवासिभिः ५ किंच परीक्षितः तद्दर्शनानंतरकालीनस्तेनसहसंवादःसुतरामसुलभइत्याशयवानाह कथंवेति यत्रययोःसंवादेसात्वतोहरेस्तत्संबंधिनीसात्वतीश्रुतिर्वर्तते तादृशःसंवादःपांडवेयस्यराजर्षेःपरीक्षितःतेनमुनिनासहकथंवा समभूत्नकथमपिघटतइत्येकान्वयः ६ इतोपितस्यतेनसहसंवादोदुर्घटइत्याशयवानाह सइति तदाश्रमंतेषांगृहस्थानांसतांगृहंतीर्थीकुर्वन् स्वपादक्रमणेनपवित्रीकुर्वन्महाभागः शुकःगृहमेधिनांगृहंगत्वापाणिभिक्षामाचरन् गोदोहनमात्रं ततोनाधिकंअवाङ्मुखतयैकमनास्तिष्ठतिपरमन्यतोयातिहियस्मात्तद्दर्शनमसुलभमित्येकान्वयः ७ किंच हेसूत सुज्ञाःअभिमन्युसुतं परीक्षितं भागवतश्रेष्ठमाहुः किमितितत्राह तस्येति तस्यपरीक्षितःमहाश्चर्यश्रोतॄणामितिशेषः जन्मकलिबंधनादीनिकर्माणिच अस्माकंगृणीहीत्यन्वयः ८ तस्यवैराग्यहेतुंपृच्छति ससम्राडिति पांडवानामभिमानवर्धनः ससम्राट्अप्रतिहताज्ञश्चक्रवर्तीकस्यवाहेतोराधिराट्श्रियंचक्रवर्तिसंपदंलक्ष्मीमनादृत्यतृणवत्कृत्वा गंगायांप्रायोपविष्टोभूदित्यन्वयः ९ एवंविधश्रीसंगत्यागेमहत्कारणे नभवितव्यंतत्किमित्याशंक्याह नमंतीति शत्रवःमंडलपतयःआत्मनःशिवायस्वकल्याणायधनानिचानीययस्यपरीक्षितःपदयोर्निकेतंपीठाख्यस्थानंनमंतीत्यन्वयः अंगसूत सवीरःअसुभिःसहदु

कथमालक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांगलम् ॥ उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ५ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह ॥ संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्व
तीश्रुतिः ६ सगोदोहनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनाम् ॥ अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ७ अभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमम् ॥ तस्यजन्म
महाश्चर्यकर्माणिचगृणीहिनः ८ ससम्राट्कस्यवाहेतोःपांडूनांमानवर्धनः ॥ प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ९ नमंतियत्पादनिकेतमा
त्मनःशिवायचानीयधनानिशत्रवः ॥ कथंसवीरःश्रियमंगदुस्त्यजामियेषचोत्स्रष्टुमहोसहासुभिः १० शिवायलोकस्यभवायभूतयेयउत्तमश्लोकपरायणा
जनाः ॥ जीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतःकलेवरम् ११ तत्सर्वंनःसमाचक्ष्वपृष्टोयादिहकिंचन ॥ मन्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछां
दसात् १२ ॥ सूतउवाच ॥ द्वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्यये ॥ जातःपराशराद्योगीवासव्यांकलयाहरेः १३ सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशु
चिः ॥ विविक्तएकआसीनउदितेरविमंडले ॥ १४ ॥

स्त्यजांश्रियं अधिराज्यसंज्ञांउत्स्रष्टुंहातुंइयेषऐच्छदहोआश्चर्यमेतदतोमहताहेतुनाभवितव्यंतत्किमितिभावः १० पुनरपितदेवपृच्छति शिवायेति येउत्तमश्लोकपरायणाजनाः तेलोकस्यशिवादिप्राप्तयेजीवंतिनस्वार्थंजीवंतीत्यन्वयः तस्मात्परार्थैकजीवनोऽसौकस्मात्कारणात्परामुत्कृष्टांश्रियंनिर्विद्यविरज्यकलेवरंदेहंमुमोचेत्यन्वयः ११ इहास्यामवस्थायां प्रश्नराशौयत्किंचित्प्रश्नरूपं पृष्टस्त्वंतत्सर्वंकिंचनेत्यनुवर्तीकृत्यसम्यगाचक्ष्व कुतः छांदसाद्वेदविषयादन्यत्रपुराणादौवाचांविषयेस्नातंनिष्णातंमन्यइतियस्मात्तस्मादित्यन्वयः १२ कस्मिन्युगेइतिप्रश्नंपरिहरति द्वापरइति कृतयुगापेक्षयातृतीयेद्वापरेयुगेयुगपर्यवसानेसमनुप्राप्तेसतिहरेःकलयांशेनपराशरात्पराकृतःशरोहिंसायेनसतथोक्तःतस्माद्वासव्यांवसोरुपरिचरस्यपुत्र्यांसत्यवत्यांयोगीनित्यज्ञानीनाम्नाव्यासो जातोवतीर्णोतोद्वापरेयुगपर्यवसानेभागवतप्रवृत्तिरितिभावः १३ अवतारप्रयोजनमाह सकदाचिदिति सव्यासोभगवान्शुचिःशुद्धःकदाचित्सरस्वत्यानद्याजलमुपस्पृश्यसंध्याक्रियादिकांनिर्वर्त्य पश्चाद्रविमंडलेउदितेसति तत्तटेविविक्तेएकांतेस्वाश्रमएवासीन एकाकी १४

---

१ हृद्वानत्वाद्बहुवचनेऽणोलुक् इत्यतआह पांडूनां पाण्डवानांपांडुकुलोत्पन्नानामित्यर्थः । २ प्रायेणाऽनशनेनउपविष्टः प्रायश्चानशनेइतिविश्वः । प्रायोपवेशनं व्रतविशेषोवा ।

परावरज्ञःकालत्रयज्ञानीसःसर्वतःसारःसर्वोत्तमः ऋषिकुलावतीर्णः परावरज्ञत्वेहेतुर्वा त्रिकालदर्शित्वाद्वा अव्यक्तरंहसाअनभिव्यक्तवेगेनभुवियुगेयुगेप्राप्तंयुगधर्मव्यतिकरंयुगधर्मसांकर्यं १५ तथातत्कृतंकालकृतंभौतिकानांभूतकार्याणांभावानांपदार्थानांशक्तिह्रासंचातएवजनांश्चाश्रद्दधानान् तात्पर्यशून्यान्निःसत्त्वान्निरुत्साहान् दुष्टामेधायेषांतेदुर्मेधास्तान्धारणाशक्तिशून्यान्वा एधशब्दवदयमप्यकारांतः ह्रसितायुषः अल्पायुषः १६ दुष्टभाग्यान्वीक्ष्यमुनिर्मौनवान्दिव्येनचक्षुषाअपरोक्षज्ञानेनसार्वाश्रमाणांयद्धितंतच्चिरंदध्यौचिंतितवानित्येकान्वयः सर्वज्ञस्यचिरंध्यानमज्ञदृष्ट्यपेक्षयादुष्टमोहनायचेतिज्ञातव्यं अमोघदृक्अवंध्यज्ञानः १७ किंहितमपश्यदितितत्राह चातुर्होत्रमिति चत्वारोहोतारोहोत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणोयस्मिंस्तत्तथोक्तदशेहोत्रादचातुर्होत्रपर्यैतैर्मंत्रैःप्रकाश्यंवाअग्निष्टोमादिकंकर्मप्रजानांवैदिकीनांशुद्धंशुद्धिकरं रागादिवर्जितंवा वीक्ष्य यज्ञसंतत्यैअग्निष्टोमादियज्ञपरंपराप्रवर्तनायएकमविभक्तंवेदंऋगादिभेदेनचतुर्विधंव्यदधादित्येकान्वयः आदिमध्यावसानेषुहरिस्मृत्यातत्पूज्यत्वेनक्रियमाणंकर्मप्रजानांज्ञानद्वाराशुद्धिकरमपश्यदितिभावः १८ कथंविभक्ताइतितत्राह ऋगिति वेदव्यासेनमूलवेदसमुद्रात् ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याश्चत्वारोवेदाःउद्धृताःनतुकृताःतदर्थज्ञानायकृतंइतिहासपुराणंचवेदार्थानिवेदकत्वात्पंचमोवेदइत्युच्यतेपंचमोवेदइत्युक्तेः इतिहासादीनांशब्दतोरचनंनत्वर्थतः तस्यनित्यत्वादितिज्ञातव्यं १९ तत्रतेषांवेदानांमध्येऋग्वेदप्रवर्तकःपैलोभूदितिप्रत्येकमन्वयः जैमिनस्यापत्यंजैमिनिःसामगायतिशिष्येषुगमयतिप्रवर्तयतीतिवासामगःकविःसूक्ष्मज्ञानी ततोजैमिनेरनंतरएकःप्रधानःवैशंपायनएवयजुर्वेदानांनिष्णातः प्रवर्तकतयेतिशेषःएवशब्दे

परावरज्ञःसऋषिःकालेनाव्यक्तरंहसा ॥ युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे १५ भौतिकानांचभावानांशक्तिह्रासंचतत्कृतम् ॥ अश्रद्दधानान्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः १६ दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा ॥ सर्वधर्माश्रमाणांयद्दध्यौचिरममोघदृक् १७ चातुर्होत्रंकर्मशुद्धंप्रजानांवीक्ष्यवैदिकम् ॥ व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधम् १८ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः ॥ इतिहासपुराणंचपंचमोवेदउच्यते १९ तत्रर्ग्वेदधरःपैलःसामगोजैमिनिःकविः ॥ वैशंपायनएवैकोनिष्णातोयजुषामुने २० अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः ॥ इतिहासपुराणानांपितामेरोमहर्षणः २१ तएवऋषयोवेदंस्वंस्वंव्यस्यन्ननेकधा ॥ शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोभवन् २२ तएववेदादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा ॥ एवंव्यवस्यद्भगवान्व्यासःकृपणवत्सलः २३ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदितिह ॥ इतिश्रीभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम् २४

नसूर्यादन्यःप्रतिषिध्यतेनतुसूर्यस्तथासतिवक्ष्यमाणाविरोधात् २० वारुणांवरुणपुत्रःसुमंतुर्नाममुनिरथर्वांगिरसांनिष्णातःअथर्ववेदानांप्रवर्तकआसीत् मेपितारोमहर्षणःइतिहासपुराणानांप्रवर्तकः २१ भगवदाज्ञाप्रवर्तकंचतुर्णांवेदानांशाखोपशाखाभेदेनऋषिकृतविभागमाह तएवेति तएवपैलादयःऋषयःस्वंस्वंवेदमनेकधाव्यस्यन्व्यभजन्नित्यन्वयः तेवेदाःशिष्यप्रशिष्यादिभिःशाखिनःतन्नामपूर्वशाखावंतोभवन्नित्यन्वयः २२ व्यासनामनिर्वचनायाह तएवेति दुर्मेधैःअल्पप्रज्ञैःपुरुषैःतएववेदायथाधार्यंतेपठिताःअवधृतार्थाःक्रियंतेएवंतथाशिष्यप्रशिष्यादिभिःशाखोपशाखाभेदेनव्यवस्यत्चकार तस्मात्व्यासइति किमर्थमितितत्राह कृपणवत्सलःदीनजनस्निग्धः २३ एवंभगवद्भक्तानांत्रैवर्णिकानांवैदिककर्मानुष्ठानेनशुद्धांतःकरणानामधोक्षजोपासनाजनितज्ञानेनमुक्तिःस्यादितिव्यासेनस्थापितंतदनधिकारिणांस्त्रीशूद्रादीनांहरिभजनंकुत्रोक्तमुपायेनेत्याकांक्षायामाह । स्त्रीशूद्रेति । वेदोक्तकर्माख्यश्रेयसिपुरुषार्थसाधनेमूढानामतएवानधिकारिणांस्त्रीशूद्रद्विजाधमानांत्रयीत्रयोवेदाःश्रोतुंनयोग्याःइतितस्मादतएवंमयाकरिष्यमाणभारतादिशास्त्रोक्तविधिनाइहजनेश्रेयोभवेदितिकृपयामुनिनासर्वज्ञेनव्यासेनभारताख्यानंकृतमित्यन्वयःअत्रेतत्प्रमेयमवगंतव्यं स्त्रीशूद्रादिकृपयाभगवताभा

१ सइत्यस्यसारइतिव्याख्या । सर्वोत्तमइतिनिष्कृष्टार्थः । सत्यसारार्थत्वंचदशमगीतातात्पर्यवचनेनन्यायदीपिकायांचोक्तम् ।

रताख्यानस्यकृतत्वात्तेषामेवतत्राधिकारोनान्येषामितिशंकामाभूदितिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेदितिवचनात्ब्राह्मणादीनामपिवेदार्थपरिज्ञानायभारताद्यभ्यासस्यआवश्यकत्वेनोक्तत्वादुभयत्राधिका
रोयुज्यते ·तेषांस्त्रीशूद्रादीनांतुगत्यंतराभावात्तदुक्तानुष्ठानेनमुक्तिरिभावः २४ केनहेतुनाकुतःसंचोदितइतिप्रश्नंपरिहरिष्यन्प्रायःकृतावतारकार्यस्यदुर्जनान्मोहयतोव्यासस्यलोकानुकरणप्रका
रमाह एवमित्यादिना हेद्विजाः भूतानांसदाश्रेयसिनित्यमुक्तिसाधनेएवंप्रवृत्तस्यापियदाहृदयंसर्वात्मकेननातुष्यत्मेमनोवतारप्रयोजनेनसर्वप्रकारेणालमित्यलंबुद्धिंनापततदा २५ धर्मज्ञानी
नातिप्रसन्नहृदयःअवतारप्रयोजनानलंबुद्धिमान्सरस्वत्यास्तटेतत्रापिशुचौदेशेविविक्तस्थएकांतेतिष्ठन् लोकदृष्ट्याऽनलंबुद्धिकारणंकिंचेतिविविधंतर्कयन्विचारयन्निदंवक्ष्यमाणमेवात्मानंप्रत्युवाचे
त्यन्वयः २६ धृतव्रतेनलौकिकाचारापेक्षयावेदव्रतधारणवतामयानिर्व्यलीकेननिर्व्याजेनचेतसेतिशेषःछंदांसिवेदाःगुरवोध्यापकाःत्रेताग्नयःमानिताःसत्कृताःअनुशासनमाज्ञाचगृहीता हिशब्देन
विप्रादिभिर्वेदव्रतादिवैदिककर्मावश्यंकर्तव्यमितिदर्शयति २७ यत्रभारतेस्त्रीशूद्रादिभिरपित्रैवर्णिकैरुतानुष्ठेयोधर्मोदृश्यते तस्यभारतस्यकरणेनाम्नायार्थःवेदादिसंप्रत्ययार्थःप्रदर्शितोहि । त
त्रकिंचिदुर्वारितंनास्तीत्यर्थः २८ अथापिभारतकृत्याआम्नायार्थप्रदर्शनानंतरमपिदेह्यादेहरूपआत्माआत्मनास्वतएवविभुर्व्याप्तोमेममात्माअवतारप्रयोजनासंपत्त्याअसंपन्नोऽप्राप्तप्रयोजनइवा

एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः ॥ सर्वात्मकेनापियदानातुष्यद्धृदयंततः २५ नातिप्रसन्नहृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ ॥ वितर्कयन्विविक्तस्थ
इदंप्रोवाचधर्मवित् २६ धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोग्नयः ॥ मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम् २७ भारतव्यपदेशेनह्याम्नायार्थःप्रदर्शितः ॥
दृश्यतेयत्रधर्मोहिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २८ अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः ॥ असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्विसत्तमः २९ किंवाभागवताधर्मा
नप्रायेणनिरूपिताः ॥ प्रियाःपरमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाः ३० तस्यैवंखिन्नमात्मानंमन्यमानस्यखिद्यतः ॥ कृष्णस्यनारदोभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृ
तम् ३१ तमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिम् ॥ पूजयामासविधिवन्नारदंसुरपूजितम् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थो
ध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ सूतउवाच ॥ अथतंसुखमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः ॥ देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिःस्मयन्निव १ नारदउवाच ॥ पाराशर्य
महाभागभवतःकच्चिदात्मना ॥ परितुष्यतिशारीरआत्मामानसएववा २

भाति कीदृशःब्रह्मवर्चस्विसत्तमःवृत्ताध्ययनसंपन्नानांमध्येश्रेष्ठइत्यन्वयः ब्रह्मवर्चस्यसत्तमइतिपाठेप्ययमेवार्थः २९ प्रायइदमेवानलंबुद्धौकारणमाह किंवेति भागवताधर्माःप्रायेणननि
रूपिताःकिंचभारतेनिरूपिताःअपिपुनःशास्त्रांतरेणानिरूपणीयाइत्यतःप्रायेणेत्युक्तं किंविशिष्टाःपरमहंसानांप्रियाः ततःकिं तेपरमाहंसाएवाच्युतप्रियाहियस्मादसंपन्नइवाभातीतिभावः ३० के
नचित्प्रेरितएवमहापुरुषःस्वकार्येप्रवर्ततइतिन्यायात्भागवतकृतिरेवालंबुद्धिहेतुरितिनिश्चयवानपिनारदप्रेरितःभागवतमकार्षीदितिनारदस्यलोकेमहतीकीर्तिःस्यादितिभक्तवत्सलत्वान्नारदागमनमाकांक्ष
माणंव्यासंप्रतितदागमनमाह तस्येति खिन्नंअनलंबुद्धिमाप्तंअतःखिद्यतःखिद्यमानस्यअनलंबुद्धिंगतस्य ३१ अभिज्ञायसंज्ञापूर्वकंविज्ञायसहसाकालक्षेपमंतरेण सरस्वतीतीरवर्तिस्वाश्रमास्थितो
भागवतधर्मज्ञापनहेतोर्नारदेनचोदितःश्रीकृष्णोभागवतसंहितामकरोदितिशौनकप्रश्नपरिहारः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ अ
थार्घ्यपाद्यादिसमर्हणानंतरंसुखमुपविष्टोविस्मृतकीर्तिःवीणामहतीनामपाणौयस्यसतथोक्तः मंदस्मितंकुर्वन्निवप्रसन्नवदनोदेवर्षिःसमीपउपविष्टंतंविप्रर्षिंव्यासंप्राहेत्येकान्वयः १ विज्ञातभगवदभिप्रायःतत्तु
कारणानुगुणानुकारणवान्नारदोनित्यकुशलंतस्यसंजानन्नपितदनुवदन्निवकुशलंपृच्छतीत्याह पाराशर्येति महाभागऐश्वर्याद्यनंतभाग्यनिधे पाराशर्यपराशरपुत्र भगवतःशारीरःमानसोवाशरीररूपोमनो

रूपोवाभेदाभावादेवमुक्तिः आत्मावतारप्रयोजनंकृत्वाआत्मनास्वतएवपरितुष्यतिकश्चित्स्वतंत्रतयाकृतावतारकार्यत्वात्परितुष्यतीत्येवकारार्थः २ कुतइतितत्राह जिज्ञासितमित्यादि यस्त्वंधर्मादिसर्व पुरुषार्थबृंहितंपूर्णभारतंकृतवांस्तेत्वयासुसंपन्नंसुखपूर्णमद्भुतंसर्वस्मादाश्चर्यतमं अत्ताद्भुतोयस्माद्भवतितदद्भुतंवा महदेशतःकालतोगुणतश्चापरिच्छिन्नंब्रह्मजिज्ञासितंविचारितं अपिचशब्दौवक्ष्यमाणसमु चये शब्दतोर्थतोपिमहत् अद्भुतंगहनं व्यवहारेधनेशास्त्रेवस्तुहेतुनिवृत्तिष्वितिवचनात्तद्व्यायेनार्थशब्दस्यद्विरावृत्त्यासर्वशास्त्रार्थपरिबृंहितंकृतवानितियस्मात्तस्मात्तेनलोकानांज्ञातुमिष्टंसुष्टुसुपूर्णमभू दितिवा ३ किंचयच्चोपाध्यायपरंपरयाभवताधीतंसनातनंनित्यंवेदात्मकंशब्दब्रह्मतदपिजिज्ञासितंविचारितं तस्मात्कृतावतारकार्योपिततएवनातुष्टिकारणंपश्यामित्यर्थः तथाप्येवमपिकृतावता रकार्योपिअकृतावतारप्रयोजनइवात्मानंशोचसिप्रकाशयसिहेप्रभोप्रभूतज्ञानेत्यन्वयः ४ एवंनारदेनपृष्टोऽपरिमितज्ञानस्वरूपोपिअज्ञवत्दुष्टजनमोहनायतत्कारणंतमेवपृच्छतीत्याह अस्त्येवेति हे नारद त्वयोक्तमिदंसर्वंमेअस्त्येव नकिंचिदवशिष्टमस्ति तथापिमेआत्मामनःनपरितुष्यतेनालंबुद्धिंप्राप्नोति तुष्यतीतिवक्तव्येतुष्यतइतिप्रयोगात्अज्ञजनमोहनार्थमेवहारिणाप्रश्नःक्रियते नाज्ञानादि तिमहाविशेषोविज्ञायते आत्मनोविष्णोर्भवतीत्यात्मभवोब्रह्मातस्यात्मनःशरीरादुद्भूतउत्पन्नआत्मभवात्मभूतब्रह्मपुत्रइत्यर्थः आत्मनिभवतीतिवा त्वामव्यक्तंसूक्ष्मंतस्यापरितोषस्यमूलंकारणंपृ च्छामहे अज्ञवच्चेत्प्रश्नोत्तरंकथंब्रूयादितितत्राह अगाधेति अपरिमितज्ञानंप्रश्नोत्तरवचनसमर्थमित्यर्थः अत्रापिसमित्युपसर्गमंतरेणपृच्छतेरात्मनेपदप्रयोगेणनारदस्यज्ञानंचुलकजलपरिमितंव्या

जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतम् ॥ कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ३ जिज्ञासितमधीतंचब्रह्मयत्तत्सनातनम् ॥ तथापिशोचस्यात्मानमकृतार्थ इवप्रभो ४ व्यासउवाच ॥ अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथापिनात्मापरितुष्यतेमे ॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वाऽऽत्मभवात्मभूतम् ५ सवैभवा न्वेदसमस्तगुह्यमुपासितोयःपुरुषःपुराणः ॥ परावरेशोमनसैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ६ त्वंपर्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी ॥ परा वरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्नातस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व ७ नारदउवाच ॥ भवतानुदितप्रायंयशोभगवतोऽमलम् ॥ येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलम् ८

सज्ज्ञानंप्रलयसमुद्रवदपरिमितमितितात्पर्यंशब्दज्ञैरेवज्ञायते आत्मभुवात्मभूतमितिकेचित्पठंतितत्रोवर्णादेशश्छांदसः ५ नारदस्यस्वात्मानलंबुद्धिहेतुवेदनकारणंवक्तीत्याह सवाइति योगुणैर्विरच तशरीरगतसुखदुःखफलसंगरहितोविश्वंमनसैवस्वतंत्रसाधनांतरनिरपेक्षतयासृजत्यवतिसंहरतिसपरावरेशोमुक्तामुक्तप्रपंचयोरीशइतिपरावरेशः जगदुत्पत्तेःपुराप्यस्तीतिपुराणः पुरमणतीतिवा पुरूणि कर्मफलानिसनोतिददातीतिपुरुषः उपासितइति अतःभवान्समस्तगुह्यंवेदेत्येकान्वयः एतदुक्तंभवति चतुर्मुखप्रियपुत्रत्वाच्चैवसर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तृभगवदुपासकत्वेनसर्वज्ञत्वाच्चत्प्रसादादस्मदनलं बुद्धिहेतुवेदनमस्तीति ६ तवभगवत्प्रसादेनजनितापरोक्षज्ञानेनसर्वत्राव्याहतगतिकर्मणाचयोगप्रभावेनसर्वप्राणिशरीरांतश्चरणेनचानलंबुद्धिहेतुविस्त्वमाह त्वमिति त्रिलोकींपर्यटन्अर्कइवत्रिलो क्यांअव्याहतगतिःसर्वप्राण्यंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षीसर्वजीवबुद्धिवर्तिवृत्तज्ञःत्वं परेब्रह्मणितथाअवरेतत्प्रतिपादकवेदाख्यशब्दब्रह्मणि धर्मतोवेदोक्तभगवद्धर्मानुष्ठानेनतदधिकारोपपादकवेदव्रतादिभि श्चानुष्ठापितैःलोकमोहायचमयानुष्ठितैःस्नातस्यकृतकृत्यस्यमेअवतारप्रयोजनंन्यूनंनितरामुर्वरितंअलंयथाभवतितथाविचक्ष्वविशिष्टतयाब्रूहीत्येकान्वयः ७ नारदोपिसर्वज्ञस्यव्यासस्यहृदिस्थिताभिप्रायंवि द्वान्तत्प्रसादमादित्सुरनावतारप्रयोजनंवक्तीत्याह भवतेति हेव्यास भवताभगवतोहरेरमलंयशोऽनुदितप्रायंबहुत्वेन नप्रतिपादितंयेनानुदितेनयशःप्रतिपादकशास्त्रेणासौभवतआत्मानैवतुष्येत अहंतस्य यशसःप्रतिपादकंशास्त्रंखिलमुर्वरितंमन्यइत्यन्वयः ८

१ प्रभोइत्योकारान्त प्रभोशब्दस्यैवसंबुद्धि रितिकेचित् प्र प्रकर्षे भा ज्ञाने उरतिशये ।

भारतादिशास्त्रेषुहरियशसोबहूदितत्वात्कथंखिलंमन्यइत्युच्यतइतितत्राह यथेति हेमुनिवर्यसर्वज्ञतम मुनिभिःवियतइतिवा मुनिवरप्राप्याइतिवामुनिवर्याधर्मादयःपुरुषार्थाः यथानुवर्णितास्तथावा
सुदेवस्यमहिमानानुवर्णितोहियस्मात्तस्मादनुवर्णनीयः धर्मादीनामल्पकथनेनापिपूर्तिःस्यान्नतथावासुदेवस्यमहिम्नोभारतादावतिकथितस्यापि सतांतत्रतात्पर्यातिशयात्फलाधिक्याच्च नहिसूर्योदय
माकांक्षमाणस्यखद्योतोदयेनेच्छानिवर्ततइत्येतदर्थंहिशब्देनाह द्वितीयोहिशब्दोहेत्वर्थः ९ धर्मादीनांअल्पकथनेनकथंपूर्तिःस्यादितितत्राह नेति यद्वचोजगत्पावनकरंहरेर्यशोनगृणीतकर्हिचित्
पिनप्रतिपादयेत्तच्चित्रपदमपिचित्राणिपदानियस्मिंस्तत्तथोक्तं तद्वचःशास्त्रंनभवतीत्यर्थः कुतःतद्वायसंवयोमात्रानुजीवितार्थंशास्त्रंउशंतिइच्छंति यत्रकाकोच्छिष्टतीर्थेमानसाःप्रेक्षावंतः मानसा
ख्यसरोविहारिणोवा हंसाःपरमहंसाः धवलपक्षावाजलपयोविवेककारिणः मिमंक्षयाविचारलक्षणस्नानेच्छयानन्यपतन्ननिपतंति नप्रविशंतीतियथातथायत्रयस्मिन्तीर्थेमानसाब्रह्मणोमन
सोजाताःसनकादयःहंसाःनिर्लेपाइतिवा तस्मात्सज्जनानादरणीयत्वेनधर्मादीनामल्पकथनेनपूर्तिरितिभावः विरमंत्युशिकूक्षयाउशिकृशुद्धंक्षयंस्थानंयेषांतेतथोक्ताः शुद्धंब्रह्मतदेवक्षयोयेषांतेतथोक्ताइ
तिवेतिपठित्वाकेचिद्व्याचक्षतेतच्चिंत्यं १० वासुदेवमहिम्नोऽतिकथितस्यापिकथंनपूर्तिरितितत्राह सवागिति यस्मिन्निबंधेप्रतिश्लोकमपशब्दाद्यबद्धवत्यपिशाब्दिकैर्जुगुप्सिते देशकालगुणैरनंतस्य
हरेः पारिजातहरणाद्यात्मकयशोलांछितानिनारायणादिनामानिसंति साधवःपरमभागवताःशुकादयोयच्चशृण्वंतिगायंतिगृणंति सःजनतायाःजनसमूहस्याघंपापंविप्लावयतिनाशयतीतिजनता
घविप्लवःवाचांविसर्गः विशिष्टरचनाविशेषइत्येकान्वयः यस्मिन्सतिप्रशस्तानिअनंतस्यनामानिसाधवःशृण्वंतीतियत्यस्मात्तस्मात्सएववाग्विसर्गइतिवा जनतापापविनाशहेतुत्वात्

यथाधर्मादयोह्यर्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः ॥ नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः ९ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंनगृणीतकर्हिचित् ॥ तद्वायसं
तीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंसान्यपतन्मिमंक्षया १० सवाग्विसर्गोजनताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥ नामान्यनंतस्ययशोंकितानियच्छृ
ण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ११ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् ॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यकारणम् १२
अतोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः ॥ उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनानुस्मरयद्विचेष्टितम् १३

सज्जनगृहीतत्वाच्चवासुदेवमाहात्म्यप्रतिपादकमेवशास्त्रं । नान्यदतस्तदेवशास्त्रंप्रणेतृभीरचनीयमितिभावः ११ नकेवलंवासुदेवमहिमद्योतकयशोंकाविधुरशास्त्ररचनमेवमोघंकिंतुहरिभक्तिविरहितनि
र्निमित्तज्ञानकर्मणीअपिनिष्फलेएवेतिविज्ञापयतीत्याह नैष्कर्म्यमिति नैष्कर्म्यंस्वतोनिष्कर्मणोमुक्तेःसाधनंअलंनिरंजनंविषयसंमार्जनमलराहितंअत्यंतविरक्तिमद्वेदार्थविषयंपरोक्षज्ञानमप्यच्युतभावव
र्जितंभगवद्भक्तिरहितं हरावच्युततयानिरंतरभावनयामनोयोजनेनरहितंवानशोभते अधिकारिणोभीष्टफलंनप्रकाशयतिबंधकतयाशश्वत्सर्वदाअभद्रममंगलंईश्वरेहरौचनार्पितंकर्मनशोभतइतिकुतः
पुनःकिमुवक्तव्यंयद्यप्यकारणंफलकामनादिविधुरंतथापीत्यर्थः शश्वदभद्रमनुष्ठानकालेफलकालेवामंगलंयत्काम्यंकर्मनशोभतइतिकुतःपुनःयदप्यकारणंनित्यंकर्महरौनार्पितंचेत्तन्नशोभतइतिकिंवक्तव्यमि
तिवा अच्युतभाववर्जितमित्यनेनापरोक्षज्ञानस्यभक्तिसाध्यत्वात्परोक्षोपपदमेवात्रज्ञानंविवक्षितमितिज्ञापयते १२ अधुनालंबुद्धिहेतुंविज्ञापयतीत्याह अतइति हेमहाभागअपरिमितभाग्यनिधे
उक्तप्रकारेणकर्मज्ञानयोर्हरिभक्तिरहितयोर्निष्फलत्वाद्धर्मादीनामल्पकथनेनापिपूर्तिर्भगवन्महिम्नातिकथितेनाप्यपूर्तिरेवेति यतःसाक्षाच्छुचिश्रवाःविष्णुरेवातएवसत्योनिर्दुःखानंदानुभवेरतःशरणा
गतपालनादिवृतंव्रतंयेनसतथा अतएवामोघज्ञानेतएवभवान्पूज्यस्त्वंसकलसज्जनसंसारबंधनविध्वंसनायउरुक्रमस्यबहुपराक्रमस्यतत्यज्जगत्सृष्टिपालनादिविशिष्टचेष्टितंतत्समाधिना दर्शनगुण
समाधिभेदेनत्रिधाभिन्नानांभाषाणांमध्येयथास्थितवस्तुकथनलक्षणयासमाधिभाषयाऽनुस्मरभगवन्महिमप्रतिपादकश्रीभागवताख्यग्रंथंकुरु वेनकत्वावतारप्रयोजनालंबुद्धिर्भविष्यतीतिभावः अखिलधर्मगु

प्रयेइतिपाठेसमस्तभागवतधर्मरक्षणायेत्यर्थः १३ केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृत्यानर्थोपिभवतीतिज्ञापयतीत्याह अतोन्यथेति अतएवभगवन्महिम्नोन्यथाविरुद्धतयायद्धर्मादिपुरुषार्थकथनायत्वंविवक्षितं
तत्किंचनयत्किंचिन्नपुरुषार्थोपयोगि कुतस्तत्कृतरूपनामभिस्तस्मिन्ग्रंथे धर्मादिफलत्वेनप्रतिपादितस्वर्गादिगतलावण्यादिरूपमदनकौलिकेत्यादिनामवत्पदार्थैःपृथग्दृशस्तेममसुखहेतवइतिवस्त्वय
थार्थज्ञानिनोरागादिदोषदुष्टत्वेनदुःस्थितामतिः कर्हिचित्कापिकस्मिंश्चिद्विषयेपिसमुद्रेवातेनवायुना आहताविघटितानौस्तरीवास्पदमाश्रयंनलभेतेत्येकान्वयः तस्मात्केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृतिरन
र्थकारीतिभावः । अतोन्यथाश्रीभागवतकृतिमंतरेणयत्किंचनग्रंथकरणंविवक्षितंतत्ग्रंथंतत्कल्पितरूपनामभिर्भुग्धस्येतिशा । चशब्दान्नरकपातफलमेवस्यादितिसूचयति १४ नकेवलमनर्थकार्येवभ
वेदन्येषांनिंदिताऽधर्मकारीचेतिज्ञापयाति जुगुप्सितामिति स्वतएवप्रवृत्तिधर्मादिषुरागिणोऽज्ञस्यप्रवृत्तिधर्मादिकृतेऽनुशासनंकुर्वितिप्रेरणंजुगुप्सितंत्वादृशैरितिशेषः नकेवलंनिंदितंकिंतुमहान्व्यति
क्रमः वृक्षादधःपतितस्यदंडेनताडनवन्निःसीमोऽन्यायः कुतःसयत्प्रमाणंकुरुतइतिन्यायाद्यद्वाक्यतोधर्मइतितरजनस्यइतरःस्थिताजनोनिवारणंनमन्यतेइत्यन्वयः यस्यभवादृशस्यवचनाद्धर्मोयामि
त्यनुष्ठितस्तस्यप्रवृत्तिमार्गेस्थितस्यजनस्येतरस्मिन्निवृत्तिमार्गेस्थितःजनःशुकादिर्नायंधर्मःनचरतेतिनिवारणंनकरोति तस्माच्चादृशग्रंथकृतिरनपेक्षितेतिभावः यद्वाक्यतइति यस्यभवादृशस्यश्रेष्ठ
स्यवाक्यतोवचनात् प्रतीतएवधर्मःमुख्यपुरुषार्थहेतुरितियदुत्तरोजनःअधिकारीस्थितःविश्वस्तस्यजनस्यकुमार्गेप्रवर्तमानस्यनिवारणंसःनमन्यतेचेत्तस्यश्रेष्ठस्यमहान्व्यतिक्रमःअन्यायोयतःअतो
जुगुप्सितमितिसंबंधः कुमार्गेसक्ताःस्वस्मिन्विश्वस्ताश्चेत्तस्मात्तेवारणीयाएवनपुनःप्रवर्तनीयाइतिकृपालोर्धर्मएवेतिभावः १५ समाधिभाषात्मकग्रंथेधिकार्यभावादुपरम्यतइतिनवक्तव्यामितिविज्ञापयति

अतोन्यथाकिंचनयद्विवक्षितंपृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ॥ नकर्हिचित्क्वापिचदुःस्थितामतिर्लभेतवाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितंधर्मकृतेनुशा
सनंस्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्रमः ॥ यद्वाक्यतोधर्मइतीतरःस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः १५ विचक्षणोस्यार्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्ति
तःसुखम् ॥ प्रवर्तमानस्यगुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शयचेष्टितंविभोः १६ त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोथपतेत्ततोयदि ॥ यत्रक्ववाभद्रमभूदमु
ष्यकोवार्थआप्तोभजतांस्वधर्मम् १७

विचक्षणइति निवृत्तितोगुणैःप्रवर्तमानस्यानात्मनोस्यानंतपारस्यविभोःसुखंविचक्षणोवेदितुमर्हतियस्मात्ततोभवान्पूज्यस्त्वंविभोश्चेष्टितंदर्शयेत्येकान्वयःअनुष्ठितनिवृत्तिधर्मात्सत्वादिगुणैर्जगत्सृष्ट्या
दौप्रवर्तमानस्यानात्मनःअस्वामिकार्यस्यजीवस्यअपरिमितमूर्तेर्विभोर्भगवतःसकाशात्यद्भविष्यत्सुखंभवतितत्सुखंविचक्षणोविशिष्टाचार्यःसात्विकप्रकृतिर्ज्ञातुंयोग्य इतियस्मात्तस्माद्विभोः सर्वगस्यहरेश्च
रितंसमाधिभाषात्मकग्रंथकरणेनज्ञापयेत्यतोधिकार्यभावान्नोपरंतव्यमितिभावः अनात्मनोबुद्ध्यादेर्गुणैःसत्वादिभिःशब्दादिषुप्रवर्तमानस्यजनस्यसुखायविभोश्चेष्टितंदर्शयेतिवा १६ इतोपिप्रवृत्तिधर्मोपदे
शान्निवृत्तिधर्मोपदेशोवरीयानित्याह त्यक्त्वेति अथस्वधर्मंत्यक्त्वाहरेश्चरणांबुजंभजंस्ततःपद्यपक्वःपतेत्तदाअमुष्ययत्रक्ववाभद्रमभूत् स्वधर्मंभजतांकोवाअर्थआप्तएवेत्येकान्वयः भगवदविषयस्वधर्मानु
ष्ठानात्मकप्रवृत्तिधर्मंत्यक्त्वानिवृत्तिधर्मविधायकशास्त्रोक्ताचारैःहरेःपादपद्मंसेवमानःपुरुषस्तस्मादनधिगतापरोक्षज्ञानादिस्तत्फलपरिपाकोरागाद्यंतरायाविहतःस्खलेत्तथाप्यमुष्यपुंसः क्षिप्रंभवतिधर्मा
त्मेत्यादिप्रमाणाद्यत्रक्ववाजन्मांतरेश्रीमदादिकुलोद्भूतस्यनिवृत्तिधर्मात्मकंभद्रमेष्यतीतिनिश्चितंयत्तदतीतत्वेनभण्यतइतिवचनादभूद्भविष्यत्येव केवलंप्रवृत्तिधर्मंभजतामनुतिष्ठतांअस्खलनेपिधर्मादिषुकोवा
पुरुषार्थआप्तोनकोपीतिभावः तस्मान्निवृत्तिधर्मविधायकशास्त्रंभवान्करोत्वितिप्रार्थये १७

१ मोक्षधर्म विवरण शास्त्र मित्यर्थः ।

तस्माद्विवेकिनाप्रवृत्तिधर्मंविहायनिवृत्तिधर्मएवानुष्ठेयइत्याह तस्यैति कोविदस्तस्यैवहेतोःप्रयतेत उपर्यधोभ्रमतांयन्नलभ्यते गभीररंहसाकालेनान्यतःसर्वत्रतद्दुःखवत्सुखंलभ्यतइत्येकान्वयः अनंतपार स्येतिहरेर्मुख्यप्रसादलभ्यंयत्सुखमुक्तंतस्यैवहेतोर्नान्यस्य तत्सुखहेतुनिवृत्तिधर्माख्यसाधनस्यार्थे प्रयत्नंकुर्याद्यत्सुखंभूस्वर्गादिषुप्रवर्तमानानांप्रवृत्तिधर्माणांपुरुषाणां नसुलभंनिरंतरंनिवृत्तिधर्मंसेवमाना नामव्यक्तवेगेनानेकजन्मपरिमितेनकालेनान्यतःसर्वदेवेभ्योत्यंतभिन्नाद्धरेः सर्वदेशकालेषुनिर्दुःखंस्वरूपसुखमभिव्यज्यतेतस्मान्निवृत्तिधर्मएवश्रेयानितिभावः यथापापिनांप्रयत्नमंतरेणदुःखंलभ्यतेतथा निवृत्तिधर्माणामपिसाधनसामग्रींविनानिरायासेनसुखंलभ्यतइत्यस्मिन्नर्थेदुःखवदितिदृष्टांतोवा स्वर्गादौभ्रमतांयत्सुखंनलभ्यतोविवेकीतस्यैवसुखस्यहेतोःप्रयतेत एवशब्दव्यावर्त्यमाह तदिति अन्यतोवि षयभोगात् यद्दुःखोपेतंसुखंतद्गभीररंहसाकालेनसर्वत्रलभ्यते तस्मात्तादृशसुखार्थंनयतनीयं किंतु तद्व्यतिरिक्तस्यनित्यस्यकेवलस्यस्वरूपसुखस्येतिवा १८ इतोपिनिवृत्तिधर्मएवश्रेयानित्याह नवाइति अंगहेभगवन्मुकुंदसेवीजनोन्यवन्मुकुंदासेवमानवज्जातुकदाचिदपिकथंचनकस्माच्चिनिमित्तात्संसृतिंनव्रजेद्वैशब्देन नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति इतिवाक्यंप्रमाणयतिकुतइतितत्राह स्मरन्निति मुकुंदस्यमनसाचरणारविंदालिंगनसुखंस्मरन्ननुभवन्रसज्ञोजनःपुनर्विहातुंनेच्छेदित्यन्वयः १९ मुकुंदरूपमाह इदमिति सभगवानिदंविश्वमिव नतुविश्वंकिंतुइतरःविलक्षणलक्षणःकुतःजगत्स्थाननिरोध संभवइति यतःजगत्स्थापयतिनिरोधयतिसंहरतितिंभावयतिउत्पादयतीतितथोक्तः जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणलक्षितसार्वज्ञसर्वस्वातंत्र्यसर्वशक्तिसर्वस्वामित्वादिगुणपूर्णत्वादसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टाज्जगतो

तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः ॥ तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतःसुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा १८ नवैजनोजातुकथंचनव्रजेन्मुकुंदसेव्य न्यवदंगसंसृतिम् ॥ स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहीजनः १९ इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवः ॥ तद्धिस्वयंवे दभवांस्तथापिप्रादेशमात्रंभवतःप्रदर्शितम् २० त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलाम् ॥ अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महानुभावा भ्युदयोनुगण्यताम् २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धदत्तयोः ॥ अविच्युतोर्थःकविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् २२ अहंपुरातीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् ॥ निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम् २३

भेदोनुभवसिद्धइतिहिशब्दः किंच भगवान्स्वयंतद्वैलक्षण्यंवेदजानातिहियस्मात्तस्मादैक्यकथनंप्रमाणविरुद्धमितिभावः तथापिभवतःसर्वंसिद्धंनमयावक्तव्यांशोस्ति तथाप्युपाध्यायपुरोबालवदव्याकृता काशसदृशज्ञानवतःभवतःकेवलप्रादेशाकाशपरिमितंज्ञानंप्रदर्शितंमयेतिशेषइत्यन्वयः २० तद्धिस्वयंवेदेत्युक्तंविविच्यविज्ञापयति त्वमिति हेअमोघदृक्त्वमजमात्मानंपरमात्मनःपरस्यपुंसःकलांजगतः शिवायप्रजातमात्मनाऽवेहीत्यन्वयःआदानादिकर्तुःपरमपुरुषस्यांशमवतीर्णंस्वतएवपरोपदेशमंतरेणजानासि अत्रलोट्लडर्थे अन्यथाऽमोघदृक्त्वमेवानुपपन्नंस्यात् तद्धिस्वयंवेदेतिचाविरुद्धंस्यात्तन्महानु भावाभ्युदयःतस्यतवमहासामर्थ्यलक्षणचरितोदयस्त्रिलोकहितायगण्यतांप्राधान्येनसंख्यायकथ्यतां तेनजगतःशिवंभवतीत्यभिप्रायः २१ भगवन्महिमाभ्युदयवर्णनात्कथंजगतःशिवंस्यादितितत्राह इदमिति यदुत्तमश्लोकस्यहरेर्गुणानुवर्णनंइदंहिपुंसस्तपआदेरपरोक्षज्ञानद्वारामोक्षसाधनत्वात्कविभिरविनष्टफलात्मकोर्थोनिरूपितः हिशब्दोवधारणेहेतौवा तपःकायक्लेशलक्षणं श्रुतंशास्त्रश्रवणं स्विष्टं उत्तमकल्पनयायजनं सूक्तमध्ययनं बुद्धंज्ञातंदत्तंज्ञानं एवंहरिमहिमानुवर्णनेनसर्वस्यशिवसंभवात्तदेवत्वयाकर्तव्यमितिभावः २२ इदानींहरिकथाश्रवणादिशिवकरमितिवक्तुंस्वातीतजन्मकथनपूर्वकंस्व स्यभागवतसंगतिप्रकारमाह अहमिति पुराशब्दस्यातीतकालसामान्यवाचित्वेनानिश्चयानुदयात्तदर्थमतीतेत्युक्तं अनंतरातीतजन्मनीत्यर्थः तुशब्दइतरदासीजातिवैशिष्ट्यद्योतनार्थःयोगिनांसंन्या सिनां कमंडपयःप्रशंसायां लौल्यादिदोषरहितोबालःप्रावृषिवर्षाकालेनिर्विविक्षतांएकत्रास्थितिमिच्छताम् २३

शिष्यगुणेनतेषांप्रवृत्तिमाह तइति निरस्तसमस्तचंचलस्वभावेजिह्वादींद्रियनिग्रहवति अतएवनिरस्तबालक्रीडासाधनेअनुकूलवर्तिनिपरिचराति अत्यल्पबालविग्रहधारिणिमायितेयोगिनोऽनुग्रहलक्ष णांकृपांचक्रुरित्यन्वयः किंविशिष्टास्तुल्यदर्शनाः यद्यपितुल्यंगुणक्रियारूपैःसमंब्रह्म ग्रर्यंतः यथास्थितवस्तुदर्शिनोतथापीतिशेषः २४ किंवच्छुश्रूषाकर्मेतितत्राह उच्छिष्टेति ब्रह्मकुलोद्भवानामे वचतुर्थाश्रमइति प्रकाशनायद्विजैरितिकथितं । उच्छिष्टपात्रोद्धरणंगोमयोदकेनमार्जनंवातत्स्थलेलेपनंतत्रानुज्ञातः नहिशूद्रस्यतदनुज्ञानाभावेउच्छिष्टस्पर्शनंमुतरांतद्भक्षणंवाशक्यं लिप्यंते उपदिश्यंतेसिध्यंतेप्राणाएतैरितिलेपाअदेनास्तद्भुक्तोच्छिष्टानामोदनानामदनंप्रत्यनुज्ञातइतिवा अनेनस्वशरीरयात्रानिर्वाहमाह तदनुवर्तित्वंस्पष्टमाह सकृदिति चशब्दएवार्थे पतयःसकृदेव भुंजतेतथाहमपिसकृदेवभुंजे तत्फलमाह तदिति तेनकर्मणासकृद्भोजनेनअपास्तंनिरस्तंकिल्बिषंपापंयस्यसतथा ततःकिमभूदितितत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणप्रवर्तमानस्यविशेषेणशुद्धांतः करणस्यतेषांपरमहंसानांधर्मेविषयवैराग्यलक्षणेभगवत्कथाश्रवणाद्यभ्यासलक्षणेवा अभिरुचिरुत्कंठाप्रजायतेइत्यन्वयः संततानुवृत्तिसूचनायलट्प्रयोगः २५ अभिरुच्याकिंजातमितितत्राह तत्रेति

तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदांतेयतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ॥ चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोल्पभाषिणि २४ उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः ॥ एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवाभिरुचिःप्रजायते २५ तत्रान्वहंकृष्णकथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः ॥ ताःश्रद्धयामेनुपदंविशृण्वतःप्रियश्रवस्यंगतदाऽभवन्मतिः २६ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महामुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ॥ ययाहमेतत्सदसत्स्व माययापश्येमयिब्रह्मणिकल्पितंपरे २७ इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतूहरेर्विशृण्वतोमेनुसवंयशोमलम् ॥ संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिःप्रवृत्तात्मरज स्तमोपहा २८ तस्यैवंमेनुरक्तस्यप्रश्रितस्यहतैनसः ॥ श्रद्दधानस्यबालस्यदांतस्यानुचरस्यच २९ ज्ञानंगुह्यतमंयत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ॥ अन्व वोचन्गमिष्यंतःकृपयादीनवत्सलाः ३० येनैवाहंभगवतोवासुदेवस्यवेधसः ॥ मायानुभावमविदंयेनगच्छंतितत्पदम् ३१

तत्रतत्सकाशेमनोहराःकृष्णकथाअनुदिनंप्रातःसवनादनंतरंप्रगायतांकीर्तयतांपरमहंसानांअनुज्ञालक्षणानुग्रहेणअशृणवमित्यन्वयः अंगश्रीवेदव्यास तदाश्रद्धयानुसवंत्रिसंध्यमपिताःकथाविशृण्वतोमे मतिःध्यानलक्षणोपासना प्रियश्रवसिपरममंगलकीर्तौहरावभवदित्यन्वयः २६ अखंडस्मरणोपासनाफलमाह तस्मिन्निति रागाद्यवद्यैरनुपहतत्वादस्खलितानिरंतरंस्थिरतयाऽखंडोपासनमभवदि त्यन्वयः अहंययाऽखंडोपासनयाएतत्सदसत्कार्यकारणात्मकंजगन्मयिस्थितेबिंबभूतेब्रह्मणिपूर्णेहरौतत्सृष्टंतत्पालितंतत्संहृतंचेतिपश्ये कथंभूतंस्वमाययास्वेच्छयामदनुग्रहाभिमुख्यायत्रस्थायितामि तिकल्पितंसंकल्पितमित्यन्वयः ब्रह्मण्यध्यस्तंजगत्पश्यइत्यंगीकारेमिथ्याज्ञानित्वंप्रसज्जते नहिशुक्त्यध्यस्तरजतंपश्यन्यथार्थज्ञानीभवति किंतुनेदंरजतंशुक्तिरेवेतिपश्यंस्तथानेदंजगत्किंतु ब्रह्मैवेति नचात्रतथेत्यलमतिप्रसंगेन २७ भक्त्युपासनयोरन्योन्यनिमित्तकभावोस्तीत्यभिप्रेत्याह इत्थमिति इत्थमुक्तप्रकारेणमुनिभिःसर्वज्ञैर्योगिभिःसम्यक्कीर्त्यमानंअमलंहरेर्यशअनुसवनंश रत्प्रावृषिकावृतूविशेषेणशृण्वतोममहरौतदितरविरागवती आत्मनोमनसोरजोगुणतमोगुणनिमित्तरागाद्यन्यथाज्ञानादिदोषहरामहत्वज्ञानलक्षणाभक्तिःप्रवृत्ताभूदित्यन्वयः २८ ननुसद्गुरूपदेशमंतरे णकेवलंयशःश्रवणेनैवकथंज्ञानोदयइतिचेत्तत्राह तस्येति २९ गमिष्यंतश्चातुर्मास्यानंतरम् ३० ३१

एतन्मयोक्तंज्ञानंतापत्रयात्मकसंसारनिवर्तकौषधंसमीचीनंसूचितंलोकस्येतिशेषःतस्मादेताहशंज्ञानमेवापाद्यमितिभावःतर्हिकर्मकरणंव्यर्थमितितत्राह यदीति यायजूकैःक्रियमाणमग्निष्टोमादितदपिय
ःब्रह्मणिअपरिच्छिन्नगुणेईश्वरेईशादपिपरेहरौभावितमर्पितंतर्हिज्ञानमुत्पद्यते तेनतापत्रयचिकित्सितं एतदुक्तंभवति ब्रह्मार्पणबुद्ध्याक्रियमाणेनकर्मणाशुद्धांतःकरणस्यविषयविरक्तिद्वाराभगवतितीं
व्रयाभक्त्याजनितापरोक्षज्ञानेनतापत्रयात्मकःसंसारोनिवर्ततइति यत्ब्रह्मणिभावितंयत्कर्मतदेतत्तापत्रयचिकित्सितंसंसूचितमित्येकान्वयोवा ३२ ननुकर्मणांबंधस्वभावात्कथंतापत्रयभैषज्यमितित
त्राह आमयइति सुखमेवव्रतंयेनसतथातस्यसंबुद्धिः हेसुव्रत सत्यसंकल्पादिव्रतोपेतेतिवा येनद्रव्येणभूतानामामयंआमयःश्लेष्माद्योजायतेतदेवामयकारणंद्रव्यंचिकित्सितमौषधीकृतं तद्रोगलक्षणंपुना
तिपरिहरतिहि तदिदमनुभवसिद्धमितिहिशब्दार्थः एवकारस्तुतस्यप्राधान्यद्योतनार्थः नतुद्रव्यांतरनिषेधार्थः कुतःऔषधीकरणायद्रव्यांतरसंयोगदर्शनाच्चशब्दउपमार्थः सयथा ३३ एवंतथा
नृणांसंसारिणांक्रियालक्षणायोगाउपायाःस्वतःसंसारहेतवः तएवक्रियायोगाःपरेपूर्णेब्रह्मणिकल्पिताःअर्पिताःआत्मविनाशायअनेकजन्मसंचितदुष्कर्मस्वरूपनाशायकल्पंते तस्मात्केवलंकर्म बंधकं
ब्रह्मार्पणेनौषधीकृतंभक्तिज्ञानद्वारासंसाराख्यरोगनिवर्तकमितिभावः ३४ ज्ञानद्वाराकर्मणोमोचकत्वमाह यदिति अत्रकर्मभूमौभगवदर्पणेनभगवत्परितोषणंयत्कर्मजीवैःक्रियतेयद्भक्तियोगसमन्वितं
परोक्षापरोक्षोपपदंज्ञानंतज्ज्ञानं तस्यकर्मणोधीनंहिकर्मणाज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानिकर्माणीतिश्रुतेः कर्मणाज्ञानंजायतेहियस्मात्तस्मात्कर्म ज्ञानद्वाराबंधनिवर्तकमितिभावः अ

एतत्संसूचितंब्रह्मन्तापत्रयचिकित्सितम् ॥ यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ३२ आमयोयंचभूतानांजायतेयेनसुव्रत ॥ तदेवह्यामयद्रव्यंतत्पुना
तिचिकित्सितम् ३३ एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः ॥ तएवात्मविनाशायकल्पंतेकल्पिताःपरे ३४ यदत्रक्रियतेकर्मभगवत्परितोषणम् ॥ ज्ञानं
यत्तदधीनंहिभक्तियोगसमन्वितम् ३५ कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयासकृत् ॥ गृणंतिगुणनामानिकृष्णस्यानुस्मरंतिच ३६ ॐनमोभगवतेतुभ्यं
वासुदेवायधीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच ३७ इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकम् ॥ यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान् ३८

त्राग्निष्टोमादिकर्मसुयत्कर्मभगवत्परितोषणमितिवा ३५ कथंकारंकर्मणाज्ञानमुत्पद्यतइतितत्राह कुर्वाणाइति यत्रयस्ययजमानस्यार्थेयस्मिन्यज्ञेहवनादीनिकर्माणिकुर्वाणावैदिकाऋत्विगादयः
स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचिदितिभगवच्छिक्षयाऽसकृन्निरंतरंआदिमध्यावसानेषुत्राकृष्णस्यगुणान्स्मरंतिनामानिगृणंति ३६ योयजमानःस्वयंचनित्यमोंनमोभगवतइत्यादिमूर्त्याभि
धानेनमूर्तिवाचकेनमंत्रेणमंत्रप्रतिपाद्यमूर्तिं अमूर्तिकंप्रकृतिवैकृतविग्रहविधुरं वासुदेवादिरूपं यज्ञपुरुषं चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाइत्यादिऋक्प्रतिपाद्याकारंभगवंतंउद्दिश्ययजते सपुमान्यजमानः
परोक्षापरोक्षज्ञानवान्भवति तेचऋत्विगादयःसम्यक्दर्शनाःसमीचीनशास्त्रीयज्ञानाःसर्वज्ञाश्चसम्यक्भगवंतंदर्शयंतिज्ञापयंतीतिसम्यक्दर्शनाःसर्वेषांहरिपरायणत्वात् ॐसर्वगुणपूर्ण सर्वजनरंजके
तिवा ओमित्येवंरूप भगवतेषड्गुणपूर्णायतुभ्यंनमः सर्वत्रवसतिदीव्यतीतिवासुदेवः बलज्ञानरूपत्वाद्दैत्यनिरसनशीलत्वात्क्रीडाशीलत्वाद्वातस्मैधीमहिस्मरेम प्रकृष्टंद्युम्नंहिरण्यमेवरूपंयस्यसःप्र
द्युम्नः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णइतिश्रुतेःतस्मै नकेनापिनिरुद्धइत्यनिरुद्धः अतोमुख्यप्राणःसोस्यास्तीत्यनीतेनानिनामुख्यप्राणप्रसादवतापुरुषेणरुद्धःवशीकृतइतिवा अनि
रुद्धःसंसारमुक्तास्तान्दधातिधारयतिपोषयतीतिवा अनिरस्तंमुदाख्यंनामयस्यत्तइतिवा तस्योदितिनामेतिश्रुतेः तस्मै सम्यक्पापकर्षणशीलत्वात्संकर्षणःसमीचीनंकरंसनोतिददातीतिवातस्मै प्रद्य
म्नःप्रत्येकंपृथक्मंत्रत्वद्योतनार्थःइतिशब्दःप्रभृतिवचनः तस्माहत्विगादिभिर्वैष्णवैर्यजमानाभगवंतमीजानाज्ञानवंतोभवंतीतिभावः ३७ ३८

स्वानुभवसिद्धमेतदितिविज्ञापयति इममिति केशवःमदनुष्ठितमिमंस्वधर्मनियममवेत्यऐश्वर्यमीश्वरविषयंज्ञानंस्वस्मिन्भावंभक्तिंचमेमह्यं अदादित्यन्वयः ३९ इदानीमवतारप्रयोजनालंबुद्धिका
रणविज्ञापनमुपसंहराति त्वमिति हेअदभ्रश्रुत श्रोतामंतेत्यादेःसंपूर्णश्रोतृत्वादिगुणसंपन्न त्वंइश्वरोपिऐश्वर्यादिगुणसंपन्नत्वेनाप्तव्यार्थत्रिधुरोपि सज्जनवात्सल्यादेव येनतत्कीर्तिगर्भग्रंथकरणेनाविदु
षांविदंतीतिविदोज्ञानलाभकामाः तेषांवाविचारकाणांवाबुभुत्सितंज्ञातुमिष्टंसमाप्यतेसंपूर्णंभवति तादृशंश्रीभागवतलक्षणंविभोःसमर्थस्यतवविश्रुतंयशःप्रख्याहिप्ररूपापयेत्यन्वयः तस्मादन्येषांभाग
वतकरणाशक्त्यभावात्तत्कृतिरेवालंबुद्धिकारणमितिभावः ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ इदंव्यासनारदसंवादोपाख्यानंसूतःशौनकादि
भ्योब्रवीदितिविज्ञापयितुमाह एवमिति हेब्रह्मन् सत्यवतीसुतोव्यासःदेवर्षेर्जन्मकर्मच एवंश्रुत्वापुनरपितंनारदंपप्रच्छेत्येकान्वयः १ नारदस्नेहपाशात्तद्यशःख्यापनायचसर्वज्ञोपिव्यासस्तद्वयःशे
षवृत्तिंपृच्छति भिक्षुभिरिति तवविशिष्टज्ञानोपदेष्टृभिर्भिक्षुभिर्ज्ञानभिक्षादानशीलैर्विप्रवसितेदेशांतरंगते आद्येबाल्येवयसिवर्तमानोभवान्तदनंतरंकिमकरोदित्येकान्वयः २ तदेवविविच्यपृच्छति स्वा
यंभुवेति स्वयंभुवोब्रह्मणःपुत्रतेतव परंज्ञानोपदेशोत्तरकालीनंवयः कयावृत्त्यावर्तितं मरणकालेप्राप्तेइदंशरीरंवाउदसाक्षीरुत्सृष्टवानसीत्येकान्वयः ३ सर्वेषांपूर्वजन्मसंज्ञादीनांनिराकृति

इमंस्वधर्मनियममवेत्यमदनुष्ठितम् ॥ अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोःसमाप्यतेयेनविदांबुभुत्सितम् ॥ प्र
ख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ सूतउवाच ॥ एवंनिश
म्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच ॥ भूयःपप्रच्छतंब्रह्मन्व्यासःसत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ व्यासउवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव ॥ वर्तमानोव
यस्याद्येततःकिमकरोद्भवान् २ स्वायंभुवकयावृत्त्यावर्तितंतेपरंवयः ॥ कथंवेदमुदस्राक्षीःकालेप्राप्तेकलेवरम् ३ प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतेसुरसत्तम ॥
नह्येषव्यवधात्कालएषसर्वनिराकृतिः ४ नारदउवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिर्मम ॥ वर्तमानोवयस्याद्येततएतदकारषम् ५ एकात्मजामे
जननीयोषिन्मूढाचकिंकरी ॥ मय्यात्मजेऽनन्यगतौचक्रेस्नेहानुबंधनम् ६ साऽस्वतंत्रानकल्पासीद्योगक्षेमंममेच्छती ॥ ईशस्यहिवशेलोकोयोषादा
रुमयीयथा ७ अहंचतद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदपेक्षया ॥ दिग्देशकालाव्युत्पन्नोबालकःपंचहायनः ८

निराकरणंयस्मात्सर्वनिराकृतिरेषकालः सुरसत्तमज्ञानिश्रेष्ठ तवातीतब्रह्मकल्पविषयामेतांस्मरणशक्तिंनैवव्यवधात्तिरोहितांनैवाकरोत् आश्चर्यमेतदित्यस्मिन्नर्थेहिशब्दःएवकारस्त्ववधारणार्थः ४
विज्ञातस्वकीर्तिवितरणव्यासाभिप्रायोनारदस्तत्प्रश्नंपरिहरति भिक्षुभिरिति उक्तार्थःश्लोकोयम् ५ स्वस्यसंन्यासिनामननुगमनेकारणमाह एकात्मजेति अहमेकएवआत्मजोपत्यंयस्याःसातथा यो
षित्तांमध्येमूढाविवेकज्ञानशून्याकिंकरीदासीचएवंविधाममजननी नअन्यागतिराश्रयोयस्यसोनन्यगतिःतस्मिन्नात्मजेमयिस्नेहानुबंधनंचक्रइत्येकान्वयः ६ केवलंस्नेहमेवबद्धवतीनत्वशनवस
नादिदानपूर्वकमित्याह सेति ममयोगक्षेमं अप्राप्तस्यप्राप्त्युपायंयोगं प्राप्तस्यपरिपालनंक्षेममिच्छतीअस्वतंत्रापराधीनाकल्पासमर्थानासीदित्येकान्वयः कुतोलोकःसेवकोजनःईशस्यस्वामिनोवशेहिय
स्मात्तस्मादित्यर्थः ईशावास्यमितिश्रुतेरीशस्यपरमेश्वरस्येतिवा कथमिवदारुमयीकाष्ठनिर्मितायोषायथाजडप्रवर्तकयंत्रपुरुषाधीनातथेत्यन्वयः ७ तर्हिकिमितितत्रवासइतितत्राह अहमिति चशब्द
एवार्थःपूर्वेणसमुच्चयार्थोवा अहंतस्याःमातुरपेक्षयातस्मिन्ब्रह्मकुलएवब्राह्मणगृहएवऊषिवानित्यन्वयः कुलंवंशेगृहेसार्थेजातिसांकर्ययोरपीत्यभिधानात् तत्रवासेहेत्वंतरमाह दिगिति दिगाद्यन
भिज्ञानेकारणमाह बालकइति पंचहायनाःसंवत्सराःयस्यसतथोक्तः योहंदिगाद्यनभिज्ञःपंचहायनोबालकःसोहमित्येकान्वयः ८ .

कियंतंकालमवात्सीदितिप्रश्नस्यमातृमरणपर्यंतमवात्समितिपरिहारमभिप्रेत्याह एकदेति स्पृशउपतापइतिधातोःआक्रमणेनतप्तःगांगोमतल्लिकां अदशत्अभक्षयत् कालेनमृत्युनाचोदितःप्रे
रितः ९ सोहंतदामातुरंत्यंकर्मकृत्वा तन्मरणंभक्तानामभीष्टमीशस्यानुग्रहंमन्यमानउत्तरांदिशंमातिष्ठमित्यन्वयः १० एकएवसहायरहितःअहंतत्रोत्तरस्यांदिशिदेशान्समेतानतीत्ययातइति
चतुर्थश्लोकेनान्वयः व्यालाश्चदुष्टगजाश्चउलूकाश्चशिवाःशृगाल्यश्चव्यालोलूकशिवाःतासामाजिरंक्रीडास्थानं प्रतिभयाकारंमृत्युमाह्वयदिवास्थितं अतएवघोरंमहदपारंविपिनमद्राक्षमित्येकान्वयः स
र्वेतुंसंपत्त्यास्फीतान्समृद्धान् पुराणिग्रामाश्चव्रजाश्चआकराश्चपुरग्रामव्रजाकराःपुरंराजाश्रयः ग्रामोबहुजनाकीर्णः गोपालानांगवांचनिवासस्थानंव्रजः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानंआकरः खेटान्मृगयोपजी
वनप्रदेशान् पट्टनानिवाटयश्चतास्तथोक्तास्ताःपट्टनवाटीः जलस्थलायातिस्थिताराजधानीपट्टनं पुष्पोपजीविनांनिवासस्थानंवाटी वृक्षसमुदायोवनं आरोपितवृक्षसमुदायउपवनम् ११ इभैर्गजैर्भ
ग्नाभुजद्रुमाभर्जवृक्षायेषुतेतथोक्ताः भूर्जपत्रेभुजोभूर्जेमृदुत्वक्चर्ममल्लिकावितियादवः इभभग्नाःभुजाःशाखायेषांतेतथोक्ताःइभभग्नभुजद्रुमाःयेषुतेतथोक्ताइतिवातान् विचित्रधातुभिर्नानाविधगैरि
कहरितालादिभिःचित्राआश्चर्यरूपाअद्रयःगिरयःतान् शिवजलान्गुरुत्वादिदोषरहितान्जलाशयान्सरोवरादिजलाधारान् देवनिषेवितानलिनीःपुष्करिणीः १२ चित्रस्वनैर्नानाविधस्वरमधुरैः
पत्ररथैःपक्षिभिः सहविभ्रमंतःइतस्ततश्चलंतःभ्रमराभृंगाःविभ्रमद्भ्रमराःविभ्रमद्भ्रमराणांश्रीःशोभासमृद्धिर्वायासुतास्तथोक्तास्ताः शराणांस्तंबाःशरस्तंबाःनलानिचवेणवश्चशरस्तंबाश्चकुशाश्चतेतथोक्ता

एकदानिर्गतांगेहाद्दुहंतींनिशिगांपथि ॥ सर्पोऽदशत्पदास्पृष्टःकृपणांकालचोदितः ९ तदातदहमीशस्यभक्तानांसमभीप्सितम् ॥ अनुग्रहंमन्यमानःप्रा
तिष्ठंदिशमुत्तराम् १० स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् ॥ खेटान्पट्टनवाटीश्चवनान्युपवनानिच ११ विचित्रधातुचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान्
॥ जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीःसुरसेविताः १२ चित्रस्वनैःपत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ॥ नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् १३ एकएवातिया
तोहमद्राक्षंविपिनंमहत् ॥ घोरंप्रतिभयाकारंव्यालोलूकशिवाजिरम् १४ परिश्रांतेंद्रियात्माहंतृट्परीतोबुभुक्षितः ॥ स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्याउपस्पृष्टोग
तश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजेरण्येपिप्पलोपस्थआश्रितः ॥ आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् १६ स्वप्नोमायाग्रहःशय्याजाग्रदाभासआत्मनः
॥ नामरूपक्रियाव्रात्तिःसंविच्छास्त्रंपरंपदम् १७

स्तैर्गह्वरःनिबिडोऽरण्यविशेषः वायुनाउद्भूताःस्वतःस्वनाःवेणवःकीचकाउच्यंते १३ १४ तृषापरीतःपानीयपानेच्छुःबुभुक्षितोअन्नकामः अतएवपरिश्रांतेंद्रियदेहोहं तत्रमहारण्येनद्याह्रदेउपस्पृ
ष्टःकृतपादप्रक्षालनादिकःस्नात्वातर्पणादिसकलाःक्रियाःविधायस्वादूदकंपीत्वातेनहेतुनागतश्रमोऽपगतालस्योभूत्वा १५ मनुष्यसंचाररहितेऽरण्येपिप्पलोपस्थेअश्वत्थमूलेआश्रितःस्वस्ति
कासनउपविष्टःसमाहितचित्तोभूत्वाआत्मनाविषयेभ्यःआहृतेनमनसाहृदिसंस्थितंआत्मानंप्रत्यागात्मानंयथापरमहंसेभ्यःश्रुतंतथाअचिंतयमित्येकान्वयः १६ यथाश्रुतमचिंतयमित्येतद्दर्शयितुंजाग्रदा
द्यवस्थास्वरूपंनिरूपयति स्वप्नइति स्वप्नाद्यवस्थाआत्मनःपरमात्मनःसकाशादात्मनोजीवस्योत्पद्यंतेइत्यन्वयः तंत्रेणोपात्तत्वादात्मशब्दस्याद्विरावृत्तिःकर्तव्या जीवमनःस्थितमायारूपदृष्टश्रुत
वस्तुसंस्कारोपादानकोजाग्रत्पदार्थसदृशकरितुरगाद्यनेकपदार्थदृष्टिरूपःस्वप्नःसर्वेंद्रियोपरतिरूपत्वात्स्वप्नजागरितविषयग्रहणरहिताशय्यापरपर्यायासुषुप्तिः नामरूपक्रियासुवृत्तिर्यस्यतथोक्तः आ
भासःप्रत्ययःनामरूपक्रियाविषयप्रत्ययोजाग्रत् एतदवस्थात्रयकारणंब्रह्मनमृदादिवत्कार्यानुस्यूतं किंतुततोविलक्षणंतदित्यभिप्रेत्याह संविदिति समीचीनाप्रकृतिप्राकृतमिश्ररहिताविज्ञानंप
स्यतत्तथोक्तं सम्यक्निर्दोषमात्मानंवेत्तीतिसंवित्तदात्मानमेव वेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेःशास्त्रंसर्वनियंतृ पद्यतइतिपदंपरमसुत्तमंप्राप्तव्योत्तमं एवंजाग्रदाद्यवस्थाकर्तृत्वेनात्मादिभ्योरप्यंतोप्रकारकंविशिष्टज्ञान
घनंसर्वांतर्यामि प्राप्तव्योत्तमंतुर्यंब्रह्मस्वरूपंश्रुतंतदेवाचिंतयमितिभावः १७

एतदेवविविच्यदर्शयति नेति चित्रमाश्चर्यरूपं चित्रंअविमिश्रमज्ञानात्मकंवा चित्तंचेतनंजविंत्रायतइतिवा चित्ज्ञानंतनोतिराविज्ञानिनांबहुलीकरोतितदन्येषांददातिगुरुमुखेनेतिवा चित्तरतंवा स
हिसर्वमनोवृत्तिप्रेरकःसमुदाहृतइतिस्मृतेः चिनोतीतिचित्चेतास्रष्टाब्रह्मातंतरतिअतीत्यवर्तते चिनोतिसृजतिरमयतिवा तस्मादुत्तमामितिवा भगवदैश्वर्यादिगुणसामग्रीमत्पदंरूपंहरेरितिशेषःतत्तं
व्याप्तंभगवतःहरेःपदंवाएवंविधंतत्प्रकृत्यादिसंबंधविधुरत्वादिंद्रियार्थंजाग्रदवस्थांनानुगच्छेन्नस्वप्नावस्थांनसुषुप्त्यवस्थां चिंतितोर्थोमनोरथइत्यभिधानात् नमनोरथमतएवननिरोधंमरणंअनुगच्छेदि
त्यस्यप्रत्येकमन्वयःचशब्दोमिथःसमुच्चयार्थे १८ ननुकालतोपिस्वप्नाद्युत्पत्तिदर्शनात्तत्कर्तृत्वंहरेःकथमित्याशंक्यसकलप्रपंचकर्तृत्वेनमुख्यकर्तृत्वात्तदंतःपातिस्वप्नाद्यवस्थाकर्तृत्वंकिंवक्तव्यमित्यभिप्रे
त्यप्रपंचसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह । सइति । सृष्ट्यग्रेसएकोभगवानासीदित्यवांतरान्वयः । सपुनःसिसृक्षुःअंतर्यामितयाअवतारैश्चक्रीडिष्यन्क्रीडितुमिच्छन्नात्मनःस्वस्मात्स्वोदरात्ब्रह्मादिपरमाणुपर्यंतमि
दंजगत्सृष्ट्वाअंतर्यामितयाप्रविश्य प्रादुर्भावैश्चविहृत्यपुनश्चतज्जग्ध्वासंहृत्यप्रलयेकेवल एकाकी उदास्ते जीवप्रवृत्तिप्रत्युदासीनोवर्ततइत्यन्वयः । जग्ध्वाउदास्तइतिसंध्यभावःप्रकृत्यादिसाधनांतर
मंतरेणापिस्रष्टुंशक्तइतिमाहात्म्यंद्योतयितुं सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमेवन ज्ञानादिकर्तृत्वंचास्तीति १९ इदानीमुपास्तिफलमाह ध्यायतइति भावेनभक्त्यानिर्वृतंपरमानंदमाप्तंचेतोयस्यसतथा
तस्याउत्कंठायाःजातानामश्रूणांबाष्पाणांकलाभिर्बिंदुभिर्युक्तेअक्षिणीयस्यसतथातस्य शनैरल्पग्रेणस्वचरणकमलंध्यायतोमेहृदिहरिरासीत्प्रत्यक्षोभूदित्येकान्वयः २० प्रेम्णातिशयितभारेणनिर्भिन्नः

नेंद्रियार्थंनचस्वप्नंनसुप्तंनमनोरथम् ॥ ननिरोधंचानुगच्छेचित्रंतद्भगवत्पदम् १८ सएकोभगवानग्रेक्रीडिष्यन्निदमात्मनः ॥ सृष्ट्वाविहृत्यतज्जग्ध्वाउदा
स्तेकेवलःपुनः १९ ध्यायतश्चरणांभोजंभावनिर्वृत्तचेतसः ॥ औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः २० प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्वृतः ॥
आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने २१ रूपंभगवतोयत्तन्मनःकांतंसुखावहम् ॥ अपश्यन्सहसोत्तस्थौकैवल्याद्दुर्मनाइव २२ दिदृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधा
यमनोहृदि ॥ वीक्षमाणोपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः २३ एवंयतंतंविजनेमामाहागोचरोगिराम् ॥ गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २४ हंता
स्मिन्जन्मनिभवान्नमांद्रष्टुमिहार्हति ॥ अविपक्वकषायाणांदुर्दर्शोहंकुयोगिनाम् २५ सकृद्यद्दर्शितंरूपमेतत्कामायतेनघ ॥ मत्कामःशनकैःसाधुसर्वा
न्मुंचतिहृच्छयान् २६

समुल्लसन्जातःपुलकःरोमांचःप्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकोंगेयस्यसतथा आनंदसंप्लवेसुखप्रलयोदकेमग्नोहं तमेवापश्यमुभयंद्वितीयंसमाधिकंवानापश्यंसर्वोत्तमत्वादित्यन्वयः २१ ततःपरंकिमभूदि
तितत्राह रूपमिति मनःकांतंमनोहरंहरेर्यद्रूपंअद्राक्षंतत्सहसाअपश्यन्नचक्षाणोदुर्मनाःदुःखितांतःकरणःमुक्तिप्राप्तःकैवल्यान्मोक्षादिवोत्तस्थावुदतिष्ठमित्यन्वयः २२ पुनःहरेरूपंदिदृक्षुःहृदिमनःप्र
णिधायस्थितःआतुरोरोगीवावितृप्तःअसंतुष्टोवीक्षमाणोप्यहंनापश्यमित्यन्वयः २३ हरेर्भक्तिवात्सल्यमाश्चर्यमितिदर्शयति एवमिति गिरांवाचामगोचरोऽविषयोऽदृश्योगंभीरयाअगाधयाश्लक्ष्णया
मधुरयावाचामानसीःशुचःप्रशमयन्निव नष्टाःकुर्वन्निवस्थितोहरिरेवंविजनेजनसंचाररहितेद्रष्टुंयतमानमाहेत्येकान्वयः २४ किमाहहरिरितितत्राह हंतेति हंताविस्मये भवानिहभूलोकेअस्मिञ्जन्म
निशूद्रयोनौमांद्रष्टुंनार्हति कुतःकषेणभोगेनापतेगच्छतीतिकषायःपापंअभुक्तपापफलानां कुयोगिनांजन्मनाऽनभिज्ञानेनवाकुत्सितःयोगोध्यानादिकएषामस्तीतिकुयोगिनः । तेषांपुंसांदुर्दर्शःद्रष्टुमश
क्यः २५ तर्हिकिमितिदर्शितमितितत्राह सकृदिति अनघ सांसारिकदुःखरहित तेतवकामाय अथकदामुपश्येयमित्युत्कंठायै । तयाकिंफलमभूदितितत्राह मत्कामइति मद्भक्तःपुरुषःक्रमेणसर्वान्हृच्छ
यान्प्राकृतान्कामान्साधुमुंचतीत्यन्वयः २६

परमहंससेवाफलमाह सदिति दीर्घयाबहुकालीनयासतांपरमहंसानांसेवयापरिचर्ययामयिदृढामतिः मननलक्षणाभक्तिर्जातावैयस्मादतःअवद्यंदोषरूपशूद्रजातित्वादिमंलोकंदेहंहित्वापश्चात्ब्रह्मपुत्रत्वेन जातस्त्वंमज्जनतांममजनतांपरमभागवतत्वंगंतासीत्यन्वयः २७ मयिनिबद्धाइयंमतिःकदाचिदपिनविपद्येतननश्येत् प्रजानांसर्गःसृष्टिःनिरोधःसंहारएतयोःस्मृतिनाशकयोःस्मृतिर्जातिस्मरणशक्ति श्चनविपद्येत कस्मान्मदनुग्रहात् अनेनभगवद्भक्तसंगोभिमतफलदइत्युक्तंभवति २८ ईश्वरंईशनशीलंसकलजनप्रवर्तनशक्तिमत् अलिंगंजडशरीररहितंरुद्रादन्यद्वा ईश्वरमित्युक्त्याभूतविग्रहवान् हरइतिशंकानिरासार्थंत्राअलिंगमित्युक्तं नभःलिंगंगमकंदृष्टांतत्वेनयस्यतत्तथोक्तंआकाशवत्सर्वगमित्यर्थःतन्महद्भूतंब्रह्मएतावदुक्त्वाविरराम तेनानुकंपितःकृपापात्रीकृतःअहंचमहतांमहीयसेतस्मैमहा भूताय शीर्ष्णाशिरसा अवनामंनमस्कारं विदधेकृतवानित्यन्वयः २९ गतत्रपःलज्जारहितः अनंतस्यहरेःकृतानिकर्माणिविक्रमलक्षणानि गांभूमिंतुष्टमनाः यदृच्छालाभेनालंबुद्धिमान् गतस्पृहः परवस्तुस्पृहारहितः पटगतौविविधातोःपटोगतिःनविद्यतेगतिरीश्वरादन्योयस्यसोपटःअनन्यगतिरित्यर्थः असंगतोविरक्तइतिवा कंथादिप्रावरणरहितोवा अआअंअःपुराणर्षिरितिवाक्यात्अइतिसंबो

सत्सेवयादीर्घयावैजातामयिदृढामतिः ॥ हित्वावद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसि २७ मतिर्मयिनिबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् ॥ प्रजासर्गनिरोधेपिस्मृतिश्च मदनुग्रहात् २८ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतंनभोलिंगमलिंगमीश्वरम् ॥ अहंचतस्मैमहतांमहीयसेशीर्ष्णावनामंविदधेनुकंपितः २९ नामान्यनंत स्यगतत्रपःपठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिचस्मरन् ॥ गांपर्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहःकालंप्रतीक्षन्नपटोविमत्सरः ३० एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ॥ कालःप्रादुरभूत्कालेतडित्सौदामिनीयथा ३१ एवंमयिप्रयुंजानेशुद्धांभागवतींतनुम् ॥ प्रारब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः ३२ कल्पांतइदमा दायशयानेंभस्युदन्वतः ॥ शिशयिषोरनुप्राणंविवेशांतरहंविभोः ३३ सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः ॥ मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योहंचजज्ञिरे ३४ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः ॥ अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ३५ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् ॥ मूर्छयित्वाहरि कथांगायमानश्चराम्यहम् ३६

धनंवा हेव्यास पटःसमर्थः। अपटोनिकेतरहितइतिकेचित्तच्चिंत्यं। विमत्सरःविगतमात्सर्यःएवंविधोहंमरणकालंप्रतीक्षमाणोभवमितिशेषः ३० कृष्णेपरमानंदबलात्मकेहरौमतिर्यस्यसतथातस्य कालःमरणाख्यःप्रावृट्कालेप्राप्तेसौदामिन्याख्याविद्युद्यथासहसापद्यतेतथेत्यर्थः तडिदीप्ताशतहृदासौदामिन्यैरावतीचतद्भेदेप्याभिमंत्रणमितिवचनात्कुरुपांडववत्पृथगुक्तिर्युज्यतइतिभावः ३१ मयिशुद्धांनिर्दोषांभागवतींतनुंहरिमूर्तिंएवंप्रयुंजानेध्यायतिसतिफलदानायप्रारब्धकर्मविनाशवान्पंचभिर्भूतैर्निर्मितोदेहोन्यपतदित्यन्वयः ३२ हरिंध्यायन्मुक्तस्त्वंकंलोकंगतइतितत्राह कल्पांतइति अहंकल्पावसानेस्वसृष्टमिदंविश्वमादायस्वोदरेनिवेश्यउदन्वतोंभसिशेषपर्यंकेशयानेहरौशिशयिषोःशयितुमिच्छोर्विरिंचस्यअंतरनुप्राणंअंतर्गच्छच्छ्वासमनुविवेशप्रविष्टवानस्मीत्यन्वयः ३३ सहस्रयुग पर्यंतेचतुर्युगसहस्रपरिमितस्वनिशावसानेविष्णोरुत्थायोत्थायइदंसिसृक्षतोविरिंचस्याकादहंजज्ञे मरीच्यत्रिमुख्याऋषयश्चतस्यप्राणेभ्योजज्ञिरइत्येकान्वयः ३४ विष्णुनाज्ञोपजमानादपिमहतो विष्णोरनुग्रहादप्रतिहतगमनोऽस्खलितब्रह्मचर्यादिव्रतोहंत्रीन्लोकानंतर्बहिश्चपर्येमिपर्यटामीत्येकान्वयः ३५ तदेवाह देवेति स्वरब्रह्मविभूषितांसप्तस्वरलक्षणवेदेनालंकृतांनाम्नादेवदत्तामिमांवीणांमूर्छ यित्वास्वराणामारोहणावरोहणाक्रमोमूर्छामूर्छनांगतिंकारयित्वा हरिकथांगायमानोहंचरामीत्यन्वयः ३६

तीर्थंगंगारूपंपादेयस्यसतीर्थपात्तस्यवीर्याणिचरितलक्षणानिप्रकृष्टंगायतःचशब्दएवार्थे एवमुपासकस्यैवममचेतसिप्रियश्रवाःभगवान्आहूतइवशीघ्रमविलंबितंदर्शनंयातिअपरोक्षोभवतीत्यन्वयः ३७ हरिचर्यानुवर्णनंसमाधिभाषयाभगवच्चरितवर्णनंयत्तदेतत्मुहुर्मात्रास्पर्शेच्छयातत्प्राप्तिनिमित्तमातुरचित्तानांक्लिष्टमनसांपुंसांभवसिंधुप्लवःसंसारसागरतरीविशेषःदृष्टःसाक्ष्यादिप्रमाणैरितिशेषःइतियस्माच्च स्मात्सात्विकहितायसैववर्णनीयेतिभावः ३८ तर्हियमादियोगानुष्ठानविधानंव्यर्थमितितत्राह यमादिभिरिति मुकुंदकथासेवयायथात्माजीवोऽजसाशाम्यतिभगवन्निष्ठबुद्धिमान्भवति तथाकाम लोभाभ्यांवैरिभ्यांहतःपीडितोनुष्ठितैर्योगमार्गैर्यमादिभिरद्धानशाम्यति तस्माद्धरिकथासेवैवसंसारतरीत्येकान्वयः ३९ उपसंहरति सर्वमिति अतीतजन्मविषयत्वाद्रहस्यंममजन्मकर्मप्रत्यहंत्व यापृष्टःतदिदंसर्वमाख्यातंतुभ्यमितिशेषः । कीदृशंनित्यसंतुष्टस्यतवापिभवतःआत्मनोमनस्तोषणंतुष्टिजनकं भवतआख्यातमितिवा चशब्दःजन्मकर्मणोःसमुच्चये श्रोतॄणामात्मनांजीवानांतृप्तिजन कमितिवा ४० सूतःव्यासनारदसंवादंशौनकादीन्प्रतिइत्याह एवमिति वासवीसुतंसत्यवत्याःपुत्रंव्यासंएवंपूर्वोक्तप्रकारेणसंभाष्यउत्क्रामगच्छामीतिआमंत्र्य आज्ञांगृहीत्वावीणांरणयन्ध्वनयन्ययौ याहच्छिकःअतर्कितगमनागमनः यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामः ४१ शार्ङ्गधन्वनोहरेःकीर्तिंमाध्व्यामधुरयागिरातंत्र्यावीणयागायन्आतुरंक्लिष्टंजगद्रमयतियःसोयंदेवर्षिर्नारदःधन्यःकृतकृत्यःअहोआश्चर्य

प्रगायतःस्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः ॥ आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३७ एतदातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः ॥ भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरि
चर्यानुवर्णनम् ३८ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः ॥ मुकुंदसेवयायद्वत्तथात्माद्धानशाम्यति ३९ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोहंत्वयानघ ॥ ज
न्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ४० सूतउवाच ॥ एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् ॥ आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोयतिः ४१ अहोदे
वर्षिर्धन्योयंयःकीर्तिंशार्ङ्गधन्वनः॥गायन्माध्व्यागिरातंत्र्यारमयत्यातुरंजगत् ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेषष्ठोध्यायः॥६॥शौनकउवाच॥
निर्गतेनारदेसूतभगवान्बादरायणः ॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः १ ॥ सूतउवाच ॥ ब्रह्मनद्यांसरस्वत्याआश्रमःपश्चिमेतटे ॥ शम्याप्रासइ
तिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्धनः २ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीखंडमंडिते ॥ आसीनोपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनस्स्वयम् ३ भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्र
णिहितेमले ॥ अपश्यत्पुरुषंपूर्णंमायांचतदपाश्रयाम् ४

मेतत् शूद्रयोनेरप्येतादृशमाहात्म्यमभूदिति नारंज्ञानंददातीतिनारदः अरदोदोषदोनभवतीतिवा आरवदंमारकवदायुःखंडकोनभवतीतिवा । दोअवखंडने ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायांषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ भागवतकरणापदेशेनभगवतिभक्तिस्तन्माहात्म्यंचप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये निर्गतइति तत्अभिप्रेतंभागवतकरणंतस्यनारदस्यवा। ततोनारदनिर्गमनानंतरम् १ लकुटीकृतशम्यानामयाज्ञियतरुशाखापातितस्थलेकृतशालांतर्यज्ञकरणात्शम्याप्रासइतिलोकेरूढिः सत्रंवर्धयतिअधिकफलंकरोतीतिसत्रवर्धनः २ ऋष्युपयोगयोग्यफलबदरीवृक्षसमूहालंकृतेऋषिसा मान्याश्रमे अतीतानागतवर्तमानानंतकोटिब्रह्मांडबाह्याभ्यंतरवर्त्यपरिमितपदार्थानशेषविशेषैःसहकरतलामलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वतश्चिरंमनःप्रणिधानमसुरजनमोहनायेतिबोद्धव्यम् ३ ध्यानेनाकिंल ब्धमभूदितितत्राह भक्तीति भक्तियोगेनसम्यगेकाग्रतयाहरौप्रणिहितेसम्यक्स्थापितेअमलेरागादिदोषरहितेसतांपुरुषाणांमनसिप्रत्यक्षीभवंतंपूर्णंदेशतःकालतोगुणतश्चापरिच्छिन्नंपुरुषंपरमात्मानं जीवानांसंसारकरींमायांबंधकशक्तिंचतदपाश्रयांतस्यहरेरधीनामपश्यदित्येकान्वयः प्रकृतिपुरुषौविविक्ततयाद्रष्टुंलोकानांमनसिसम्यक्प्रणिहितेसतिशक्यावित्यपश्यदितिवापतदभिप्रायेणतदपाश्र या।मित्युक्तं ततोपगत्याश्रित्यास्थितां स्थातुमीक्षापथेमुपेविवक्ष्यति ४

अनिर्वाच्याविद्यामायानामअतःकथंबंधकशक्तिरियमित्याशंक्यअनिर्वाच्यायाःअर्थक्रियायोगादस्यास्तद्दर्शनादत्रबंधकशक्तिरेवोच्यतइत्यभिप्रेत्याह ययेति परोपित्रिगुणात्मकप्रकृतेरन्योपि ययासंमो हितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं।त्रिगुणोपादानकदेहरूपं मनुते तत्कृतंमायाकृतंतादृशमानकृतंवा जननमरणाद्यनर्थंअहंकर्तेत्यनर्थं चाभिपद्यतइत्यन्वयः । तस्मादेवंविधमायाबंधनिवर्तकमपरोक्षज्ञानद्वा राभक्तियोगमद्राक्षीदितिभावः ५ ततःकिमकरोदितितत्राह अनर्थेति तन्निवृत्तिसाधनमाहेतिवा अनर्थेति साक्षादाहेतीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायमजानतोलोकस्यसात्विकप्रकृतेर्बंधकशक्तिनिमित्तमनर्थमुप शमयतिनाशयतिइत्यनर्थोपशमंअधोक्षजेभक्तियोगंविद्वान्महत्त्वज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तियोगप्रदर्शनायसात्वतसंहितांचक्रइत्येकान्वयः ६ अनयाकथंभक्तिरुत्पद्यतइतितत्राह यस्यामिति ७ अनुक्रम्यसं शोध्यनत्त्ववचतुष्ट्या निवृत्तिनिरतमित्यस्यफलाभिसंधिरहितमित्यर्थः ८ अविद्वानिवशौनकश्चोदयति सवाइति आत्मनिरमतइत्यात्मारामःमुनिः सर्वज्ञोमौनीवा अतएवसर्वत्रशिष्यसंग्रहणादावुपेक्षकउ दासीनबुद्धिर्निवृत्तिनिरतःशुकःकस्यफलस्यार्थेबृहतींमहतीमेतांसमभ्यसद्वाइत्यन्वयः चतुर्षुपुरुषार्थेषुकस्यपुरुषार्थस्येतिविकल्पार्थोवाशब्दः । शुकगताविति धातोःपरब्रह्मण्यव्याहतबुद्धिगतित्वाच्छुकः ९ परिहरतीत्याह आत्मारामाइति चशब्दोप्यर्थे आत्मारामाःस्वरूपसुखएवरममाणाअप्यतएवनिर्ग्रंथाःनिरुपादेयाःमुनयः उत्तमाधिकारिणः उरुक्रमेउरवःक्रमाःपादविक्षेपाःयस्यसतथातस्मिन्

ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् ॥ परोपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते ५ अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ॥ लोकस्याजानतोविद्वां
श्चक्रेसात्वतसंहिताम् ६ यस्यांवैश्रूयमाणायांकृष्णेपरमपूरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यतेपुंसांशोकमोहभयापहा ७ ससंहितांभागवतींकृत्वानुक्रम्यचात्मजम् ॥
शुकमध्यापयामासनिवृत्तिनिरतंमुनिम् ८ शौनकउवाच ॥ सवैनिवृत्तिनिरतःसर्वत्रोपेक्षकोमुनिः॥ कस्यवाबृहतीमेतामात्मारामःसमभ्यसत् ९ सूतउवा
च ॥ आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे ॥ कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः ॥ अध्यगान्महदा
ख्यानंनित्यंविष्णुजनप्रियम् ११ परीक्षितोथराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् ॥ संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयाम् १२ यदामृधेकौरवसृंजयानांवी
रेष्वथोवीरगतिंगतेषु ॥ वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि ॥ अपाहरद्वि
प्रियमेतदस्यजुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति १४

अहैतुकींप्रयोजनविधुरामानंदरूपांभक्तिंकुर्वंति किंपुनर्बहुजन्मस्वपरोक्षितपरतत्त्वाःयेभक्त्यादिसाधनातिशयेनमुक्तावानंदातिशयमाकांक्षमाणाःशुकादयः उरुक्रमेभक्तिंकुर्वंतीतिकिंवर्णनीयमित्येकान्वयः इत्थंभूतगुणः निरपेक्षमुक्तमनोवशीकरणक्षमःकिमुतामुक्तमनोवशीकरणक्षमगुणइतिवाच्यामितिभावः १० अतःशुकेनभागवताभ्यसनंकृतमित्याह हरेरिति हरेरतिशयज्ञानानंदादिगुणैराक्षिप्ता कृष्टामतिर्यस्यसतथोक्तःबादरायणसुतोभगवान्नित्यंभागवतजनहृदयंगमं महदाख्यानंआख्यायतेभगवन्महिमाऽनेनेत्याख्यानं भागवतपुराणमध्यगादन्यांश्चाख्यापयामासचेत्येकान्वयः ११ क स्मिन्युगइत्यादिशौनकप्रश्नंपरिहृत्यतस्यजन्मेतिप्रश्नंपरिहरतीत्याह परीक्षितइति अथपरीक्षितोराजर्षेर्जन्म कर्म विलापनंमरणं वक्ष्ये तदर्थंप्रथमतःपांडुपुत्राणांसंस्थांस्वर्गारोहणं युद्धादुपरि तनमहाभिषेकादिमहाप्रस्थानांतांसंस्थांस्थितिंचवक्ष्ये कीदृशींसंस्थां कृष्णकथयाउदयोयस्यांसातथोक्तां १२ अथोकथांतरंनिरूप्यते यदेति कौरवसृंजयानांमृधेयुद्धेवीरेषुवीरगतिं गतेषुस्वर्गंगतेषु धृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेवृकोदरेणाविद्धयाभ्रांतायागदयाअभिमर्शेनसम्यक्ताडनेनभग्नऊरुदंडोयस्यसतथोक्तःतस्मिन्सतिदुर्योधनपातमारभ्य १३ भर्तुःस्वस्वामिनोदुर्योधनस्यप्रि यंकार्यमितिस्मपश्यन्निरूपयन्द्रौणिर्यदास्वपतांनिद्रांकुर्वतां कृष्णासुतानांद्रौपदीपुत्राणांशिरांस्यपाहरत्तदा १४

भा०प्र० सुतानांमाताद्रौपदीशिशूनांसुतानांनिधनंनिशम्यघोरंयथाभवतितथापरितप्यमानानिधनंविश्रंभणंवातस्यद्रौणेर्जुगुप्सितंनिंदितंएतच्छिशुनिधनाख्यंकर्मविगर्हयंतीअरुददित्येकान्वयः कीदृशंकर्मद्रोणे वि०अ०
रेवविप्रियंनतुदुर्योधनस्य भारतेपांस्वभिषेकादिनाप्रियत्वोक्तेः इदानींद्रौणिनाशिश्वादिवधात्पूर्वंदृष्टंस्वप्नमाह तामिति किरीटमालीअर्जुनःसांत्वयन्दुःखंशमयन्तांद्रौपदीमाह १५ गांडीवनिःसृतैर्विशि
खैःविविधशिखैःशरीरंखनित्वाविशंतीतिवा शरैराततायिनः हनिष्यन्मरिष्यामीतिक्रूरक्रियाकारिणः ब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्यद्रौणेःशिरउपाहरे छेत्स्यामि त्वंतच्छिरःपुरतःस्थितंपदाक्रम्यपुत्रवधदुःख
१८ निमित्तनयनजातैर्जलैःस्नास्यसिस्नानंकरिष्यसीतियस्मात्तस्मात्हेभद्रेमाशुचःशोचनंमाकुरु अश्रूंपाणिनानिरुजन् हेभद्रेमारुदेत्यसांत्वयदित्यन्वयः शुचोनैवेतिवा अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनाप ७
हः। क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेह्याततायिनइति आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्इतिस्मृतेः १६ सकपिध्वजइति वल्गवोमनोहराःविचित्राविविधाश्चर्यभूताजल्पावाग्विशेषायेतेतथोक्ताःतैःप्रियां
भार्यांसांत्वयित्वारथेनगुरुपुत्रमभ्यद्रवदित्यन्वयः अच्युतएवमित्रमनिमित्तबंधुःसूतोयंतायस्यसतथोक्तः दंशितःकवचितः उग्रंभयंकरंधनुःयस्यसतथोक्तः १७ कुमारहाकुमारान्हतवान्द्रौणिरुर्व्यांभूमौ
यावद्गमंगंतुंशक्यं तावद्रथेनपराद्रवदित्यन्वयः किंकृत्वाआपतंतंतमर्जुनंदूराद्विलोक्यउद्विग्नमनाःसंभ्रांतचेताःप्राणपरीप्सुर्जीवनलाभेप्सुः कइवरुद्रस्यभयात्आर्किरर्कपुत्रःशनैश्चरः पुरायथारुद्रस्यत्रुती

माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना ॥ यदारुदद्बाष्पकलाकुलाक्षीतांसांत्वयन्नाहकिरीटमाली १५ तन्माशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेय
द्ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनः ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्स्नास्यसिनेत्रजैर्जलैः १६ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैःससांत्वयित्वाच्युतमित्र
सूतः ॥ अभ्यद्रवद्दंशितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन १७ तमापतंतंसविलोक्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन ॥ पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयाव
द्गमंरुद्रभयाद्यथार्किः १८ यदाशरणमात्मनमैक्षतश्रांतवाहनम् ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरोमेनआत्मत्राणंद्विजात्मजः १९ अथोपस्पृश्यसलिलंसंदधेस्त्रंसमाहितः॥
अजानन्नपिसंहारंप्राणकृच्छ्रउपस्थिते २० ततःप्रादुष्कृतंतेजःप्रचंडंसर्वतोदिशम् ॥ प्राप्ततत्तदभिप्रेक्ष्यविष्णुंजिष्णुरुवाचह २१ अर्जुनउवाच ॥ कृष्ण
कृष्णमहाभागभक्तानामभयंकर ॥ त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोसिसंसृतेः २२ त्वमाद्यःपुरुषःसाक्षादीश्वरःप्रकृतेःपरः ॥ मायांव्युदस्यचिच्छ
क्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि २३

यनेत्रस्यतेजसोभयादार्किःपरिधावतितथेति वायुपुराणांतरप्रसिद्धमिदं पथाकइतिकेचित्पठंति ब्रह्मपंचमाशिरच्छेदनायप्रवृत्तंरुद्रंदृष्ट्वाब्रह्मापरिधावतीत्येतदसुरजनमोहायेतिज्ञातव्यम् १८ अशरणंपाल
करहितंआत्मत्राणंआत्मानंत्रायतइतिब्रह्मशिरोनामास्त्रम् १९ ब्रह्मास्त्रप्रयोगइतिकर्तव्यतामाह अथेति अथईक्षणानंतरमुपस्पृश्य आचम्य संहारंउपसंहारंअपिशब्देनविद्यायाअसंकल्पंदर्शय
ति तर्हिकिमर्थंसंदधइतितत्राह प्राणेति २० ततस्तस्मादस्त्रादुत्पन्नंसर्वतोदिशंप्राप्तद्व्याप्नुवत्प्रचंडंअभिप्रेक्ष्यदृष्ट्वाजिष्णुःअर्जुनः हेत्यनेनमनस्याश्चर्यंकृत्वेतिदर्शयति २१ कृष्णसदानंदात्मकक
ष्णदुःखकर्षणशील संसृतेर्जातेनतापाग्निनादह्यमानानांपुंसांत्वमेकएवसंसृतेरपवर्गोसिदुःखनाशकरोसीत्यन्वयः २२ अनिष्टपरिहारसामर्थ्यंतवास्तीत्याह त्वमिति पापानिऔषद्दहदितिपुरुषः स
र्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषइतिश्रुतेः पुरुबहुसरतीतिवा सर्वेषामादौभवनादाद्यः साक्षादीश्वरःनिरुपचरितैश्वर्योपेतः । तत्कथमितितत्राह । प्रकृतेरिति । चित्प्रकृतेरप्युत्तमः । एवंविधस्त्वंचि
च्छक्त्यास्वरूपज्ञानशक्त्यामायांबंधकशक्तिंनिरस्यकैवल्येप्रकृतिप्राकृतबंधरहितेआत्मनिस्वरूपेस्थितोयतोतइत्यन्वयः । सभगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीतिश्रुतेः २३ १८

सप्रकृतिप्राकृतसंबंधरहितएवबंधकशक्त्यामोहितबुद्धेर्जीवलोकस्यस्वरूपवीर्येणधर्मादिलक्षणंश्रेयोविधित्सुरवतरतीत्यन्वयः २४ भगवदवतारास्तेयथापुंसामनुध्यानादिनामोक्षहेतवस्तथाभुवोभारजिही र्षयाकृतोऽयंचावतारश्चानन्यभक्तानांस्वानामसकृदनुध्यानायस्यादित्यतोमोक्षंसाधयतस्तवभक्तैहिकदुःखनिवारकत्वंकिंवर्णनीयमितिभावः भूभारानुध्यानयोःसमुच्चयेचशब्दः २५ यत्तेजःपरमदारु णंसर्वतोमुखमायाति हेदेवतदिदंकिंस्वित्कुतोवेति अहंनवेद्मीत्यन्वयः २६ यत्तेज तदिदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंवेत्थेत्यन्वयः कीदृशंप्राणबाधेजीवाधिष्ठितदेहनाशेउपस्थितेआसन्नेसतिप्रदर्शितं प्रा णबाधइत्येतत्कुतोवाऽवगतंइतितत्राह नेति असौद्रौणिःअस्यअस्त्रस्यसंहारंनवेदेतियस्मादतोज्ञायते प्राणबाधेमुक्तमिति २७ अस्त्राणामन्यतमंकिंचिदस्त्रमस्यप्रत्यवकर्षणंप्रतीकारसमर्थंनि वर्तकंनहि अतोस्त्रज्ञःविसर्गोपसंहारपूर्वकमस्त्रज्ञस्त्वमस्त्रतेजसाउन्नद्धमुद्धतमस्त्रतेजःजहीत्यन्वयः हिशब्दोहेतौ २८ परेषांशत्रूणांसंबंधिनोवीरान्हंतीतिपरवीरहाशत्रुवीरानितिवा तंकृष्णं परिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य २९ उभयोःशरसंवृतेतेजसीअन्योन्यंसंहत्यसंघट्टनंकृत्वारोदसीद्यापृथिव्यौखमाकाशंचावृत्यार्कवह्निवत्ववृधातेइत्यन्वयः ३० सांवर्तकंप्रलयकालीनदाहंअमंसत

सएषजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः ॥ विधित्सुःस्वेनवीर्येणश्रेयोधर्मादिलक्षणम् २४ यथायंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया ॥ स्वानांचानन्यभावा नामनुध्यानायचासकृत् २५ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहम् ॥ सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवाच ॥ वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम् ॥ नैवासौवेदसंहारंप्राणबाधउपस्थिते २७ नह्यस्यान्यतमंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्षणम् ॥ जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेजसा २८ सूतउवा च॥ श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा ॥ स्पृष्ट्वापस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मायसंदधे २९ संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते ॥ आवृत्यरोदसीखंचववृधा तेर्कवह्निवत् ३० दृष्ट्वास्त्रतेजस्तुतयोस्त्रींल्लोकान्प्रदहन्महत् ॥ दह्यमानाःप्रजाःसर्वाःसांवर्तकममंसत ३१ प्रजोपप्लवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् ॥ मतंचवासु देवस्यसंजहारार्जुनोद्वयम् ३२ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् ॥ बबंधामर्षताम्राक्षःपशुंरशनयायथा ३३ शिबिरायनिनीषंतंरज्ज्वाबध्वारिपुंबला त् ॥ प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानंबुजेक्षणः ३४ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब्रह्मबंधुमिमंजहि ॥ योसावनागसःसुप्तानवधीन्निशिबालकान् ३५ मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तंबालंस्त्रियंजडम् ॥ प्रपन्नंविरथंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित् ३६

न्यरूपयन् ३१ व्यतिकरोनाशःअस्त्रोपसंहारलक्षणंवासुदेवमतम् ३२ गौतमीसुतंकृपीपुत्रं रशनयारज्ज्वा ३३ शिबिरायस्कंधावाराय सेनानिवेशनस्थानायेतियावत् निनीषंतंनेतु मिच्छंतं ३४ हेपार्थब्रह्मबंधुंब्राह्मणाधममेनमश्वत्थामानंत्रातुंनार्हसि किंतुयोसौनिशिरात्रौसुप्तान्बालकान्अवधीदितीमंजहिहनेत्यन्वयः अनागसःअकृतापराधान् तत्राश्वत्थाम्नोवध्यत्वेअनागस्त्वं बालकत्वमितिहेतुत्रयमनादृत्य तद्धननंकारणमितिज्ञातव्यं अनागसंप्रसुप्तंचबालकंहंतियोनरः। सखंडशोनिशातव्यइत्येवंमनुरब्रवीदितिस्मृतेः ३५ रिपुणानैतेहंतव्याःइत्याह मत्तमिति मत्तंमद्या दिपानेनमदांधं प्रमत्तंविस्मृतिमंतं उन्मत्तंग्रहग्रस्तं जडंस्वतोविवेकज्ञानशून्यं सुप्तंनिद्रितं बालंविशेषानभिज्ञं स्त्रियंबाल्येतारुण्येवार्धकेचपराधीनवृत्तिं प्रपन्नंशरणागतं विरथंरथादिसाधनरहितं वि पर्थं युद्धमार्गादपक्रांतमितिकेचित्पठित्वाव्याचक्षते तद्भयचलनयोरितिधातोः भीतंचलितंयुद्धमार्गादपसृतमित्यनेनपुनरुक्तं नचकंपितार्थत्वं पाठविरोधादतोनुपासितगुरुचरणैरुपेक्षितमित्युपेक्षणीयं ३६

खलईंद्रियारामः अघृणःदयारहितःतद्वधःतस्यहिंसकस्यहननंश्रेयःसाधु कुतः येषांहिंसादोषादधोनरकंयातीतियस्मात्तस्मादिति ३७ प्रतिज्ञाचरक्षणीयेत्याह प्रतिश्रुतमिति हेमानिनिमानार्हे यतस्ते तवपुत्रान्हतवान् तस्यशिरआहरिष्यइदिममशृण्वतःसतःपांचाल्यैद्रौपद्यैप्रतिज्ञातंचयस्मात्तस्मादित्यन्वयः ३८ आत्मबंधु सुतस्तोकःपुन्नोंगजउदाहृतइत्यभिधानादात्मबंधून्सुतान्हतवानित्यन्वयः तस्मादसौपापः विप्रियंतुलोकदृष्टचेतिज्ञातव्यम् ३९ हरिणाऽर्जुनंप्रतिद्रौणिवधप्रतिपादनमर्जुनस्यधर्मपरीक्षणाभिप्रायमेव नतुवधाभिप्रायमितिकथनपूर्वकमर्जुनस्यभक्त्यतिशयंकथयति एवमिति पार्थःगुरुसुतंहंतुंनैच्छदित्यन्वयःकथंभूतः यद्यप्येवंधर्मपरीक्षताकृष्णेनचोदितःतथापिनैच्छत् कथंभूतं आत्मानंहतवंतं अयमपिकश्चिद्धेतुः पुनरपिकथंभूतः महान्महापुरुषःमहत्त्वान्नैच्छदितिभावः ४० अथगोविंदःप्रियश्चसारथिश्चयस्यसतथोक्तःसपार्थःस्वशिबिरमुपेत्यद्रौणिनाहतानात्मजान्पुत्रान्प्रतिशोचंत्यैप्रियायैद्रौपद्यैतंन्यवेदयदित्येकान्वयः ४१ वामस्वभावामृदुस्वभावा चारुतरशीलेति यावतकृष्णा तथाहृतं तदेवाह पशुत्वात्पाशेनबद्धंकर्मजुगुप्सितेनकर्मणालज्जयावाङ्मुखंअपकृतंपुत्रहत्ययाऽपकर्तारमपिगुरोःसुतंनिरीक्ष्यकृपयाननामेत्येकान्वयः ४२ नकेवलंनत्वातूष्णीमभूत्किं तुवचनंचोवाचेत्याह उवाचेति अस्यद्रौणेर्बंधनेनानयनंअसहमानासतीप्रशस्तसौशील्यादिगुणवती ब्राह्मणएववर्णानांगुरुःअयंचनितरांयुष्माकंगुरुः ४३ अतिशयिवगुरुत्वमाह सरहस्येति सरहस्यःस

स्वप्राणान्यःपरप्राणैःप्रपुष्णात्यघृणःखलः ॥ तद्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दोषाद्यात्यधःपुमान् ३७ प्रतिश्रुतंचभवतापांचाल्यैशृण्वतोमम ॥ आहरिष्येशि रस्तस्ययस्तेमानिनिपुत्रहा ३८ तदसौवध्यतांपापआततताय्यात्मबंधुहा ॥ भर्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपांसनः ३९ सूतउवाच ॥ एवंपरीक्षताधर्मं पार्थःकृष्णेनचोदितः ॥ नैच्छद्धंतुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंमहान् ४० अथोपेत्यस्वशिबिरंगोविंदप्रियसारथिः ॥ न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्मजान्ह तान् ४१ तथाहृतंपशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन ॥ निरीक्ष्यकृष्णापकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावाकृपयाननाम ॥४२ उवाचचासहंत्यस्यबंधनान यनंसती ॥ मुच्यतांमुच्यतामेषब्राह्मणोनितरांगुरुः ४३ सरहस्योधनुर्वेदःसविसर्गोपसंयमः ॥ अस्त्रग्रामश्चभवताशिक्षितोयदनुग्रहात् ४४ सएषभग वान्द्रोणःप्रजारूपेणवर्तते ॥ तस्यात्मनोर्धंपत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूःकृपी ४५ तद्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलम् ॥ वृजिनंनार्हतिप्राप्तुंपूज्यंवंद्यमभी क्ष्णशः ४६ मारोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता ॥ यथाहंमृतवत्सार्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ४७

कीलकःधनुर्वेदःसविसर्गोपसंयम.प्रयोगोपसंहारसहितः अस्त्रग्रामःब्रह्माद्यस्त्रसमूहः यस्यद्रोणस्यानुग्रहात् भवताशिक्षितःअभ्यस्तः ४४ सएषद्रोणोभगवान्प्रजारूपेण आत्मावैपुत्रनामासीदिति श्रुतेःपुत्ररूपेणवर्तते यतोगुरुपुत्रस्यगुरुवत्पूजार्हत्वादितिभावः किंतुअन्योऽपिहेतुरस्तीत्याह तस्येति तस्यद्रोणस्यात्मनःशरीरस्यार्धअर्धांगीसतीवीरसूःवीरपुत्रवतीकृपीसंप्रत्यास्तेपतिंनान्वगात्अनु गमनंनकृतवतीयतोऽतोगुरुपत्नीभक्त्याचमुच्यतामितिभावः ४५ नकेवलंगुरुभक्तिरेवात्रहेतुः अन्योप्यस्तीत्याह तदिति गुरौगुरुपुत्रेषुवाचारनमनलक्षणोयोधर्मःतंजानातीतिधर्मज्ञःहेधर्मज्ञ भगा नांभाग्यानांसमुदायोभागःमहान्भागोयस्यसतथातस्यसंबुद्धिर्महाभाग अश्वत्थाम्नोदुःखेसतितन्मातुरपिदुःखंस्यात्तेनतत्कोपेनास्मत्कुलस्यापिपापंभवेदितियस्मात्तस्मादभीक्ष्णशः सर्वदासर्वैःपूज्यंवंद्यं गौरवंकुलंभवद्भिर्वृजिनंपापंतन्निमित्तंदुःखंवाप्राप्तुंनार्हतियोग्यंनभवति ४६ यथाअश्रुमुखीमृतवत्सामृतपुत्राअतएवार्ताहंमुहुरनिशंरोदिमि तथापतिरेवदेवतायस्याःसातथागौतमीकृपीअस्याश्वत्थाम्नो जननीमातामारोदीदित्येकान्वयः तस्मादस्मत्कुलहितायवामुच्यतांअयंगुरुपुत्रइत्यर्थः ४७

विपक्षेबाधकमाह यैरिति अकृतात्मभिरशिक्षितबुद्धिभिर्यैराजन्यैर्ब्राह्मणकुलंकोपितंतत्कुपितंकुलंशुचार्पितंप्राप्तशोकंसानुबंधंसमूलभूतंतेषांराज्ञांकुलंतत्क्षणमेवप्रदहतीत्यन्वयः ४८ धर्म्यंधर्मादनपे
तंन्याय्यंन्यायोपेतंदयासहितंनिर्व्यलीकंसमंशत्रुमित्रभावशून्यंसर्वंशास्त्रानुसृतंवा अर्थतोमहत् ४९ एतेनकुलादयश्चप्रत्यनंदन्इत्यध्याहृत्यान्वयः युयुधानःसात्यकिःयेचान्येनुजीविनः तेचया
श्चस्त्रियःताश्चननंदुरितिभावः ५० तत्रतस्यामवस्थायाममर्षितोभीमःआहेत्यन्वयःयोभर्तुर्दुर्योधनस्यात्मनःस्वस्यचनार्थे सुप्तान्शिशून्वृथाहनहतवान् । वृथाशब्दोवध्यविषयः वध्यानामर्थेचन
भवति तस्यवधस्तस्यैवश्रेयान्स्मृतःनास्माकंपापमितिभावः ५१ चतुर्भुजःभीमगदितंश्रुत्वाद्रौपद्याश्चवचनमितिशेषःसख्युरर्जुनस्यवदनमवलोक्यमंदस्मितंकुर्वन्निदमाहेत्येकान्वयः ५२ हन
नहनेत्युभयं मयैवाम्नातं अभिहितंयस्मात्तस्मादनुशासनमात्मवचनंपरिपाहीत्यन्वयः ५३ ५४ अर्जुनःसहसाझटितिहरेःहृदिस्थितंआज्ञायसम्यक्ज्ञात्वाक्षुरधारेणअसिनाद्विजस्यसहमूर्धजं केशैःसाहि
तंमूर्ध्नासहोत्पन्नंमणिंजहारेत्यन्वयः ५५ तेजसासामर्थ्येनशरीरकांत्यावारत्नेनचरहितंशिशूनांवधेनहतप्रभंअलक्ष्मीनिधानंरज्ज्वाबद्धंविमुच्यशिबिरान्निरवापयत्शवनिर्गमनवन्निष्कासयामासेत्येका

यैःकोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरकृतात्मभिः ॥ तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबंधंशुचार्पितम् ४८ सूतउवाच ॥ धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकंसमंमहत् ॥ राजा
धर्मसुतोराज्याःप्रत्यनंदद्वचोद्विजाः ४९ नकुलःसहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः ॥ भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः ५० तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रे
यान्वधःस्मृतः ॥ नभर्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमगदितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः ॥ आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव
५२ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मबंधुर्नहंतव्यआततायीवधार्हणः ॥ मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयताप्रियाम् ॥
प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेवच ५४ सूतउवाच ॥ अर्जुनःसहसाज्ञायहरेर्हार्दमथासिना ॥ मणिंजहारमूर्धन्यंद्विजस्यसहमूर्धजम् ५५ विमुच्य
रशनाबद्धंबालहत्याहतप्रभम् ॥ तेजसामणिनाहीनंशिबिरान्निरयापयत् ५६ बंधनंद्रविणादानंस्थानान्निर्यापणंतथा ॥ एषहिब्रह्मबंधूनांवधोनान्योस्ति
दैहिकः ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ सूतउवाच ॥ पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृष्णया ॥ स्वानांमृतानांय
त्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम् १ अथोनिशामयामासकृष्णायैभगवान्पुरा ॥ पतितायाःपादमूलेरुदंत्यायत्प्रतिश्रुतम् २

न्वयः ५६ ब्रह्मबंधूनांप्राणत्यागलक्षणमरणप्रतिनिधिरयंवधइत्याह बंधनमिति ब्रह्मबंधूनामेषएववधःवधप्रतिनिधिःअन्योदैहिकोनेत्रोत्पाटनादिकोनास्तीत्यन्वयःशास्त्रविहितोनास्तीतिभावः
कोसावितितदाह बंधनमिति पाशेनकरौपृष्ठेकृत्वाबंधनं द्रविणादानंहिरण्याहरणं स्थानान्निर्यापणंस्वदेशान्निर्यापणं तथाशब्दःप्रत्येकमभिसंबंधयितव्यः । सांत्वयन्नित्यारभ्यनान्योस्तिदैहिकइ
त्यंतंपदुक्तंतदिदंद्रौणिनास्वप्नेदृष्टंसंकथितम् अन्यथाग्रंथांतरविरोधः तत्रभीमेनकृतमित्युक्तत्वादितिज्ञातव्यम् ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोऽध्या
यः ॥ ७ ॥ भक्तिविधानार्थंभक्तवात्सल्याद्यचिंत्यमाहात्म्यंमुरारेर्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तदर्थंमृतानांयत्कर्तव्यंलौकिकंतत्उच्यते पुत्रशोकेति सर्वेपांडवाःमृतानांप्राणवियोगंप्राप्तानांस्वानांबंधूनां
यत्कृत्यंनिर्हरणादिकंतच्चक्रुरित्यन्वयः १ भीमहतान्दर्शयइतिपुरायत्प्रतिश्रुतं तदस्यैद्रौपद्यैनिशामयामासदर्शयांचकारेत्यन्वयः २

हेराज्ञितेतवआरिदारान्शत्रुभार्याःमुक्तमूर्धजान्मुक्तकेशीः भीमस्यगदयाभग्नाऊरवःउत्संगाश्चवक्षांसिचयेषांतेतथोक्ताः उरूणिविस्तीर्णानिवक्षांसीतिवा ३ स्त्रियःपुरस्कृत्यसंपरेतायुद्धेमृताः सकृ
ष्णाद्रौपद्यासहिताःकृष्णेनयादवेंद्रेणसहितावा ४ तेपांडवास्तिलोदकंनिनीयदत्वाभृशंविलप्यपरिदेवनलक्षणंरोदनंकृत्वापश्चाद्धरेःपादपद्मरागेणपूतेशुद्धेसरितोगंगायाःजलेआप्लुताः स्नाता
अभूवन्नित्यन्वयःअनुजेनसंजयेनसहवर्तमानम् ६ मुनिभिःसह हताःपुत्रायेषांतेषांतेतथातान् भूतेषुप्राणिषुकालरूपस्यहरेःगतिंविक्रममप्रतिक्रियामपरिहार्यांदर्शयन् ७ घातयित्वावधंका
रयित्वापांडवैरितिशेषः कचानांकेशानांस्पर्शेनहतानिनष्टानिआयूंषियेषांतेतथातान् अजातःसुयोधनःशत्रुर्यस्यसःतथोक्तः तथाचोक्तं सुयोधनादयःसर्वेत्वजाताजज्ञिरेघटात् । व्यासेनानंतवीर्ये
णभार्तंडाधिकतेजसा । इतिप्रयोगात् नजातःशत्रुर्यस्यसतथोक्तइतिकेचित् कितवैश्चोरप्रायैर्दुर्योधनादिभिः ८ मध्यमाधमकल्पयोरुत्तमकल्पकैः शतंमन्यवःक्रतवोयस्यसतथातस्यैंद्रस्ययशोवामनाव
तारेहरिर्यथाततानतथाऽतनोत् तनुविस्तारे ९ १० भगवान्यदाद्वारकांगंतुंकृतमतिः रथमास्थितः तदापाहिपाहीत्यादिवादिनींभयेनविवशामात्मानमुद्दिश्यागच्छंतींउत्तरांउपलेभेददर्शेत्यन्वयः यत्र

पश्यराज्ञ्यरिदारांस्तेरुदतोमुक्तमूर्धजान् ॥ आलिंग्यस्वपतीन्भीमगदाभग्नोरुवक्षसः ३ अथतेसंपरेतानांस्वानामुदकमिच्छताम् ॥ दातुंसकृष्णागंगा
यांपुरस्कृत्ययगुःस्त्रियः ४ तेनिनीयोदकंसर्वेविलप्यचभृशंपुनः ॥ आप्लुताहरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ५ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रंसहानुजम् ॥ गांधा
रींपुत्रशोकार्तांपृथांकृष्णांचमाधवः ६ सांत्वयामासमुनिभिर्हतपुत्राञ्छुचार्पितान् ॥ भूतेषुकालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ७ घातयित्वासतोराज्ञः
कचस्पर्शहतायुषः ॥ साधयित्वाजातशत्रोःस्वराज्यंकितवैर्हृतम् ८ याजयित्वाश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः ॥ तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनो
त् ९ आमंत्र्यपांडुपुत्रांश्चशैनेयोद्धवसंयुतः ॥ द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः १० गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकांरथमास्थितः ॥ उपलेभेभिधावं
तीमुत्तरांभयविह्वलाम् ११ पाहिपाहिमहायोगिन्देवदेवजगत्पते ॥ नान्यंत्वदभयंपश्येयत्रमृत्युःपरस्परम् १२ अभिद्रवतिमामीशशरस्तप्तायसोविभो
॥ कामंदहतुमांनाथमामेगर्भोनिपात्यताम् १३ सूतउवाच ॥ उपधार्यवचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः ॥ अपांडवमिदंकर्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत १४ तर्ह्ये
वाथभृगुश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् ॥ आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १५ व्यसनंवीक्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ॥ सुदर्शनेनस्वा
स्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः १६

मर्त्यलोकेपरस्परंमृत्युःतत्रत्वदन्यमभयमभयप्रदंचनपश्ये स्वस्याभिमतप्रकाशनायात्मनेपदप्रयोगः ११ १२ अयसोविकारःआयसःतप्तश्चासावायसश्चेतितथोक्तःशरःहननशीलोबाणः शरीर
विनाशनशक्तिप्रकाशनायआयसेति अपरिच्छिन्नस्यतवगर्भरक्षणंशक्यसाधनमितिद्योतनायविभोइति नाथऐश्वर्यशक्तियुत मांयथेष्टंदहतु किंतर्हि ममगर्भोमानिपात्यतामिति १३ भगवानस्याउत्तरा
यावचउपधार्यश्रुत्वानिश्चित्यइदमवनिमंडलमपांडवंपांडुपुत्ररहितंकर्तुंमुक्तंद्रौणेरस्त्रमबुध्यतेत्यन्वयः १४ हेभृगुश्रेष्ठ अथतर्ह्येवतदानीमेवपंचपांडवाःआत्मनोभिमुखान्ज्वलितान्पंचसायकानंतकरान्
बाणानालक्ष्यानंतरमेवास्त्राण्युपाददुरित्येकान्वयः षोंतकर्मणीतिधातोःसमंतंकुर्वंतीतिसायकः ण्वुल्आपादेशश्च १५ नअन्यविषयआत्मायेषांतेऽनन्यविषयात्मानः तेषांअन्येषुभगवद्वार्तारहितं
षुविषयेषुशब्दादिषुआत्मामनोनगच्छतियेषांतेतथोक्तास्तेषामितिवा पांडवानांतद्व्यसनंवीक्ष्यविभुःसुदर्शनाख्यस्वास्त्रेणस्वानांपांडवानांरक्षांव्यधादित्येकान्वयः १६

सर्वप्राणिनामंतर्हृदिसंस्थितःआत्मा आदानादिकर्तायोगैश्वर्यवान्सहजाणिमादियोगैश्वर्यवान् सर्वोपायानामीश्वरोवाहरिःसंसारदुःखहरणशीलः कुरूणांसंतत्यविच्छेदायवैराटयाःविराटपुत्र्याःउत्तरा
याःगर्भंस्वमाययास्वयोगसामर्थ्येन यथाब्रह्मास्त्रंनदहेत्तथावृणोत्आत्मनागूहितमकरोदित्येकान्वयः १७ यद्यपिब्रह्मशिरोस्त्रंत्वमोघमव्यर्थमप्रतिक्रियंप्रतिकाररहितंचतथापिवैष्णवंतेजआसाद्यसम्य
गशाम्यदित्येकान्वयः १८ योमाययादेव्यादीप्यमानयाइच्छयाब्रह्मादिजगत्सृजति रक्षति संहरति स्वयंजन्मादिरहितस्तस्मिन्सर्वाश्चर्यस्वरूपेअच्युतेविनाशरहितेहरौएतत्ब्रह्मास्त्रोपशमनलक्षणमा
श्चर्यमामंस्थाश्चिंतयेत्येकान्वयः १९ ब्रह्मास्त्रतेजोमुक्तैरात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिःपुत्रैःसहसतीसाध्वी २० संसारव्यावृत्तयेआद्यंपुरुषमिति हिरण्यगर्भव्यावृत्तयेईश्वरमिति जगत्स्रष्टृत्वाद्यैश्वर्यवत्त्वं
नततोव्यावृत्तमित्यतःप्रकृतेःपरमिति एवंत्सर्वंकुतइत्युक्तमलक्ष्यमिति लक्षणयावृत्त्यापिज्ञातुमशक्यं तर्हिशून्यप्रायमित्यतउक्तं सर्वभावानामंतर्बहिश्चतत्सर्वमितिश्रुतेः आद्यस्यकथमंतर्बहिश्चव्याप्य
स्थितत्वमित्यतउक्तं भूतप्रलयेपिध्रुवंनित्यमविनाशिनं २१ त्वांनमस्येइत्यपरोक्षतयोक्तस्यकथमलक्ष्यत्वमितितत्राह मायेति हेअधोक्षजवशीकृतेंद्रियजीवस्वगुणाच्छादकपरमाच्छादकोभय
विधमायाख्यतिरस्कारिण्याच्छन्नस्त्वंमूढदृशाविपरीतज्ञानयामर्त्ययामयाऽलक्ष्यमाणोपिनलक्ष्यसे यथानाट्यवरोनटोदृश्यमानोपितदंगुल्याद्यभिनयलक्षितकथाविशेषाज्ञेननरेणनलक्ष्यतेतथा तस्माद
लक्ष्यस्त्वमित्यर्थः २२ इतोपिमादृशीनांतद्दर्शनमसुशकमित्याह तथेति अमलात्मनां अविद्याकामकर्मादिमलरहितमनसां मुनीनांसर्वज्ञानां परमहंसानांसनकादीनांभक्तियोगविधानार्थंभक्ति

अंतस्थःसर्वभूतानामात्मा योगेश्वरोहरिः ॥ स्वमाययावृणोद्गर्भंवैराटयाःकुरुतंतवे १७ यद्यप्यस्त्रंब्रह्मशिरस्त्वमोघंचाप्रतिक्रियम् ॥ वैष्णवंतेजआसाद्य
समशाम्यद्भृगूद्वह १८ मामंस्थाह्येतदाश्चर्यंसर्वाश्चर्यमयेच्युते ॥ यइदंमाययादेव्यासृजत्यवतिहंत्यजः १९ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैःसहकृष्णया ॥
प्रयाणाभिमुखंकृष्णमिदमाहपृथासती २० पृथोवाच ॥ नमस्येपुरुषंत्वाद्यमीश्वरंप्रकृतेःपरम् ॥ अलक्ष्यंसर्वभावानामंतर्बहिरपिध्रुवम् २१ मायाजव
निकाच्छन्नोमयाधोक्षजमर्त्यया ॥ नलक्ष्यसेमूढदृशानटोनाट्यधरोयथा २२ तथापरमहंसानांमुनीनाममलात्मनाम् ॥ भक्तियोगविधानार्थंकथंपश्ये
महिस्त्रियः २३ कृष्णायवासुदेवायदेवकीनंदनायच ॥ नंदगोपकुमारायगोविंदायनमोनमः २४ नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने ॥ नमःपंकजने
त्रायनमस्तेपंकजांघ्रये २५ यथाहृषीकेशखलेनदेवकीकंसेनरुद्धातिचिरंशुचार्पिता ॥ विमोचिताहंचसहात्मजाविभोत्वयैवनाथेनमुहुर्विपद्गणात् २६

योगकरणविषयंत्वांतेपश्यंति तथारागादिमत्यःस्त्रियोवयंकथंत्वांपश्येमहीत्येकान्वयः स्त्रीषुतारतम्यविशेषद्योतनार्थमात्मनेपदप्रयोगः २३ तर्हिस्त्रीणांभगवदुपासनाभावेनतज्ज्ञानाभावान्मो
क्षाभावइत्याशंक्यतत्स्तुतिरेवअपरोक्षज्ञानजनकतयामोक्षसाधिकेत्यभिप्रेत्यकृष्णंस्तौति कृष्णायेति । कृषतिविलिखतिदारयतिमोहपटलमितिकृष्णःतस्मैनमोनमः नीलोत्पलदलश्यामलायवा
वसुनादीव्यतीतिवसुदेवः आनकदुंदुभिः तस्यपुत्रोवासुदेवःतस्मैइति वसआच्छदनइतिधातोः इदंजगदाच्छाद्यदीव्यतीतिवासुदेवः तस्मैइतिवा बलात्दैत्यनिरसनशीलक्रीडादिगुणसंपन्नाय
वासुदेवायइतिवा देवकीलक्ष्मीःतांनंदयितुंशीलमस्येतिदेवकीनंदनः तस्मैनंदगोपनाम्नोराज्ञःकुत्सितंकुष्टंमारयतिनाशयतीतिनंदगोपकुमारःतस्मैपुराणांतरसिद्धार्थमवलंब्यकथितोयमर्थः अन्यःप्र
सिद्धःगवांविदोलाभोयस्यसतथातस्मै गवावेदेनलभ्यतइतिगोविंदइतिवा २४ पंकजंनाभौयस्यसतथातस्मै पंकाज्जनंजननंयस्यतत्पंकजनंपद्मंतत्आभवतिअभिभवतिआभातीतिवा पंकजनाभः
तस्मै पंकजैःरचितामालास्यास्तीतिपंकजमालीतस्मै पंकजदलवन्नेत्रेयस्यसतथातस्मै पंकजैरंचितारेखातद्युक्तौऽङ्घ्रियस्यसतथोक्तस्तस्मै २५ हृषीकेशइंद्रियगणनाथ कंसिहिंसायामितिधातोःकं
सेनहिंसाशीलेनखलेनइंद्रियारामेणातिचिरंकारागृहेरुद्धाशुचार्पितादेवकीत्वयायथाविमोचिता हेविभोसहात्मजापुत्रैःसहिताहंत्वयैवनाथेनविपद्गणात् मुहुर्विमोचितेत्येकान्वयः २६

विपद्गणंविविच्याह विषादित्यादिना हेहरे वयं भीमायदत्तकालकूटविषात् जतुगृहदाहप्रत्युक्तमहाग्नेः पुरुषादानांहिडंबबककिर्मीरादीनांदंशनाद्भक्षणादसतांदुर्योधनादीनांद्रौपदीकेशग्रहणादिनिंदित कर्मणांसभायाः वनवाससंकटान्मृधेमृधेरणेरणेअनेकेषांमहारथानांनागाद्यस्त्रतः तथाश्वत्थाम्नोब्रह्मास्त्राच्चत्वयाऽभिरक्षिताअस्मइत्येकान्वयः तस्मादहमद्यत्वांशरणंगताऽस्मीतिवाक्यशेषः २७ भगवत्स्मरणविरोधिसंपत्परंपरायाःभगवद्दर्शनकरविपत्परंपरैवश्रेयसीभगवद्दर्शनहेतुत्वादतःसंपद्भ्योभवद्दर्शनकरविपदएवास्माकंसंत्वितिविज्ञापयाति विपदइति हेजगत्पतेनोस्माकंतत्रतत्रसांसारिक व्यापारेषुनिरंतरंविपदःसंतु यासुयासुविपत्सु अपुनर्भवंमोक्षंदर्शयतीत्यपुनर्भवदर्शनंभवतोदर्शनंस्यादिति यद्यस्मात्तस्मात्ताःस्युरितिवाक्यविशेषः २८ संपद्भ्योविपदांश्रेयस्त्वंकुतइतितत्राह जन्मेति अभिजनैश्वर्यशास्त्रश्रवणजनितविद्याधनश्रीमदैर्वर्धमानमदःपुमान्अकिंचनानांपरमहंसानांविषयंज्ञातुंयोग्यंत्वामितीत्थंत्वामभिधातुंवक्तुमुपलक्षणमेतत्स्मर्तुंवानार्हः वैयस्मात्तस्मात्स्मरणहेतुवि पदएवश्रेयस्यःसंपद्भ्यइतिभावः २९ श्रीकृष्णादन्यत्किंचनोपादेयंनाविद्यतेयेषांतेषांतेअकिंचनास्तएववित्तंयस्यसतथा तस्मै निवृत्ताःसत्वादिगुणानांवृत्तयोजाग्रदाद्यवस्थायस्मात्सतथोक्तःतस्मै अ किंचनैर्ज्ञातायेतिवा निरंतरंवृत्ताज्ञानादिगुणानांवृत्तिःस्थितिर्यस्मिन्सतथोक्तःतस्मैवा अतएवात्मन्यारमतइत्यात्मारामःतस्मै आत्मनांचेतनानांआरामायक्रीडाकृत्रिमवनाय अतएवशांतायसुखपू

विषान्महाग्नेःपुरुषाददंशनादसत्सभायावनवासकृच्छ्रतः ॥ मृधेमृधेऽनेकमहारथास्त्रतोद्रौण्यस्त्रतश्चास्महरेभिरक्षिताः २७ विपदःसंतुनःशश्वत्तत्रतत्रज गत्पते ॥ भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् २८ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् ॥ नार्हत्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरम् २९ नमोकिंचन वित्तायनिवृत्तगुणवृत्तये ॥ आत्मारामायशांतायकैवल्यपतयेनमः ३० मन्येत्वांकालमीशानमनादिनिधनंपरम् ॥ समंचरंतंसर्वत्रभूतानांयन्मिथःकलिः ३१ नवेदकश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडंबनम् ॥ नयस्यकश्चिद्दयितोस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणाम् ३२ जन्मकर्मचवि श्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ॥ तिर्यङ्नृपशुयादःसुतदत्यंतविडंबनम् ३३ गोप्याददेत्वयिकृतागसिदामतावद्यातेदशाश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् ॥ वक्त्रं विनिम्यभयभावनयास्थितस्यसामांविमोहयतिभीरपियांबिभेति ३४

र्णायातएवकैवल्यपतयेमुक्तिनाथायनमइत्यन्वयः ३० नविद्येतेआदिनिधनेयस्यसतथातमनादिनिधनं अनस्यमाणस्यजन्मलयकर्तारमितिवा ईशंशिवमामयतिचेष्टयतीतिईशानःतंसर्वेश्वरंवा जगच्चे ष्टाशक्तिमंतंवा परंसर्वस्मादन्यं सर्वत्रस्वपरेषुसमंयथायोग्यंचरंतंत्वांकालंसंहर्तारंमन्येकुरुपांडवादिभूतानांयद्यस्मात्त्वंमिथान्योन्यंकलिःकलहस्तंत्वामितिवाक्यशेषः ३१ समंचरंतमित्येतद्विवृणोति नवेदेति यस्यतवयोग्यतातिरेकेणकर्हिचित्कश्चिद्दयितोनास्ति कश्चिद्द्वेष्योनास्तीतिशेषः एवमपियस्मिंस्त्वयिनृणामासुरप्रकृतीनांमतिर्विषमा अर्जुनोनुगृह्योऽयंदुर्योधनोद्वेष्यइति ताभ्यामुभाभ्यांबहूपचि तपुण्यद्वेषनिचयावगणय्य हेभगवन्नृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्यचेष्टमानस्यद्विषंतंनैवभोजयेदित्यादिवचनात्तस्यतवकश्चित्पुरुषःचिकीर्षितंकर्तुमिष्टंनवेद नजानातीत्येकान्वयःअथवालोकेयस्मि न्पुंसियोग्यतातिरेकेणस्नेहद्वेषकारिणिनृणांमतिर्विषमाअस्यदयितोऽयमस्यद्वेषीति नभवांस्तादृशइत्यतःसमचारीतिविवेदिकाइति ३२ अधुनाऽनादिनिधनत्वंसमर्थयते जन्मेति हेविश्वात्मन्सर्वांतर्या मिन् अजस्याजातस्यानायासेनफलानपेक्षयाअकर्तुरात्मनःस्वामिनस्तवतिर्यङ्नृपशुयादःसुजलजंतुषु यज्जन्म तज्जात्यनुकारिकर्मच तदतिशयेनविडंबनमतोऽनादिनिधनोसीतिभावः अज स्यात्मनस्तिर्यगादिषुयज्जन्माकर्तुरात्मनस्तज्जात्यनुसारियत्कर्मतदुभयमत्यंतविडंबनमितिवायोजना ३३ इदंचातिविडंबनंविदुषामपिमोहकामित्यभिप्रेत्याह गोपीति त्वयिकृतागसिदाममादां

त्व.नवनीतापहारिणिसति यदागोपीनाम्नायशोदानित्यमुक्तंत्वांबद्धुंदामआददे तावत्तदायंत्वांप्रति भीःसर्वजनस्यभयकारिणीदुर्गापिबिभेति तस्यभयभावनयाअश्रुभिः कलिलंकलुषंअंजनंयस्य
ततथोक्तं अश्रुकालिलांजनंचतत्संभ्रमयुक्तंअक्षियस्यतत्तथोक्तं वक्त्रंविनम्यावाचीनतयाकृत्वास्थितस्यतेतवयादशाऽवस्थासामांविमोहयतीत्येकान्वयः तस्मात्तदनुकरणंविदुषामपिमोहकामितिभावः
३४ इदानीमेवंविधस्यतवदेवक्यांजन्मानुकरणेनिमित्तंविद्वांसोनेकधावदंतीतिविज्ञापयति केचिदित्यादिना केचिद्विद्वांसःपुण्यकीर्तेर्भगवद्भक्तस्ययदोःराज्ञोन्ववायेतस्यकीर्तयेजातंत्वामाहुरित्यन्वयः
नाम्नामलयस्यपर्वतस्यकीर्तयेचंदनामिव ३५ अपरेबुधाःदेवैर्याचितोऽजस्त्वमस्यसज्जनस्यक्षेमायसुरद्विषांवधायचवसुदेवस्यसकाशाद्देवक्यामभ्यगादाविर्भूतइतिब्रुवते ३६ अन्येप्राज्ञाउदधौ
हिरण्यादिभूरिभारेणसीदत्याआसन्नमज्जनायानावइवदुःसहासुरजनभारेणपरिखिन्नायाभुवःआत्मभुवाप्रार्थितःभारावतारणायजातोसीत्याचक्षते ३७ केचनपंडिताअस्मिन्भवेसंसारेअविद्याका
मकर्मभिः क्लिश्यमानानांदुःखेनपरिभूयमानानांश्रवणार्हाणिनामानिस्मरणार्हाणिरूपाणिकरिष्यन्नवातरादितिवदंति ३८ कर्मणांश्रवणस्मरणैःकिंफलमितितत्राह शृण्वंतीति येजनास्तवे
हितंचेष्टितंअभीक्ष्णशःशृण्वंतिगायंतिगृणंतिस्मरंतिनंदंतितएवाचिरेणक्षिप्रंभवप्रवाहोपरमंसंसारप्रवाहस्यउपरमोनिवृत्तिःविनाशोयास्मिन्तत्तावकंपदांबुजंपश्यंतीत्येकान्वयः तस्मात्त्वत्कर्मश्रवणादिफलं

केचिदाहुरजंजातंपुण्यश्लोकस्यकीर्तये ॥ यदोःप्रियस्यान्ववायेमलयस्येवचंदनम् ३५ अपरेवसुदेवस्यदेवक्यांयाचितोभ्यगात् ॥ अजस्त्वमस्यक्षेमाय
वधायचसुरद्विषाम् ३६ भारावतारणायान्येभुवोनावइवोदधौ ॥ सीदंत्याभूरिभारेणजातोह्यात्मभुवार्थितः ३७ भवेस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकाम
कर्मभिः ॥ श्रवणस्मरणार्हाणिकरिष्यन्नितिकेचन ३८ शृण्वंतिगायंतिगृणंत्यभीक्ष्णशःस्मरंतिनंदंतितवेहितंजनाः ॥ तएवपश्यंत्यचिरेणतावकंभवप्र
वाहोपरमंपदांबुजम् ३९ अप्यद्यनस्त्वंस्वकृतेहितःप्रभोजिहाससिस्वित्सुहृदोनुजीविनः ॥ येषांनचान्यद्भवतःपदांबुजात्परायणंराजसुयोजितांहसाम्
४० तेवयंनामरूपाभ्यांयदुभिःसहपांडवाः ॥ भवतोदर्शनंयर्हिहृषीकाणामिवेशितुः ४१ नेयंशोभिष्यतेतत्रयथेदानींगदाधर ॥ त्वत्पदैरंकिताभाति
स्वलक्षणविलक्षितैः ४२

मुक्तिरेवेतिभावः ३९ स्वात्मादिभ्योऽत्यंतहितकरत्वात्त्वद्विरहोस्माकंअतिदुःसहइत्यभिप्रेत्याह अप्यद्येति प्रभोराजसुयोजितांहसांकृतापराधानांयेषांअस्माकंभवतःपदांबुजादन्यत्परायणंनास्ति त्वंता
न्सुहृदोऽनुजीविनःकिंकरान्त्वद्भुक्तभोजनासिक्थसेविनोनोस्मान् जिहाससिअपिस्वित् द्वारकागमनव्याजेनत्यक्तुमिच्छासिकिंस्वित् । कीदृशस्त्वंस्वकृतेहितःस्वतंत्रचेष्टितः स्वार्थेभृत्यार्थेहितोवाभृ
त्यप्रयोजनायकृतचेष्टोवा चशब्दएवार्थे ४० तत्कुतइतितत्राह तइति यदाईशितुरिंद्रियस्वामिनोदर्शनंतदैवहृषीकाणांइंद्रियाणांदर्शनादिशक्तिरन्यदानास्तीतियथा तथापदूनांअस्माकंयर्हियदाभ
वतोदर्शनंतदातेतवसकाशाद्यदुभिःसहपांडवाःकथं नामरूपाभ्यांयुधिष्ठिरादिनाम्नाशुक्लादिरूपेणचयुक्ताइतिशेषइत्यन्वयः यदायेषांयदूनांअस्माकंचभवतोदर्शनंतदातेयादवाःवयंपांडवाश्चतेवयं
नामरूपवंतइतिवा के.वयंइतिकेचित्पठंति यर्हिभवतोऽदर्शनं तदानाम्नायशसाबलेनरूपेणबलकोशाद्यात्मनायदुभिःसहवयंकेअसत्कल्पाएवेतितस्मात्त्वद्विरहोस्माकंमरणकल्पइत्यर्थः ४१ भोगदा
धर इयंराजधानीइदानींध्वजादिलक्षणैर्विशेषेणचिह्नितैस्त्वत्पदैरंकितायथाभातित्वयिद्वारकांगतेतथानशोभिष्यतइत्येकान्वयः । अथवाइयंभूःत्वत्पदैरंकितायथाभाति त्वयिवैकुंठंगतेतथा
शोभिष्यतइतिवा ४२

नकेवलंअस्माकमेवस्वदर्शनंदुःखकरमेषांजनपदादीनामपीत्याह इमइति इमेजनपदादयः तवसन्निधानात्सुष्ठुऋद्धाः त्वत्कारुण्यामृतदृष्ट्यावीक्षिताःएधंतेहियस्मादित्येकान्वयः ४३ पांडवयादवेषु
भागवतत्वेनस्नेहंआवश्यकइतिजानंत्यपिपुत्रमित्रादिस्नेहःसंसारहेतुत्वाद्धेयइतिज्ञापयितुमाह अथेति अथानंतरमेतदनुगृहाण किंतदिति हेविश्वेशविश्वात्मन्विश्वव्यापिन्विश्वमूर्तेअनंताविग्रह स्वकेषुस्वी
यत्वेनाभिमतेषुपांडवेषुपांडवसंबंधिषुयादवेषुचममगाढंपुत्रमित्रादिस्नेहपाशंछिंधीत्यन्वयः पुत्रादिस्नेहएवच्छेद्योनतुभागवतस्नेहःतस्यशास्त्रेकर्तव्यत्वेनविहितत्वादित्यभिप्रेत्योक्तं इममिति ४४ नकेवलं
विषयविरक्त्यालंकिंतुत्वय्यनपायिनींरतिंत्वंवितरेत्याह त्वयीति हेमधुपतेआनंदनाथ नअन्यविषयारुद्रादिविषयाअनन्यविषया ओघंजलप्रवाहवेगंउदन्वतिसमुद्रे ४५ स्तुतिंउपसंहरति श्रीकृष्णे
ति श्रियाअतसिकाकुसुमसदृशया कृष्णनीलवर्ण कृष्णसखअर्जुनसखवृष्णिवृष वृष्णिकुलश्रेष्ठ वृष्णिवत्मेघवद्भक्ताभिमतवर्षण वृष्णिःकुलविशेषेतुवर्षन्मेघेपिकथ्यतइत्यभिधानं अवनिध्रुहांभूकंटका
नांराज्ञांवंशमन्वयंदहतीत्यवनिध्रुक्राजन्यवंशदहन अवानिध्रुग्राजन्याख्यवेणुदाहकइतिवा तस्यसंबुद्धिरवानिध्रुग्राजन्यवंशदहन अमरवंद्यवीर्यदेवस्तुत्यपराक्रम गोविंदवेदवाणीलब्धविभव गवांद्वि
जानांसुराणांआर्तिहरोवतारोयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःगोद्विजसुरार्तिहरावतार योगैश्वर्ययुक्ताखिलगुरोयथायोग्यंज्ञानोपदेशकर्तःतेतुभ्यंनमइत्यन्वयः ४६ विकुंठानामकाचिदृषिपत्नीतत्पुत्रत्वेन

इमेजनपदाःस्वृद्धाःसुपक्वौषधिवीरुधः ॥ वनाद्रिनद्युदन्वंतोह्येधंतेतववीक्षिताः ४३ अथविश्वेशविश्वात्मन्विश्वमूर्तेस्वकेषुमे ॥ स्नेहपाशमिमंछिंधिदृढं
पांडुषुवृष्णिषु ४४ त्वयिमेनन्यविषयामतिर्मधुपतेसकृत् ॥ रतिमुद्वहतामद्धागंगेवौघमुदन्वति ४५ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंश
दहनामरवंद्यवीर्य ॥ गोविंदगोद्विजसुरार्तिहरावतारयोगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते ४६ सूतउवाच ॥ पृथयेत्थंकलपदैःपरिगीताखिलोदयः ॥ मंदं
जहासवैकुंठोमोहयन्योगमायया ४७ तांबाढमित्युपामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयम् ॥ स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ४८ इतिश्रीभागवते
महापुराणेप्रथमस्कंधेअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ सूतउवाच ॥ व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैःकृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यतशुचार्पितः १ आहरा
जाधर्मसुतश्चिंतयन्सुहृदांवधम् ॥ प्राकृतेनात्मनाविप्राःस्नेहमोहवशंगतः २

जातः वैकुंठपुरनाथोपिवैकुंठइतिवा पृथयाकुंत्याकलपदैःस्त्रीत्वादव्यक्तवर्णमधुरपदैःयोगमाययास्वरूपशक्त्या ४७ यत्त्वदभीष्टंतथास्त्वितिबाढमितितामुक्त्वाद्रौपदीपूर्वाःस्त्रियश्चद्वारकांगमिष्या
मीत्युपामंत्र्यगंगातीराद्गजसाह्वयंप्रविश्यस्वपुरंद्वारकांयास्यन्गमिष्यन् प्रेम्णासंप्रतिनगंतव्यमितिराज्ञानिवारितःपांडववात्सल्यात्तत्रैवावात्सीदित्येकान्वयः ४८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथम
स्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ स्वानंदानुभवलक्षणोमोक्षःसकलपुरुषार्थोत्तमःसचभगवदपरोक्षज्ञानलब्धविष्णुप्रसादलभ्यइत्ययमर्थःप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये । तत्ज्ञापयितुमुपोद्घातंरच
यति व्यासाद्यैरित्यादिना स्वराज्येभिषिक्तोपि ज्ञातितदनुबंधिवधात्पापबुद्ध्याराज्यानिच्छुर्युधिष्ठिरोराजा नाबुध्यतअयंधर्मइतिज्ञानंनावेदित्यन्वयः कथंभूतः ईश्वरस्यईहांसृष्ट्यादिलक्षणांचे
ष्टांजानंतीतीश्वरेहाज्ञास्तैर्व्यासाद्यैर्मुनिभिरद्भुतपराक्रमेणकृष्णेनचइतिहासैःपुरावृत्तकथाविशेषैःप्रकर्षेणबोधितोपिज्ञात्यादिमरणनिमित्तशुचाविद्धः १ इत्थंबोधितोपिधर्मेअधर्मबुद्धिःकिंचकारेति
तत्राह आहेति हेविप्राःशृणुतेतिशेषः प्राकृतेनात्मनाधर्माधर्मविवेकविधुरेणमनसा तत्कारणमाह स्नेहाज्जातोमोहोभ्रमःस्नेहमोहस्तस्यवशंगतःतस्मात् तन्निमित्तमाह सुहृदांज्ञातितदनुबंधिनांवधम् २२
हनिश्चिंतयन्धर्मसुतइत्थमाहेत्येकान्वयः स्नेहमोहवशंगतइत्यनेनधर्मात्मनोधर्मसुतस्यकथंधर्मेहरिविमुखदुष्टतदनुबंधिवधलक्षणेत्वधर्मत्वशंकाऽभूदित्येतद्दूरतोपास्तम् २

किमाहेतितत्राह अहोइति मेहृदिरूढमंकुरितमज्ञानंतत्तुपश्य अहोआश्चर्यं कथंमेपारक्यस्यपरकीयस्यश्वगृगालभोग्यस्यमेदेहस्यार्थेबह्व्योक्षौणीरक्षौहिण्योहताएवयस्मात्तस्मादितिशेषः २ तत्फलमा
ह नमइति मेनिरयान्मोक्षोवर्षाणामयुतायुतैःनस्याद्धि कथंभूतस्यमे बालान्सौभद्रादीन्द्विजान्द्रोणादीन्सुहृदोद्रुपदादीन्मित्राणिधनदानेनष्टान्भटविशेषान्पितॄन्भूरिश्रवःप्रभृतीन्भ्रातॄन्दुर्यो
धनादीन्गुरून्भीष्मादीनद्रोहितवान्हिंसितवान् इतिबालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुध्रुक्तस्य ४ प्रजाभर्तुःप्रजापालकस्यराज्ञोहरिद्विषांवधो नैनः पापंनभवति प्रत्युतयुद्धेवैरिणांराज्ञांवधोधर्मोधर्मसाध
नमितियत् यःपदातिंहंतिसभवतिचातुर्मास्ययाजीत्यादिशाश्वतंनित्यंवेदवचोमेबोधायभ्रमंनिरस्ययथार्थज्ञानायनकल्पतइत्यन्वयः तुशब्दएवार्थे ५ कुतोनकल्पतइतितत्राह स्त्रीणामिति मद्धतबंधू
नांमयाहताबंधवोयासांतास्तथातासां मन्निमित्तहताबंधवोयासामितिवा स्त्रीणांयोसौद्रोहोहिंसालक्षणोवैधव्यप्राप्त्यामयान्वितःसंपृक्तःतमहंहयमेधीयैरश्वमेधसंबंधिभिः कर्मभिर्व्यपोहितुंनकल्पोन
समर्थइत्येकान्वयः ६ तत्रदृष्टांतमाह यथेति पंकांभःकर्दमजलंपंकेनकर्दमेनयुक्तंद्रव्यंशोधयितुंयथानशक्नोति यथासुरा सुरयामिश्रीकृतंदोषंव्यपोह्यशुद्धंकर्तुंनशक्ता स्वयमशुद्धत्वात् तथैवयज्ञोहिंसाढ्

अहोमेपश्यताज्ञानंहृदिरूढंदुरात्मनः ॥ पारक्यस्यैवदेहस्यबह्व्योमेऽक्षौहिणीर्हताः २ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः ॥ नमेस्यान्निरयान्मोक्षो
ह्यपिवर्षायुतायुतैः ४ नैनोराज्ञःप्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम् ॥ इतिमेनतुबोधायकल्पतेशाश्वतंवचः ५ स्त्रीणांमद्धतबंधूनांद्रोहोयोसाविहान्वितः ॥
कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ६ यथापंकेनपंकांभःसुरयावासुराकृतम् ॥ भूतहत्यांतथैवैतांनयज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ७ सूतउवाच ॥ इतिभीतःप्रजाद्रोहा
त्सर्वधर्मविवित्सया ॥ ततोविशसनंप्रायाद्यत्रदेवव्रतोपतत् ८ तदातभ्रातरःसर्वेसदश्वैःस्वर्णभूषितैः ॥ अन्वगच्छन्रथैर्विप्राव्यासधौम्यादयस्तथा
९ भगवानपिविप्रर्षेरथेनसधनंजयः ॥ सतैर्व्यरोचतनृपःकुबेरइवगुह्यकैः १० दृष्ट्वानिपतितंभूमौदिवश्च्युतमिवामरम् ॥ प्रणेमुःपांडवाभीष्मंसानुगाःसह
चक्रिणः ११ तत्रब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षयश्चसत्तम ॥ राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवम् १२ पर्वतोनारदोधौम्योभगवान्बादरायणः ॥ बृहदश्वोभरद्वाजःस
शिष्योरेणुकासुतः १३ वसिष्ठइंद्रप्रमदस्त्रितोगृत्समदोऽसितः ॥ कक्षीवान्गौतमोत्रिश्चकौशिकोथसुदर्शनः १४ अन्येचमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोमलाः
॥ शिष्यैरुपेताआजग्मुःकश्यपांगिरसादयः १५

पत्वादेतांभूतहत्यांमार्ष्टुंमार्जयितुंनार्हतीत्येकान्वयः ज्ञानपक्षमाश्रित्ययुधिष्ठिरेणयज्ञोनिंदितोनत्वकर्तृत्वबुद्ध्या ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरित्यादौब्रह्मार्पणबुद्ध्याकर्तव्यत्वेनविहितत्वात् कर्मणाज्ञानमातनो
तीत्यादेश्च ७ प्रजाद्रोहादितिभीतःयुधिष्ठिरःसर्वधर्मज्ञानेच्छयाततोहास्तिनपुरात् विशसनंयुद्धस्थानंकुरुक्षेत्रंप्रायात्तत्रापियत्रदेवव्रतोभीष्मोपतदित्येकान्वयः ८ तस्ययुधिष्ठिरस्यभ्रातरःभीमादयः
संतःप्रशस्ताअश्वायेषांतेतथातैःतथाव्यासादयोविप्राअन्वगच्छन्नित्यन्वयः ९ सधनंजयःसार्जुनः गुह्यकैर्यक्षैःकुबेरोवैश्रवणः व्यरोचतअराजत रुचदीप्तौ १० सहचक्रिणोकृष्णेनसहिताः दिवःस्व
र्गात्च्युतंसमागतंदेवमिवद्योतमानम् ११ तत्रतदासर्वदेवर्षयःनारदादयःब्रह्मर्षयोव्यासादयः राजर्षयःविश्वामित्रादयः भरतपुंगवंभीष्मंद्रष्टुमायाताःआसन्नित्यन्वयः १२ तेषांनामान्याह पर्वतइ
त्यादिना रेणुकासुतःश्रीपरशुरामः १३ कौशिकोविश्वामित्रः १४ ब्रह्मरातःशुकः पर्वताद्याआंगिरसांतामुनयःआजग्मुरित्यन्वयः १५

महाभागोवसूत्तमोभीष्मःसमेतान्संगतान्नृपादीनुपलक्ष्यहृष्टमनसा प्रतिगम्यवा पूजयामास कथंभूतः देशकालविभागवित् देशःकुरुक्षेत्रं कालःशरतल्पशयनलक्षणः तयोर्विभागमौचित्यंवे त्तीतिप्रत्युत्थानादिवंदनादिपूजायामशक्तत्वान्मानसींवाचिकींआंजलिकींवापूजांकृतवानित्यर्थः अन्यत्रतदेशतत्कालविभागंजानातीतिधर्मज्ञःआपत्संपद्धर्मौजानातीतिधर्मज्ञः धर्मशब्दवाच्यंभगवं तंजानातीतिवाधर्मज्ञः १६ कृष्णंचपूजयामासेत्येकान्वयः कथंभूतः तस्यकृष्णस्यप्रभावंसामर्थ्यंजानातीतितत्प्रभावज्ञः कथंभूतंतत्रासीनंजगतईश्वरं माययास्वेच्छयापितृत्वेनांगीकृतवसुदे वशरीरं हृदिमनसिस्थितं ध्यानलक्षणोपासनयाशरीरमध्येपुंडरीककर्णिकायांदीपवद्दीप्यमानं। १७ प्रश्रयगुणेनप्रेमगुणेनसम्यक्नतान्समीपेनिषण्णान्पांडोःपुत्रान्तेषुअनुरागयुक्तैरस्रैर्बाष्पै रंधीभूतेनचक्षुषायुक्तःइत्थंभूतलक्षणेतृतीयेतिसूत्रात् अभ्याचष्टआहआभिमुख्येनापश्यदित्यन्वयः १८ भोधर्मनंदनयुधिष्ठिरयूयंक्लिष्टंक्लेशयुक्ततयाजीवितुंनार्हथ विप्रादिष्वेकोपिसुखजीविना यालंकिंमुबहुत्वंइत्यभिप्रायेणोक्तंविप्रधर्माच्युताश्रयाइति तथापियत्क्लिष्टंजीवथ तत्कष्टंअन्याय्यं अहोआश्चर्यादप्याश्चर्यं अहोअन्याय्यमितिप्रश्नस्यसंज्ञाभावोलोकदृष्टिमपेक्ष्यैवोक्तोनतुपांडवानांदुःख मस्तीति तेषांभूभारावतारणायावतीर्णानामसुरजननिधनेनवनवासादिष्वपिनित्यसुखित्वादितिविशेषद्योतनार्थः धर्मस्यनंदनःधर्मनंदयतीतिवा धर्मएवनंदनोयस्यसतथेतिवा धर्मेणसुखक्रीडाय स्यसतथेतिवा तस्मान्नंदनंसुखनंदनंयस्यसतथेतिवा १९ अतिरथेपांडौसंस्थितेस्वर्गगतसतिसत्य तोकवतीपुत्ररहितायथाबहुक्लेशवतीभवति तथा बालप्रजायुष्मन्मातापृथापुत्रवत्यपियुष्मत्कृतेयुष्मत्पो

तान्समेतान्महाभागउपलभ्यवसूत्तमः ॥ पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् १६ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम् ॥ हृदिस्थंपूजयामासमा ययोपात्तविग्रहम् १७ पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसन्नतान् ॥ अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनचक्षुषा १८ भीष्मउवाच ॥ अहोकष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयंधर्मनंदन ॥ जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः १९ संस्थितेतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः ॥ युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीयथा २० सर्वंकालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियम् ॥ सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः २१ यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः ॥ कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृ त्कृष्णस्ततोविपत् २२ नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् ॥ यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि २३

षणपालनाद्यर्थात्बहुक्लेशान्प्राप्ता पुत्रबाहुल्येमतुप्प्रत्ययः । पुत्रवतीपुत्रपोषणादावतिक्लेशंप्राप्नोतियथ । तथेत्यन्वयदृष्टांतोवेत्येकान्वयः २० एवंविधयुष्मदप्रियेभवदारब्धकर्मनियामकोहरिरेवहेतुरि त्यभिप्रेत्याह सर्वमिति भवतांयदप्रियंदुःखादितत्सर्वंयुष्मत्प्रारब्धकर्मनियामककालाख्यहरिकृतंमन्ये वायोर्वशंगताघनावलिरिवजडाजडलोकोयस्यभगवतोवशेवर्ततेसनारायणःसर्वगुणपूर्णत्वात्काल इत्युच्यतइत्येकान्वयः २१ अन्यथानुपपत्तितोप्ययंहेतुःसिध्यतीत्याह यत्रेति यत्रराजारंजकःधर्मस्यसुतः यत्रचतस्यराज्ञःकनिष्ठःक्षितिभारायितदितिसुतशोणितदिग्धांगदांपाणौबिभ्रत्भक्त्या वशीकृतपरब्रह्मावृकोदरः तथायत्रचेंद्रावतारःकृष्णोऽर्जुनोऽस्त्रीद्रोणादुपात्तास्त्रग्रामःतस्यचकरोरिपूणांपूयशोणितवमनकारिगांडीवाख्यंधनुः यत्रचैषांसर्वसुपर्वाधिराजोराजपक्षोनंतबलवीर्याद्यनंतगु णार्णवःश्रीमान्वासुदेवःवसुदेवपुत्रःकृष्णःसुहृदानिमित्तबंधुस्ततस्तत्रविपत्तेषांप्रारब्धकर्माभावेविपत्कुतःस्यादस्तिचतस्मादित्येकान्वयः २२ सुहृदस्तस्यविपत्करत्वंकथमितितत्राह नहीति अपरिच्छि न्नत्वाद्यस्यस्वरूपजिज्ञासयायुक्ताःकवयोपिमुह्यंति अयमित्थंभूतइतिनिर्देष्टुंनजानंति हेराजंस्तस्यास्यविधित्सितंकर्तुमिष्टंकश्चिदपिपुमान्कदाचिन्नवेदहि यस्मात्तस्मात्सर्वेषांस्वकृतादृष्टानुसारिफलदातु रस्यभवत्सुहृत्त्वेपिप्रारब्धकर्मानुकूल्येनविपत्करत्वंयुक्तमित्येकान्वयः २३

२३

विवक्षितकथनंनिगमयति तस्मादिति तस्मादुक्तहेतुभ्योदेवस्यहरेस्तंत्रमधीनंजगन्निश्चित्यतस्यहरेरनुकूलयाश्रुतिस्मृतिलक्षणयाआज्ञयाभगवद्विद्विष्टतदनुबंधिनिग्रहशिष्टजनपरिपालनाख्यस्वकर्मविहि तः विधिमनुवर्तमानःतत्राधर्मबुद्धिमपहायहेभरतकुलश्रेष्ठप्रभोसमर्थनाथअनाथास्त्वदन्यनाथरहिताःप्रजाःपाहीत्येकान्वयः २४ एतावत्कालमीश्वरंपरोक्षतयाभिधायेदानीमपरोक्षतयाहस्वग्राहेणनिर्दि शन्निवनिर्दिशति एषवाइति यःसाक्षादाद्योनारायणोभगवान्सएषयुष्मांल्लोकमज्ञजनंयथार्थज्ञानाच्छादिकयामाययामनुष्यइतिमोहयन्गूढोऽविज्ञातोवृष्णिषुचरतिवैयस्मात्तस्मादयमेवकालाख्यइ त्येकान्वयः २५ तर्हिकएनंयथावद्वेदेतितत्राह अस्येति हेनृपसदाशिवोभगवानस्यहरेर्गुह्यतममनुभावंवेद तथादेवर्षिर्नारदः साक्षात्कपिलोभगवानपिजानातीत्येकान्वयः २६ स्वयंकृष्णं मातुलस्यवसुदेवस्यापत्यंप्रियंबंधुमित्रंसंकटेषुमित्वाज्ञात्वारक्षितारंसुहृत्तमंअतिशयेनसुहृदंमन्यसेयंचत्वंसौहार्दात्सचिवंमंत्रिणंदूतंसंदेशहरंसारथिंयंतारमकरोस्तस्यास्येतिपूर्वेणसंबंधः २७ तथाप्यस्या द्यसर्वोत्तमोहमनेनसारथित्वादिषुविहितइतिविषमाबुद्धिर्नास्तीत्याह सर्वात्मनइति सर्वांतर्यामिणः । पितामातासुहृत्बंधुरित्यादिवाक्याद्बंध्वादिषुस्थित्वाबंध्वादीनांबंध्वादित्वापादकत्वेनमुख्य बंध्वादित्वात्बंध्वादिसर्वरूपत्वात्सर्वात्मनोवा समदृशःयथावस्तुतथासर्वपदार्थान्नानतः अद्वयस्यसमाधिकरहितस्य अनहंकृतेःप्राकृतवैकृतशरीररहितत्वाद्देहाद्यहंबुद्धिरहितस्यातएवनिरवद्यस्यरा गादिदोषरहितस्येत्येतैर्हेतुभिरस्यकृष्णस्यत्वत्कृतसारथित्वादिकृतिनिमित्तंत्वयिमतिवैषम्यंक्वचिदपिनास्ति अनेकविधानांजीवानांहितत्वादित्येकान्वयः २८ एवंविधविषममतिश्वस्मात्स्वस्यसंसर्ग

तस्माज्जगदिदंदेवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितोनाथनाथपाहिप्रजाःप्रभो २४ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् ॥ मोहयन्माययालोकं गूढश्चरतिवृष्णिषु २५ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः ॥ देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप २६ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् ॥ अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् २७ सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥ तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २८ तथाप्येकांतभक्तेषुपश्य भूपानुकंपितम् ॥ यन्मेसूंस्त्यजतःसाक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः २९ भक्त्यावेश्यमनोयस्मिन्वाचायन्नामकीर्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः ३० सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयावदिदंहिनोम्यहम् ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानपथश्चतुर्भुजः ३१

कारणंकिमित्याशंक्ययुष्माद्विधभक्तभक्त्याद्रवीकृतमनोनुकंपैवकारणमित्याह तथापीति हेभूप तथापिएवमुक्तप्रकारेणकृतकृत्यस्याप्यस्यएकांतभक्तेषुअव्यभिचारिणिभक्तिमत्सुयुष्मासुअन्येषुमयिचानु कंपितंअनुकंपांकृपांपश्य । कुतइतितत्राह यदिति प्राणत्यागकालेप्रायःस्वेनपुत्रापुत्रादयोपिपूर्वमेवविमुखागच्छंत्यहो । असूनृप्राणान्स्त्यजतोमेममस्वामीश्रीकृष्णःसाक्षाद्दर्शनंदृष्टिविषयमागतइति यत स्मात्तद्भक्तानुकंपैवसंसर्गकारणमित्येकान्वयः २९ प्राणत्यागकालेहरिदर्शनफलमाह भक्त्येति भक्त्याहरौमनआवेश्यवाचायस्यहरेर्नारायणादिनामकीर्तयन्कलेवरंशरीरंत्यजन्योगीकामकर्मभि र्मुच्यतेमुक्तःस्यात्तंप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाम्रियमाणस्यमेमुक्तिःकिंवर्णनीयेतिवाक्यशेषः तस्मात्प्रीतिकृद्धर्मोऽतस्तदुक्तप्रकारेणस्वधर्मेधर्मबुद्धिंहित्वात्वंराज्यंकुर्वितिपरमतात्पर्यार्थः ३० युधिष्ठिरंप्रत्यभिधा येदानींस्वच्छंदमृत्युर्भीष्मउत्तरायणसमयपर्यंतंभगवतोवस्थानंप्रार्थयते सइति अहंयावदिदंपंचभूतरचितंकलेवरंहिनोमित्यजामितावदुत्तरायणपर्यंतंसदेवोभगवान्प्रतीक्षतांमयिकृपयाअनुग्रहंकुर्यादि तिप्रार्थयइत्यन्वयः कथंभूतःप्रसन्नहासश्चारुणेलोचनेनेत्रेप्रसन्नहासारुणलोचनानितैरुल्लसन्मुखमेवांबुजंयस्यसतथा ध्यानपथःउपासनाविषयः द्रष्टुंध्यानमेवपंथामार्गोयस्यसतथा चत्वारोभुजायस्य सतथा इदमेवध्यानविषयंवपुःपुरतःस्थितस्यद्विभुजत्वादयमेवसइतिपरोक्षतयानिर्देशः ३१

महाभागोवसूत्तमोभीष्मःसमेतान्संगतान्नृपादीनुपलक्ष्यहृष्टामनसा प्रतिगम्यवा पूजयामास कथंभूतः देशकालविभागवित् देशःकुरुक्षेत्रं कालःशरतल्पशयनलक्षणः तयोर्विभागमौचित्यंवै
त्तीतिप्रत्युत्थानादिवंदनादिपूजायामशक्तत्वान्मानसींवाचिकींआंजलिकींवापूजांकृतवानित्यर्थः अन्यत्रतद्देशतत्कालविभागंजानातीतिधर्मज्ञःआपत्संपद्धर्मौजानातीतिधर्मज्ञः धर्मशब्दवाच्यंभगवं
तंजानातीतिवाधर्मज्ञः १६ कृष्णंचपूजयामासेत्येकान्वयः कथंभूतः तस्यकृष्णस्यप्रभावंसामर्थ्यंजानातीतितत्प्रभावज्ञः कथंभूतंतत्रासीनंजगतईश्वरं माययास्वेच्छयापितृत्वेनांगीकृतवसुदे
वशरीरं हृदिमनसिस्थितं ध्यानलक्षणोपासनयाशरीरमध्येपुंडरीककर्णिकायांदीपवद्दीप्यमानंत्रा १७ प्रश्रयगुणेनप्रेमगुणेनसम्यक्नतान्समीपेनिषण्णान्पांडोःपुत्रान्तेषुअनुरागयुक्तैरस्रैर्बाष्पै
रंधीभूतेनचक्षुषायुक्तःइत्थंभूतलक्षणेतृतीयेतिसूत्रात् अभ्याचष्टआहआभिमुख्येनापश्यदित्यन्वयः १८ भोधर्मनंदनयुधिष्ठिरयूयंक्लिष्टंक्लेशयुक्ततयाजीवितुंनार्हथ विप्रादिष्वेकोपिसुखजीविना
यालंकिमुबहुत्वंइत्यभिप्रायेणोक्तंविप्रधर्माच्युताश्रयाइति तथापियत्क्लिष्टंजीवथ तत्कष्टंअन्याय्यं अहोआश्चर्यादप्याश्चर्यं अहोअन्याय्यमितिप्रश्नसंज्ञाभावोलोकदृष्टिमपेक्ष्यैवोक्तोनतुपांडवानांदुःख
मस्तीति तेषांभूभारावतारणायावतीर्णानामसुरजननिधनेनवनवासादिष्वपिनित्यसुखित्वादितिविशेषद्योतनार्थः धर्मस्यनंदनःधर्मंनंदयतीतिवा धर्मएवनंदनोयस्यसतथेतिवा धर्मेणसुखक्रीडाय
स्यसतथेतिवा तस्मान्नंदनंसुखनंदनंयस्यसतथेतिवा १९ अतिरथेपांडौसंस्थितेस्वर्गगतेसति सत्य तोकवतीपुत्ररहितायथाबहुक्लेशवतीभवति तथा बालप्रजायुष्मन्मातापृथापुत्रवत्यपियुष्मत्कृतेयुष्मत्पो

तान्समेतान्महाभागउपलभ्यवसूत्तमः ॥ पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् १६ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम् ॥ हृदिस्थंपूजयामासमा
ययोपात्तविग्रहम् १७ पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसन्नतान् ॥ अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनचक्षुषा १८ भीष्मउवाच ॥ अहोकष्टमहोऽन्याय्यं
यद्यूयंधर्मनंदन ॥ जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः १९ संस्थितेतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः ॥ युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीयथा २०
सर्वंकालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियम् ॥ सकालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः २१ यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः ॥ कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृ
त्कृष्णस्ततोविपत् २२ नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् ॥ यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि २३

षणपालनाद्यर्थात्बहुक्लेशान्प्राप्ता पुत्रबाहुल्येमतुप्प्रत्ययः । पुत्रवतीपुत्रपोषणादावतिक्लेशंप्राप्नोतियथ ।तथेत्यन्वयदृष्टांतोवेत्येकान्वयः २० एवंविधयुष्मदप्रियेभवदारब्धकर्मनियामकोहरिरेवहेतुरि
त्यभिप्रेत्याह सर्वमिति भवतांयदप्रियंदुःखादितत्सर्वंयुष्मत्प्रारब्धकर्मनियामककालाख्यहरिकृतंमन्ये वायोर्वशंगताघनावलिरिवजडाजडलोकोपस्यभगवतोवशेवर्ततेसनारायणःसर्वगुणपूर्णत्वात्काल
इत्युच्यतइत्येकान्वयः २१ अन्यथानुपपत्तितोप्ययंहेतुःसिध्यतीत्याह यत्रेति यत्रराजारंजकःधर्मस्यसुतः यत्रचतस्यराज्ञःकनिष्ठःक्षितिभारायितदितिसुतशोणितदिग्धांगदापाणोविभ्रत्भक्त्या
वशीकृतपरब्रह्मावृकोदरः तथायत्रचेंद्रावतारःकृष्णोऽर्जुनोऽस्त्रीद्रोणादुपात्तास्त्रग्रामःतस्यचकरोरिपूणांपूयशोणितवमनकारिगांडीवाख्यंधनुः यत्रचैषांसर्वसुपर्वाधिराजोराजपक्षोनंतकल्याणगु
णार्णवःश्रीमान्वासुदेवःवसुदेवपुत्रःकृष्णःसुहृदानिमित्तबंधुस्ततस्तत्रविपत्तेषांप्रारब्धकर्माभावेविपत्कुतःस्यादस्तिचतस्मादित्येकान्वयः २२ सुहृदस्तस्यविपत्करत्वंकथमितितत्राह नहीति अपरिच्छि
न्नत्वादस्यस्वरूपजिज्ञासयायुक्ताःकवयोपिमुह्यंति अयमित्थंभूतइतिनिर्देष्टुंनजानंति हेराजंस्तस्यास्यविधित्सितंकर्तुमिष्टंकश्चिदपिपुमान्कदाचिन्नवेदहि यस्मात्तस्मात्सर्वेषांस्वकृतादृष्टानुसारिफलदातु
रस्यभक्तसुहृत्त्वेविप्रारब्धकर्मानुकूल्येनविपत्करत्वंयुक्तमित्येकान्वयः २३

विवक्षितकथनंनिगमयति तस्मादिति तस्मादुक्तहेतुभ्योदेवस्यहरेस्तंत्रमधीनंजगन्निश्चित्यतस्यहरेरनुकूलयाश्रुतिस्मृतिलक्षणयाआज्ञयाभगवद्भिस्तदनुबंधिनिग्रहशिष्टजनपरिपालनात्मकंस्वकर्मविहि
तः विधिमनुवर्तमानःतत्राधर्मबुद्धिमपहायहेभरतकुलश्रेष्ठप्रभोसमर्थनाथअनाथास्त्वदन्यनाथरहिताःप्रजाःपाहीत्येकान्वयः २४ एतावत्कालमीश्वरंपरोक्षतयाभिधायेदानीमपरोक्षतयाहस्तग्राहेणनिर्दे
शन्निवनिर्दिशति एषवाइति यःसाक्षादाद्योनारायणोभगवान्सएषपुमांल्लोकमज्ञजनंयथार्थज्ञानाच्छादिकयामाययामनुष्यइतिमोहयन्गूढोऽविज्ञातोवृष्णिषुचरतिवैयस्मात्तस्मादयमेवकालाख्यइ
त्येकान्वयः २५ तर्हिकएनंयथावद्वेदेतितत्राह अस्येति हेनृपसदाशिवोभगवानस्यहरेर्गुह्यतममनुभावंवेद तथादेवर्षिर्नारदः साक्षात्कपिलोभगवानपिजानातीत्येकान्वयः २६ त्वंयंकृष्णं
मातुलस्यवसुदेवस्यापत्यंप्रियंबंधुमित्रंसंकटेषुमित्वाज्ञात्वारक्षितारंसुहृत्तमंअतिशयेनसुहृदंमन्यसेयंचत्वंसौहार्दात्सचिवंमंत्रिणंदूतंसंदेशहरंसारथिंयंतारमकरोस्तस्यास्येतिपूर्वेणसंबंधः २७ तथाप्यस्या
ह्मोसर्वोत्तमोहमनेनसारथित्वादिषुविहितइतिविषमाबुद्धिर्नास्तीत्याह सर्वात्मनइति सर्वांतर्यामिणः । पितामातासुहृत्बंधुरित्यादिवाक्यार्द्धंध्वादिषुस्थित्वाबंध्वादीनांबंध्वादित्वापादकत्वेनमुख्य
बंध्वादित्वात्बंध्वादिसर्वरूपत्वात्सर्वात्मनोवा समदृशःयथावस्तुतथासर्वपदार्थान्जानतः अद्वयस्यसमाधिकरहितस्य अनहंकृतेःप्राकृतवैकृतशरीररहितत्वाद्देहाद्यहंबुद्धिरहितस्यातएवनिरवद्यस्यरा
गादिदोषरहितस्येत्येतैर्हेतुभिरस्यकृष्णस्यत्वत्कृतंसारथित्वादिकृतिनिमित्तंत्वयिमतिवैषम्यंक्वचिदपिनास्ति अनेकविधानांजीवानांहितत्वादित्येकान्वयः २८ एवंविधावैषममतिश्चेदस्यस्वसंसर्ग

तस्माज्जगदीशतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितोनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो २४ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् ॥ मोहयन्माययालोकं
गूढश्चरतिवृष्णिषु २५ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः ॥ देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप २६ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् ॥
अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् २७ सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः॥ तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २८ तथाप्येकांतभक्तेषुपश्य
भूपानुकंपितम् ॥ यन्मेसूंस्त्यजतःसाक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः२९भक्त्यावेश्यमनोयस्मिन्वाचायन्नामकीर्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः
३० सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयावदिदंहिनोम्यहम् ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानपथश्चतुर्भुजः ३१

कारणंकिमित्याशंक्ययुष्माद्विधभक्तभक्त्याद्रवीकृतमनोनुकंपैवकारणमित्याह तथापीति हेभूप तथापिएवमुक्तप्रकारेणकृतकृत्यस्याप्यस्यएकांतभक्तेषुअव्यभिचारिणभक्तिमत्सुयुष्मासुअन्येषुमयिचानु
कंपितंअनुकंपांकृपांपश्य । कुतइतितत्राह यदिति प्राणत्यागकालेप्रायःस्वेनपुत्रापुत्रादयोपिपूर्वमेवविमुखागच्छंत्यहो।असून्प्राणांस्त्यजतोमेममस्वामीश्रीकृष्णःसाक्षाद्दर्शनंदृष्टिविषयमागतइति यद्य
स्मात्तद्भक्तानुकंपैवसंसर्गकारणमित्येकान्वयः २९ प्राणत्यागकालेहरिदर्शनफलमाह भक्त्येति भक्त्याहरौमनआवेश्यवाचायस्यहरेर्नारायणादिनामकीर्तयन्कलेवरंशरीरंत्यजन्योगीकामकर्मभि
र्मुच्यतेमुक्तःस्यात्तंप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाम्रियमाणस्यमेमुक्तिःकिंवर्णनीयेतिवाक्यशेषः तस्मात्तत्प्रीतिकृद्धर्मोऽतस्तदुक्तप्रकारेणस्वधर्मेधर्मबुद्धिंहित्वात्वंराज्यंकुर्वितिपरमतात्पर्यार्थः ३० युधिष्ठिरंप्रत्याभिधा
येदानींस्वच्छंदमृत्युर्भीष्मउत्तरायणसमयपर्यंतंभगवतोवस्थानंप्रार्थयते सइति अहंयावदिदंपंचभूतरचितंकलेवरंहिनोमित्यजामितावदुत्तरायणपर्यंतंसदेवोभगवान्प्रतीक्षतांमयिकृपयाअनुग्रहंकुर्यादि
तिप्रार्थयइत्यन्वयः कथंभूतःप्रसन्नहासश्चारुणेलोचनेनेत्रेप्रसन्नहासारुणलोचनानितैरुल्लसन्मुखमेवांबुजंयस्यसतथा ध्यानपथःउपासनाविषयः द्रष्टुंध्यानमेवपंथामार्गोयस्यसतथा चत्वारोभुजायस्य
सतथा इदमेवध्यानविषयंवपुःपुरतःस्थितस्यद्विभुजत्वादयमेवसइतिपरोक्षतयानिर्देशः ३१

अथयुधिष्ठिरोभीष्मोक्तंमाकर्ण्यशरतल्पेशयानंभीष्मंविविधान्धर्मानपृच्छदित्यन्वयः पृच्छतिर्द्विकर्मकत्वाद्भीष्मंधर्मानितियुज्यते ३२ धर्माणांतत्त्वविद्भीष्मःएतान्धर्मान्नानाख्यानात्मकेष्वितिहासे
षुवर्णयामासेत्यन्वयः कान्कथंभूतान् वर्णिपुरुषस्यैतेनिजत्वेनविहिताधर्मास्तदाश्रमिपुरुषस्यैतेविहिताधर्माइतिविविच्ययथावर्णंयथाश्रमंवर्णिनामाश्रमिणांपुरुषाणांस्वभावविहिताञ्निजत्वेनविहिता
न् धर्मान्वैराग्योपाधिनारागोपाधिनाचएतेनिवृत्तिधर्माएतेप्रवृत्तिधर्माइतिनिष्कामज्ञानपूर्वमित्यादिवचनैःप्रतिपादितोभयविधलक्षणान् ३३विभागशःपृथक्पृथक्भगवतःसर्वजगत्स्रष्टृत्वादिधर्मान् ३४ त
थाधर्मार्थकाममोक्षांश्चतत्तत्साधनसहितान्समासव्यासयोगतःसंक्षेपविस्ताराभ्यांयथायथावत् तात्विकदेवोत्तमयुधिष्ठिरादिबोधनेभीष्मस्यासामर्थ्यात्भीष्मस्यकीर्त्यर्थंतस्मिंस्तत्कालेविशेषाविष्टश्रीकृ
ष्णाश्चपांडवप्रश्नान्व्याचख्यावित्यस्यार्थेयथेति ३५ स्वच्छंदमृत्योःस्वेच्छयामरणंकुर्वतोयोगिनोवांछितउत्तरायणाख्यःकालोयःसभीष्मस्यप्रत्युपस्थितइत्यन्वयः उत्क्रमिष्यतोज्ञानिनःकालेऽनु
गुणेकिंचित्सुखाधिक्यंभवति नान्यथामुक्त्यभावइत्येतमर्थंतुशब्दोवक्ति ३६ तदोत्तरायणेप्राप्तेसतिसहस्रणीःस्वमुक्तिसमयेस्वोपदिष्टानेकजननेता । एकादशाक्षौहिणीनायकस्यबलवतां
सहस्रसंख्यावतांनायकत्वकथनमनित्यत्वादुपेक्षणीयं अमीलितदृक्प्रफुल्ललोचनः । विशोषितउच्छ्वसितज्ञानोवा । भीष्मोगिरंविषयसंबंधिनीमुपसंहृत्य मुक्तोविषयसंगोयेनतत्तथोक्तंतन्मनः पुरः

सूतउवाच ॥ युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्यशयानंशरपंजरे ॥ अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणामनुशृण्वताम् ३२ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णंयथाश्रमम् ॥
वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ३३ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः ॥ स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ३४ धर्मार्थ
काममोक्षांश्चसहोपायान्यथामुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषुवर्णयामासतत्त्ववित् ३५ धर्मंप्रवदतस्तस्यसकालःप्रत्युपस्थितः ॥ योयोगिनश्छंदमृत्यो
र्वांछितस्तूत्तरायणः ३६ तदोपसंहृत्यगिरःसहस्रणीर्विमुक्तसंगंमनआदिपूरुषे ॥ कृष्णेलसत्पीतपटेचतुर्भुजेपुरःस्थितेमीलितदृग्व्यधारयत् ३७ विशुद्ध
याधारणयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथः ॥ निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावजल्पंविसृजन्जनार्दनम् ३८ भीष्मउवाच ॥ इतिमतिरुपकल्पि
तावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि ॥ स्वसुखउपगतेक्वचिद्विहर्तुंप्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३९

स्थितेप्रत्यक्षेचतुर्भुजेउपलब्धेशोभमानपिशंगवस्त्रेआदिपुरुषेनारायणावतारेश्रीकृष्णेव्यधारयत्विशेषेणबलतयाधारयदित्येकान्वयः मीलितदृक्अर्धमुकुलितचक्षुर्वा ३७ विशुद्धयाफलरागादि
दोषरहितयाहरौनिरंतरमनोधारणयाहताशुभःनिरस्तपापःतस्यकृष्णस्येक्षयानिरीक्षणेनैवनान्येनाशुतत्क्षणंविनष्टायुधनिमित्तव्यथोऽतएवतदितरःनिवृत्तःनिरस्तःसर्वेषामिंद्रियाणांवृत्तीनांव्यापाराणांवि
भ्रमोविलासोयस्यसतथोक्तः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिश्चायंविगतभ्रमश्चायमितिवा पद्यमयंजल्पंवचनंविसृजन्रचयन्व्यर्थवचनंमुंचन्वा जनंजननमर्दयतिविनाशयतीत्युपलक्षणमेतत्मरणंचज
ननंचजननमरणनाशकत्वेनानित्यमुक्तिदातृत्वाज्जनार्दनस्तंतुष्टावेत्येकान्वयः ३८ ननुकिमियंस्तुतिर्मानसीवाचकीवानाद्या परार्थेजीविनःस्वप्रयोजनाय स्तुतेः अनुपपन्नत्वात्द्वितीयोयुक्तइत्य २४
भिप्रेत्याह इतिमतिरिति इतिशब्दोहेत्वर्थः प्रकरणार्थोवा समाप्तिवाचनोवा यतएवंभगवान्सकलप्रवर्तकःतस्मात्तस्मिन्मतिर्मननशीलबुद्धिरुपकल्पितातद्विषयीकृता सकलशास्त्रप्रकरणेवक्ष्यमाण
प्रकरणेवा समाप्तौमरणकाले किंविशिष्टे विभूम्निपरिपूर्णे अपरिच्छेदलक्षणपूर्णत्वंदेशकालयोरप्यस्तीति अतउक्तंभगवतीति । निरवधिकैश्वर्यादिगुणवति । यःकश्चिद्वापिसत्तमोनिर्दिश्यतेइति
शंकामाभूदित्याहस्वसात्वतपुंगवेयादवेश्वरे सुखेस्वरूपानंदेउपगतेआगतेअतिनिकटवर्तिनीतिवा निलीनोहिप्रकृतौसंसारमेतीतिश्रुतेः यस्याःसकाशाज्जीवानांसंसारप्रवाहोभवति कांचित्सृष्टिकालेनाव

तारूपैर्विहर्तुंमहदहंकारादिजगत्स्रष्टुकामांतांप्रकृतिंश्रियंजडात्मिकांचउपेयुषिप्राप्तवति कीदृशीमतिःवितृष्णाविषयतृष्णारहिता वीहरौतृष्णायस्याःसातथावा विःपक्षिपरमात्मनोरित्यभिधानम् ३९
विजयोर्जुनःसखायस्यसतथातस्मिन्कृष्णेममअनवद्यारागाद्यवद्यविधुरारतिरस्तु रतिरनवद्यानिर्दुष्टास्त्वितिवान्वयः कथंभूतेत्रिभुवनेषुकमनंकमनीयं त्रिभुवनानांकमनमिच्छायस्मिंस्तत्तथोक्तमितिवा तमालपुष्पवद्वर्णोयस्यतत्तथातमालवर्णं वरंचतत्अंबरंचवरांबरंनवस्यरवेरादित्यस्यकरःकिरणइवगौरमरुणंवरांबरंयस्यवपुषस्तत्तथोक्तं गौरोरुणेसितेपीतेस्वच्छेवपरिकीर्त्यतइत्यभिधानं अलककुलैः कुंतलकुलैःआवृतमाच्छन्नमाननाब्जंयस्यतत्तथा एवंविधंवपुर्दधाने ४० ममात्मामनःकृष्णेअस्त्वित्यन्वयः कथंभूते विलसच्छोभमानंकवचंयस्यसतस्मिन् विलसन्सर्पोनंतःकवचंशय्यास्थानीयंयस्यसतथातस्मिन्इतिवा अच्छेद्यत्वाभेद्यत्वेप्यसुरमोहनायममनिशितैःशरैर्विभिद्यमानेवत्वग्यस्यसतथोक्तस्तस्मिन् वीत्युपसर्गाद्भिद्यमानत्वगप्याविभिद्यमानैवेतिज्ञातव्यं निशितशरैरप्याविभिद्यमानत्वगितितात्पर्यार्थः विभियइतिवत् युद्धेतुरगाणांखुरनिपातोत्थितैरजोभिर्विशेषेणधूम्रवर्णैश्चतैर्विष्वद्भिःपरस्परमाघ्नद्भिःकचैःकेशैर्लुलितैः कलुषितैःश्रमवारिभिःश्रमनिमित्तस्वेदोदबिंदुभिरलंकृतमास्यंमुखंयस्यसतथोक्तस्तस्मिन् ४१ पार्थसखेकृष्णेममरतिरस्त्वित्यन्वयः सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेच्युतेतिसख्युरर्जुनस्यवचोनिशम्यसपदिवचःश्रवणानंतरंनिजपरयोःपांडवकौरवसंबंधिबलयोःसैन्य

त्रिभुवनकमनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने ॥ वपुरलककुलावृताननाब्जंविजयसखेरतिरस्तुमेऽनवद्या ४० युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ॥ ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेस्तुकृष्णआत्मा ४१ सपदिसखिवचोनिशम्यमध्येनिजपरयोर्बलयोरथंनिवेश्य ॥ स्थितवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु ४२ व्यवसितपृतनामुखंनिरीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या ॥ कुमतिमहरदात्मविद्ययायश्चरणरतिःपरमस्यतस्यमेस्तु ४३ स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतोरथस्थः ॥ धृतरथचरणोभ्ययाद्वलाग्रेहरिरिवहंतुमिभंगतोत्तरीयः ४४ शितविशिखहतोविशीर्णदंशःक्षतजपरिप्लुतआततायिनोमे ॥ प्रसभमभिससारमद्वधार्थंसभवतुमेभगवान्मुदेमुकुंदः ४५

योर्मध्येरथंप्रवेश्यस्थितवति अक्ष्णानिरीक्षणेनपरसैन्यानांकौरवसैन्यानांआयुर्जीवलक्षणंहृतवति ४२ यःपरमवीरःस्वर्गप्राप्तंयुद्धायव्यवस्थितयोःपृतनयोःसेनयोःमुखंभीष्मादिकंनिरीक्ष्य हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैवेतिदोषबुद्ध्यानयोत्स्यइत्युक्त्वास्वजनहननाद्विमुखस्यार्जुनस्यकुमतिंदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनलक्षणव्यापारबुद्धेर्विपरीतबुद्धिमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिरूपयात्मविद्ययाऽहरत् करिष्येवचनंतवेतिदुष्टनिग्रहणेधर्मेबुद्धिंकारितवान्मेतस्यपरमस्यचरणयोःस्मरणेनज्ञानसाधनयोरवयवविशेषयोःरतिरस्त्वित्यन्वयः ४३ अथयुद्धेआयुधंनग्रहीष्यामीतिस्वनियमंप्रतिज्ञालक्षणंविहायपाभक्तानुकंपी आयुधंग्राहयिष्यामीतिमत्प्रतिज्ञामृतमधिसत्येस्थितांकर्तुंधृतरथचरणःउद्धृतसुदर्शनचक्रःरथस्थोरथादवप्लुतोवतीर्णःगतोत्तरीयःश्लथितोत्तरीयवासाःहरिःसिंहःइभंगजमिवबलाग्रे उभयोः सेनयोःपुरतोमांहंतुमभ्ययात् ४४ यश्चाततायिनोमेनिशितैस्तेजितैर्विशिखैर्बाणैर्हतोविद्धोविशीर्णदंशःखंडितकवचःक्षतजेनरुधिरेणपरिप्लुतः स्नातइव प्रसभंरथान्नावतर भीष्मंनप्रतिहरेत्यर्जुनवाक्यमनादृत्यबलात्कारात् ममवधार्थमभिससार समुकुंदोभगवान्मममुदेभवत्विति श्लोकान्वयः ४५

इहयुद्धेयंनिरीक्ष्यहताःस्वरूपंवैष्णवंधामगताः मुमूर्षोर्म्रियमाणस्यमेतस्मिन्भगवविरतिरस्त्वित्यन्वयः कथंभूते विजयस्यअर्जुनस्यरथएवकुटुंबंरक्षणीयवर्गोयस्यसतथातस्मिन् आत्ततोत्रेगृहीतप्र
तोदे धृताहयरश्मयःकविकामुखरज्जवोयेनसतथा जितश्रमइतिभावप्रधानोनिर्देशःजितश्रमइतिकृष्णविशेषणंवा स्वरूपंमूलरूपंवा ४६ यस्यललितानिगतिविलासादीनितथोक्तानि ललितगति
श्चविलासश्चवल्गुहासःमंदस्मितंचप्रणयेननिरीक्षणंचतथोक्तानि तैःकल्पितमुरुपृथुमानंयासांताःतथोक्ताः ललितगत्यादिभिःकृष्णेकल्पितंसमर्पितमुरुमानं महापूजायाभिस्तास्तथोक्ताइतिवा अतएव
उत्कृष्टेनमदेनांधाः कृतंपूतनावधादिपराक्रममनुकृतवत्यः कृष्णायमानत्वेनानुकुर्वाणाः गोपवध्वःगोपस्त्रियः यस्यप्रकृतिंजडशरीरंविहायस्वभावाविर्भावलक्षणंमोक्षमगुःकिल तस्मिन्कृष्णेरतिरस्त्वि
त्यपूर्वेणान्वयः ४७ मुनीनांगुणैःनृपाणांवर्यैश्चसंकुलेनिबिडेयुधिष्ठिरराजसूयेयज्ञेअंतःसदसियेषांकृष्णादीनांमध्येयोर्हणमग्रपूजामभिपेदेप्राप्तवान्युधिष्ठिरपृष्टभीष्ममुखेनायमेवाग्रपूजार्हइतिशास्त्रतउपप
त्त्यादत्तेतिवा सएषआत्मापरमात्मा मत्कारुण्यान्मरणसमयेममदृशिगोचरःदृष्टिविषयआविरभूदहोममभाग्यमितिशेषः आविरात्माप्रकाशरूपइतिवा ४८ आत्मत्वविवरणपूर्वकंस्तौति तमिम
मिति चक्षुरभिमानित्वेनप्रतिदृशं दृशंदृशंप्रति नैकधाचक्षुरिंद्रियनियामकतयाअनेकरूपंस्थितमर्कंयथैकमेवसमधिगच्छतिज्ञानी तथाअहमप्यात्मनाकल्पितानांसृष्टानांशरीरभाजांजीवानां

विजयरथकुटुंबअत्ततोत्रेधृतहयरश्मिजितश्रमेक्षणीये ॥ भगवतिरतिरस्तुमेमुमूर्षोर्यमिहनिरीक्ष्यहतागताःस्वरूपम् ४६ ललितगतिविलासवल्गुहा
सप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ॥ कृतमनुकृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमगुःकिलयस्यगोपवध्वः ४७ मुनिगणनृपवर्यसंकुलेंतःसदसियुधिष्ठिरराजसूय
एषाम् ॥ अर्हणमभिपेदईक्षणीयोममदृशिगोचरएषआविरात्मा ४८ तमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिविष्ठितमात्मकल्पितानाम् ॥ प्रतिदृशमिवनैक
धार्कमेकंसमधिगतोस्मिविधूतभेदमोहः ४९ क्षितिभरमवरोपितुंकुरूणांश्वसनइवासृजदक्षवंशवह्निम् ॥ तमिममजमनुव्रतार्तिहांघ्रिहृदिपरिरभ्यजहामि
मर्त्यनीडम् ५० सूतउवाच ॥ कृष्णएवंभगवतिमनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्यसोंतःश्वासउपारमत् ५१

हृदिहृदिविष्ठितंविविधंबहुरूपंस्थितंतमिममजंकृष्णंएकत्वसंख्याविशिष्टं नद्वित्वोपेतं समधिगतोस्मिज्ञातवानस्मि कीदृशोहंविधूतभेदमोहः अवतारगुणादिषुनिरस्तभेदभ्रमबुद्धिःयथास्थितवस्तुवि
ज्ञानीवा अधिगंत्रधिगमनाधिगम्यानांभेदस्याबाधितानुभवसिद्धत्वादन्योहंकृष्णोन्यइतिभेदमोहनिरासवचनंनिजदर्शनदुराग्रहविजृंभितैरविद्याकल्पितमात्मपदप्रयोगेणनिरस्तंअन्यथातस्यवैयर्थ्यंस्यात्
शरीरभाजामित्यनेनचेतनबहुत्वसिद्धेश्च नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिश्रुतेः ४९ स्तुतिमुपसंहरति क्षितिभरामिति श्वसनइववायुर्यथावंशेषुवेणुषुमिथःसंघर्षणाद्वह्निंसृजतितथाऽयंश्रीकृष्णः
क्षितिभरंभूभारंअसुरबललक्षणंअवरोपितुमवतारयितुंकुरूणामक्षवंशेअक्षतवंशेवाह्निंद्यूताख्यदहनमसृजत् तमिममनुव्रतानांभक्तानामार्तिंहतवानार्तिहाअंघ्रिर्यस्यसतथोक्तस्तंअजंश्रीकृष्णंहृदिपरिरभ्यमर्त्य
नीडंमरणधर्मशरीरंजहामिसकृष्णोत्रानुग्रहंकरोत्विति वाक्यशेषः ५० कथंकारंशरीरमत्याक्षीदितितत्राह कृष्णइति एवमुक्तप्रकारेणमनसोवाचोदृष्टेर्वृत्तिभिर्हृदिपरिरभ्येत्युक्तत्वादात्मनिहृदिस्थितेब
हिःस्थितेचश्रीकृष्णेभगवति आत्मानंस्वजीवचैतन्यलक्षणंअंतःकरणंनाहंस्वतंत्रस्तदधीनएवेत्यावेश्यनिधायसभीष्मःअंतःश्वासःरेचकपूरकैःकृत्वाश्वासोच्छ्वासरूपप्राणापानौकुंभकेकृत्वामूलाधाराद्ब्रह्म
नाड्यानाभिचक्रादिक्रमेणउदानवायुमूर्ध्वंनीत्वोपारमत्शरीरमजहादित्येकान्वयः ५१

समागतास्तेसर्वेनिष्कलेषोडशकलावर्जितेब्रह्मणिहरौसंपद्यमानंप्राप्नवंतंभीष्ममाज्ञायतूष्णींबभूवुः । कथमिव । दिनात्ययेसंध्यासमयेवयांसिपक्षिणइवेत्यन्वयः ५२ तत्रभीष्मस्यनिर्याणसमयेखादाकाशा
त्भीष्ममूर्ध्नीतिशेषः ५३ संपरेतस्यमृतस्यनिर्हरणादीनिशवसंस्कारपुरःसराणिकर्माणिकृत्वाभीमादिभिश्चकारयित्वा ५४ भगवन्महिम्नाहृष्टरोमांचितसर्वांगास्तस्यकृष्णस्यगुह्यनामाभिःवेदशिरोगतात्पर्यंतरह
स्यनामाभिःकृष्णहृदयःकृष्णोहृदयेयेषांतेतथा कृष्णेहृदयंमनोयेषामितिवा ५५ गजाह्वयंगजसमाननामहस्तिनपुरं पितरंधृतराष्ट्रं ५६ अनुमोदितोनुज्ञातःपित्राधृतराष्ट्रेणच पितृपैतामहंपित्रापितामहागतं
धर्मेणशास्त्रोक्तवर्त्मना विभूराज्यकरणशक्तिमान् ५७ इतिश्रीभागवतेमहा० प्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ हस्तिनपुराद्द्वारकायात्राकथनपूर्वकंभगवत्प्रसादलब्धयुधिष्ठिरराज्यसमृ
द्धिकथनेनहरेर्महिमैववर्ण्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रहरितद्भक्तकथायामवितृप्तमनाःशौनकःपुनरपिपृच्छतीत्याह हत्वेति स्वरिक्थंस्वराज्याख्यद्रव्यमस्माकमितिस्पर्धंतइतिस्वरिक्थस्पृधस्तान् आतता
यिनःप्रतिवीरंहत्वामर्तुकामान्दुर्योधनादीन्हत्वाअनुजैःसहप्रत्यवरुद्धभोजनःसंक्षिप्तभोगः धर्मभृतांधर्मप्रवर्तकानांव्यासादीनांगविवाचिस्थिरोनिश्चलःयुधिष्ठिरः कथंकेनप्रकारेण राज्यपालनेप्रवृत्तः

संपद्यमानमाज्ञायभीष्मंब्रह्मणिनिष्कले ॥ सर्वेबभूवुस्तेतूष्णींवयांसीवदिनात्यये ५२ तत्रदुंदुभयोनेदुर्देवगंधर्ववादिताः ॥ शशंशुःसाधवोब्रह्मन्खा
त्पेतुःपुष्पवृष्टयः ५३ तस्यनिर्हरणादीनिसंपरेतस्यभार्गव ॥ युधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्तंदुःखितोभवत् ५४ तुष्टुवुर्मुनयोहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिः ॥ तत
स्तेकृष्णहृदयाःस्वाश्रमान्प्रययुःपुनः ५५ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयम् ॥ पितरंसांत्वयामासगांधारींचतपस्विनीम् ५६ पित्राचानुमतोरा
जावासुदेवानुमोदितः ॥ चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहंविभुः ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ शौनकउवाच ॥ हत्वास्व
रिक्थस्पृधआततायिनोयुधिष्ठिरोधर्मभृतांगविस्थिरः ॥ सहानुजैःप्रत्यवरुद्धभोजनःकथंप्रवृत्तःकिमकार्षीत्ततः १ सूतउवाच ॥ वंशंकुरोर्वंशदवा
ग्निनिर्हृतंसंरोहयित्वाभवतापनोहरिः ॥ निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह २ याजयित्वाश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः ॥ तद्यशः
पावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ३ निशम्यभीष्मोक्तमथाच्युतोदितंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ शशासगामिंद्रइवाजिताश्रयःपरिध्युपातामनु
जानुवर्तितः ४

किंकर्माकार्षीदथकृष्णश्चतेनसहहास्तिनपुरमागतःकिमकृत तदस्माकंब्रूहीत्येकान्वयः १ पांडवानांनिरतिशयहरिकृपयैवराज्यादिलाभइतिज्ञापयन्पांडवस्थापनादिकृष्णमहिमानंतावदाह वंशमिति
ईश्वरःजगच्चेष्टायांसमर्थः हरिःवंशलक्षणदवाद्वनादुत्पन्नाग्निनानितरांहृतंकुरोराज्ञोवंशंसंरोहयित्वापरीक्षिदंकुरेणजनयित्वायुधिष्ठिरंनिजराज्येनिवेशयित्वाप्रीतमनाबभूवेत्येकान्वयः नित्यप्रीतस्यका
दाचित्कप्रीत्युक्तिर्लौकिकापेक्षयेत्येतमर्थंहशब्देनप्रसिद्धिद्योतनेनाह भवभावनइतिपाठेसृष्टिवर्धनः अनेनसंरोहणशक्तिरदर्शि ईश्वरइत्यनेनराज्यस्थापनमाहात्म्यमसूचि भवतापनइत्यनेनसंसारोन्मूलन
कर्तुःहरेःपांडवरिपुनिबर्हणंकिमुवक्तव्यमितिन्यायोदर्शितः २ याजयित्वेत्यप्रयुक्तार्थः ३ किमकार्षीदितिप्रश्नंपरिहरति निशम्येति अथयुधिष्ठिरःभीष्मोक्तंधर्मसर्वस्वंतथाअच्युतस्यकृष्णस्योदि
तंवाक्यंचनिशम्यतदुभयंश्रुत्वाप्रवृत्तमुत्पन्नंयद्विज्ञानंतेनविशेषेणधूतःनिरस्तःविविधःभ्रमःतत्त्वेनानासंशयोयस्यसतथोक्तःश्रीकृष्णाश्रयः अनुजैःभीमादिभिरनुवर्तितः अमात्यादिसप्तप्रणिधिभिरुपा
त्तांप्राप्तांगामवनिंस्वर्गेइंद्रोयथाशशासेत्येकान्वयः भूमिस्वर्गसमानामपालयदितिद्योतनायगामित्युक्तं । अमात्यामंत्रिणोदूताःश्रेणयश्चपुरोहिताः । पुरंजनपदंचेतिसप्तप्रणिधयःस्मृताइतिवचनात् । परि
धिःसमुद्रःसएवउपांतेअवसानेयस्याःसापरिध्युपांतामितिपाठेबादरायणमतापरिज्ञानादुच्छ्रसितइतिज्ञातव्यं ४

कृष्णाश्रयफलमाह काममिति पर्जन्योमेघाभिमानीदेवः सर्वेषामभीष्टंदोग्धीतिसर्वकामदुघागावःसौरभेय्यःपयसाक्षीरेणगोष्ठंसिषिचुःसिक्तवत्यःअतिस्थूलंऊधःक्षीरपात्रंयासांताःअत्यूधसः ५ नद्यादयःरत्नानिफलंति वनस्पतयःवीरुधो मातुलिंगादयःओषधयोव्रीह्यादयःपर्जन्यादयः तस्ययुधिष्ठिरस्यकाममिच्छानुसारेण अन्वृतुऋतावृता वृष्ट्यादिंमंतोऽभूवन्नित्यन्वयः ६ नकेवलमिष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चसुतरामित्याह नाधयइति अजातशत्रौयुधिष्ठिरेजंतूनांराज्ञिरंजकेसति कदाचिदप्याधिदैवकादिहेतवः क्लेशानासुरित्येकान्वयः आधिःमानसीपीडाव्याधिःभगंदरादिः कथंभूताःदैवानिभूतानिचआत्माचहेतुर्निमित्तंयेषांतेतथोक्ताः अधिदैवहेतुःअनावृष्ट्यादिः अधिभूतहेतुःउन्मादादिः अध्यात्महेतुःकुष्ठादिः ७ इदानींकुरुपुरंप्रविष्टःकृष्णःकिमकार्षीदित्याभिप्रायिकंप्रश्नंपरिहरति उषित्वेति सुहृदांपांडवानांविशोकायस्वसुःसुभद्रायाश्चप्रियकाम्ययाकतिचिन्मासान्हस्तिनपुरेउषित्वा ८ आमंत्र्यद्वारकांगमिष्यामीतियुधिष्ठिरायोक्त्वाशिष्टाचाररक्षणायायुधिष्ठिरंपरिष्वज्याभिवाद्यकैश्चिदर्जुनादिभिःआलिंगितोवंदितश्चरथमारुरोहेत्यन्वयः ९ सुभद्रादयःशार्ङ्गधन्वनोहरेर्विरहंनसेहिरेइत्यन्वयः युयुत्सुःधृतराष्ट्राद्वैश्यायांजातोदुर्योधनानुजः गौतमःकृपा

कामंववर्षपर्जन्यःसर्वकामदुघामही ॥ सिषिचुःस्मव्रजंगावःपयसात्यूधसोमुदा ५ नद्यःसमुद्रागिरयःसवनस्पतिवीरुधः ॥ फलंत्योषधयःसर्वाःकाममन्वृतुतस्यवै ६ नाधयोव्याधयःक्लेशादैवभूतात्महेतवः ॥ अजातशत्राववभवन्जंतूनांराज्ञिकर्हिचित् ७ उषित्वाहस्तिनपुरेमासान्कतिपयान्हरिः ॥ सुहृदांचविशोकायस्वसुश्चप्रियकाम्यया ८ आमंत्र्यचाभ्यनुज्ञातःपरिष्वज्याभिवाद्यताम् ॥ आरुरोहरथंकैश्चित्परिष्वक्तोभिवादितः ९ सुभद्राद्रौपदीकुंतीविदुरोथयुधिष्ठिरः ॥ गांधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ १० वृकोदरश्चधौम्यश्चस्त्रियोमत्स्यसुतादयः ॥ नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्ङ्गधन्वनः ११ तत्संगान्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः ॥ कीर्त्यमानंयशोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनम् १२ तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथम् ॥ दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः १३ सर्वेतेनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः ॥ वीक्षंतःस्नेहसंबंधाद्विचेरुस्तत्रतत्रह १४ न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते ॥ निर्यात्यगारान्नोभद्रमितिस्याद्बांधवस्त्रियः १५

चार्यः यमौनकुलसहदेवौ मत्स्यसुतादयःउत्तराप्रभृतयः विमुह्यंतःकर्तव्यतामजानंतः १० ११ पार्थामुकुंदविरहंनसेहिरइत्येतदाश्चर्यंनभवतीत्याह तत्संगादिति तस्यहरेःसंगात्सेवालक्षणान्मुक्तःदुःसंगः अन्यत्रपुत्रदारादिषुसंगःयेनसमुक्तदुःसंगःबुधोविवेकीजनःतंहातुंनोत्सहतेतस्मादित्यन्वयः तत्रकैमुत्यन्यायमाह कीर्त्यमानमिति भागवतैःकीर्त्यमानंयस्यकृष्णस्ययशःसकृदाकर्ण्यपुंसांरोचनंरुचिजनकम् १२ दर्शनस्पर्शनादिभिरभ्यस्तधियःपार्थास्तस्यविरहंकथंसहेरन्नैवसहेरन्निति किमुवक्तव्यमितिभावः १३ विरहमसहमानानांतेषांभक्तिप्रसरसंप्लुवातिरेकमाह सर्वेइति अनिमिषैःपक्ष्मव्यापाररहितैःअक्षैर्नेत्रैस्तंवीक्षमाणाःकृष्णानुगतहृदयाःतेसर्वेस्नेहात्तत्रतत्रविचेरुरित्यन्वयःयावद्यावद्दूरंगतःतावत्तावदुत्तुंगंभूपृष्ठमारुह्यवीक्ष्यमाणास्तस्थुरदर्शनंयातेतस्मिंश्चेतसातमनुदुद्रुवुरित्यर्थःहशब्दःसूचयति १४ पांडवस्त्रियःदेवकीसुते अगारात् नगारोनिगिरणंनाशलक्षणंयस्मात्सोऽगारः अगावृक्षाएवाराणिवंशवंश्यलक्षणानियस्येतिवा अगमगमनंकात्यतिशयादेररमलंयस्मादितिवा अगानांस्वर्णरत्नकानांपर्वतानामारःप्रवेशलक्षणंगमनंयस्मिन्नितिवा तस्मात्पुरान्निर्यातिसत्यभद्रममंगलंनस्यादितिभावेनौत्कंठ्यादुद्गतंबाष्पंनेत्रजलंन्यरुंधयन्स्तंभितवंत्यइत्येकान्वयः १५

मार्दंगिकादिभिराहतामृदंगादयोनेदुरित्यन्वयःभेरीनामचर्मपिहितोदीर्घमहदारुकृतोवाद्यविशेषःधुंधुरिकाख्यात्मकंवाद्यं दुंदुभिःतिरश्चीनवाद्यविशेषः आनकःपटहः पणवोढक्काविशेषः १६ प्रेम्णा व्रीडेनस्मितेनचसहितमीक्षणंदर्शनंयासांतास्तथोक्ताःव्रीडाशब्दउभयलिंगःप्रेमव्रीडाभ्यांयत्स्मितं तत्पूर्वमीक्षणंयासामितिवा कुसुमैःकुसुमानि व्यत्ययोभक्त्यतिशयद्योतनार्थःपुष्पैःकरणैरितिवा १७ गुडाकानिद्रा । निद्रागुडाकासंप्रोक्ताप्रमीलामृत्पुरुच्यतइत्यभिधानं तस्याःईशःगुडाकेशःजितनिद्रोर्जुनःइंद्रकीलकेविनिद्रोभूत्वातप्ततपाःपशुपतेरेतन्नामलब्धवान् गुडवद्रक्तकेशोवा दीर्घस्तुच्छांदसः । मुक्तादामविभूषितंमौक्तिकमालालंकृतप्रांतमंडलंरत्नखचितदंडंसितातपत्रंश्वेतच्छत्रंजग्राहेत्यन्वयः हरेरात्मादेरतिशयेनाप्रियत्वंतदेतत्प्रेयइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंहशब्देनाह अर्जुनस्यकैंकर्यातिशयदर्शीवा । स्वसारथ्यकरणलक्षणापराधपरिहारार्थोवा १८ उद्धवसात्यकीचव्यजनेजगृहतुरितिपूर्वेणसंबंधः एवशब्दःस्वहस्ताभ्यामेवजगृहतुर्नत्वन्याभ्यांस्वदासाभ्यांइत्यस्मिन्नर्थे मधूनांयादवगोत्रविशेषाणांपतिः मुक्ताधीशोवा कुसुमैःकुरुपुरपुरंध्रिकरकमलमुक्तैरितिशेषः पथिराजमार्गे १९ कुरुपुरेतत्रतत्रतत्तन्मार्गोद्विजवरमुखनिःसृताः दुष्टान्जहिसाधून्पालयपालयास्माननुगृहाणेत्यादिकाशिषःशुभवाक्यप्रबंधाःअश्रूयंतेत्यन्वयः कीदृश्यःसत्याःयथार्थविषयाः निर्गुणस्यसत्वादिगुणप्रवृत्त्युदासीनस्यांडाद्बहिःस्थितस्यनानुरूपाअननुकूलाइति सत्वादिगुणकार्यांडेस्थित्वासत्वादिगुणानातयतिसततंप्रवर्तयतीतिगुणात्मा अतसातत्यगमनइतिधातोः उणादिप्रत्ययनिमित्तमेतद्रूपं । तस्यपालनादिकर्तुरनुरूपाः पालनानुग्रहादिगुणात्मनोवा चशब्दःसमुच्चयेइवार्थोवा २० नके

मृदंगशंखभेर्यश्चवीणापणवगोमुखाः ॥ धुंधुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा १६ प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्योदिदृक्षया ॥ ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीडस्मितेक्षणाः १७ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम् ॥ रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियंप्रियतमस्यह १८ उद्धवःसात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते ॥ विकीर्यमाणैःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि १९ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरिताः ॥ नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गुणस्यगुणात्मनः २० अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसाम् ॥ कौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतिमनोहरः २१ ॥ स्त्रियऊचुः ॥ सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनि ॥ अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरेनिमीलितात्मानिशिसुप्तशक्तिषु २२ सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम् ॥ अनात्मरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानोनुससारशास्त्रिकृत् २३

वलंकुरुपुरस्त्रियोहरौपुष्पावकीरणमकुर्वन्किंतुस्तुतिमपीतिभावेनाह । अन्योन्यमिति उत्तमश्लोकचेतसांकौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतीनांविदाभिमानिनीनांदेवतानां मनोहरः सर्वेषांजंतूनांश्रुतीःश्रवणानिमनांसिचहरंतीतिवापरस्परंसंजल्पःस्तुतिलक्षणःसंलापआसीदित्येकान्वयः २१ कोसावितितत्राह सवाइति हर्यपेक्षयाऽप्रधानत्वात्गुणशब्दवाच्येभ्योमहदादितत्त्वेभ्योग्रेनिशिमहाप्रलयेसुप्तशक्तिषुशक्यत्वात्तदधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्यासुसत्वादिगुणाभिमानिनीषुश्रीभूदुर्गासुसुप्तासुजगद्व्यापारान्विहायहरौरममाणासुसतीषुयएकःप्रधानोजगदात्मनिजगदादानकर्तरिजगत्संहर्तरिनविशेषोधिकोयस्मात्सोविशेषः तस्मिन्नीश्वरेईशानादिशक्तिमति सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिश्रुतेःस्वरूपाधारेस्थितःनिमीलितात्मा ।तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीदितिश्रुतेर्गुणतोल्पतयातमआदिरूपयाप्रकृत्यानिगूहितआसीत्सपुरातनःपुरुषोविष्णुरयंकृष्णः किलपरमार्थःसत्यं नैवानयोःकश्चिद्विशेषइत्यन्वयः २२ सपरमपुरुषएव भूयः पुनःसृष्टिदशायांस्वजीवमायांप्रकृतिंस्वभार्यांमहालक्ष्मीमनुससारतस्यांवीर्यमधादित्यर्थः कथंभूतांनिजवीर्यचोदितांस्वसामर्थ्येनप्रेरितांसिसृक्षतींसृष्टीच्छावतीं कथंभूतःसःअप्रसिद्धगुणत्वादप्राकृतरूपत्वाच्चअनामरूपात्मरूपात्मनिस्वस्मिन्नाधारेरूपनामनीविधित्समानःरूपनामात्मकंप्रपंचंस्रष्टुमिच्छन् शास्त्रिकृत्सकलनियमनकर्तायएवंविधःसहरिरयंकिलेत्यन्वयशेषः २३

अत्रकर्मभूमौजितेंद्रियाःप्राणायामेननिर्जितमातरिश्वनःवशीकृतप्राणाःसूरयः भक्त्याउत्कलितेनविकसितेनउत्कंठितेनवाअमलेनरागादिमलरहितेनात्मनास्वरूपांतःकरणेनयत्पदंयस्यस्वरूपंपश्यंतिसवा अयंकृष्णःकिलेत्यन्वयः एषकृष्णःसात्विकानामनुग्राहकःअस्माकंसत्त्वंस्वविषयकंज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुंनार्हति परिपूर्वोमार्ष्टिर्वर्जनार्थः । नन्वित्यनेन अपपरीवर्जनइतिसूत्रंप्रमाणयति नत्विति पाठःसुगमःकर्मणांऽतःकरणशुद्धिःकिनस्यादितितत्राह नत्विति एषकर्मणासत्त्वमंतःकरणंपरितःसर्वतःमार्ष्टुंशोधयितुंनार्हतिकिंतुभक्त्याश्रवणाद्युपायसंस्कृतयायावदंतःकरणंशुद्धयति तावन्नकर्मणेति भावः २४ योवेदवादिभिरनंतवेदेषुगुह्येषुउपनिषत्सुचअनुगीतसत्कथःनिरंतरोदितसच्चरितःयश्चैकएवईशः यश्चात्मलीलयाजगत्सृजति सृष्टमवतितत्तद्योग्यकर्मफलभुक्तये अत्तिसंहरति यश्चज गतिनसज्जते आत्मकामत्वात्फलंवादित्सति हेसखिसवाअयंकृष्णइत्येकान्वयः गुह्यवादिभिरितिपाठेउपनिषद्विचारकुशलैरित्यर्थः २५ तमोधिकास्तामसाअसुरप्रकृतयोनृपाः अधर्मेणधर्मविरुद्धेनश्रु तिस्मृत्यविहितप्राणिहिंसादिकर्मणायदाजीवंतिस्वशरीरयात्रांकुर्वंति तत्रतदैषहरिःसात्वतःसात्विकान्देवादीन्अनुगृह्णन्धर्मादिनामवंतिरूपाणियुगेयुगेदधत्दधानोवर्ततइतिशेषः वराहमत्स्यादि रूपस्यभूम्युद्धरणकर्मणाधर्माख्या कपिलादेरणिमाद्यष्टैश्वर्ययोगात्षड्गुणपूर्णत्वाद्भगाख्या कल्क्यादेस्तमोविनाश्यसत्वगुणमभिसंबध्यानंतगुणाभिव्यंजकतयाविशेषानंदरूपत्वात्सत्याख्या व्यासादे र्ज्ञानप्रवर्तकत्वेनज्ञानविशिष्टत्वाद्दताख्या किमर्थंभवाय चरणप्रणतजनाभिवृद्धयेतस्मादिदानीमधर्मप्रवर्तकान्जरासुतादीन्निगृह्णन्देवावतारान्युधिष्ठिरादीननुगृह्णन्कृष्णात्मनावतीर्णःकिलेत्यर्थः २६

सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः ॥ पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनान्वेषसत्वंपरिमार्ष्टुमर्हति २४ सवाअयंसख्यनुगीतसत्कथो वेदेषुगुह्येषुचवेदवादिभिः ॥ यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्यत्तिनतत्रसज्जते २५ यदाह्यधर्मेणतमोधिकान्नृपाजीवंतितत्रैषहिसात्वतःकिल ॥ धर्मं भगंसत्यमृतंदयांयशोभवायरूपाणिदधद्युगेयुगे २६ अहोअलंश्लाघ्यतमंयदोःकुलंत्वहोअलंपुण्यतमंमधोर्वनम् ॥ यदेषपुंसामृषभःप्रियश्रवाःस्वजन्मना चंक्रमणेनचांचति २७ अहोबतस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः ॥ पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेक्षितस्मितावलोकंस्वपतिंस्मयत्प्रजाः २७ नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीतपाणिभिः ॥ पिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्रजस्त्रियःसंमुमुहुर्यदाशयाः २९

प्रियश्रवाःमनोहरकीर्तिःपुंसामृषभःपुरुषोत्तमः एषःकृष्णःयदोःश्लाघ्यंस्तुत्यंमधुवनंचालमत्यर्थमतिशयेनपुण्यमहोअहोआश्चर्यादप्याश्चर्यं चशब्दःसमुच्चये २७ अनुग्रहइतितादर्थ्येसप्तमी भ क्तानुग्रहार्थंक्षितमुषितंमुखेस्थितंयत्स्मितंतेनयुक्तोऽवलोकोयस्यसतथोक्तःतंवा क्षिनिवासगत्योरितिधातुः भक्तेष्वनुग्रहेणयदीक्षितंगोपवधूरुद्दिश्यस्मितयुक्तावलोकश्चयस्यसतथोक्तःतंवा स्वपतिं स्वस्वामिनंश्रीकृष्णंयत्प्रजाःयत्रत्याःप्रजाःनित्यंपश्यंतीतियद्यस्माच्चस्मात्कुशस्थलीद्वारवतीस्वर्यशसस्तिरस्करीस्वर्गकीर्तिनिरासिनीभुवःयशस्करीचेत्यन्वयः तदेक्षवेतीक्षणव्यपदेशादीक्षितमिच्छा भक्तानुग्रहेच्छयासहितौस्मितावलोकौयस्यसतथातमितिवा २८ अस्यश्रीकृष्णस्यपाणिनागृहीताःपाणयोयासांताःतथाताभिरस्यभार्याभिर्नूनंनिश्चयेनव्रतस्नानादिनेश्वरःपूर्वंसम्यगर्चितःसत्कृतः याःव्रजस्त्रियःयदाशयायस्याधरामृतमाधुर्यस्यास्वादनेच्छया सम्यक्मुमुहु हेसखिवदधरामृतंमुहुःपिबंतीतियत्तस्मादित्येकान्वयः हेसखि याःस्त्रियोऽस्याधरामृतंपिबंतिअनेनगृहीतपाणिभि स्ताभिर्नूनंव्रतादिनेश्वरःसमर्चितः यदाशयाव्रजस्त्रियोमुमुहुरितिवाम्वयः २९

ताःकाइतितत्राहुः याइति विशुष्मिणःविशिष्टबलान्चैद्यप्रमुखान्शिशुपालादीन्प्रमथ्यविलोड्यपराजित्यस्वयंवरेवीर्यमेवशुल्कंउत्कोचंतेनयाःस्त्रियोहृताःआनीतास्ताः प्रद्युम्नश्चसांबश्चतौप्रमुखौयेषांते
तथाप्रद्युम्नसांबप्रमुखाःतेआत्मजायासांतास्तथोक्ताःरुक्मिण्याद्याःयाश्चापराःसहस्रशः कशेर्वादिशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याःभौमवधेआहृताः ३० एताःपुराग्निपुत्रत्वेकृष्णभार्यात्वायस्त्रीत्वमवाप्तये
आहुंसमंसंभूयसाधुशोभनंतपआख्यंकुर्वतअकुर्वत बतहर्षे निरस्तशोकमितिक्रियाविशेषणंवाकुतःपुष्करलोचनःपुंडरीकाक्षःपतिराकृतिभिराकारैश्चेष्टाविशेषैर्हृदिस्पृशन्यासांगृहाज्जातुकदाचिदपिनापैतिय
स्मात्तस्मादित्यन्वयः ३१ ३२ परेभ्यःगोपीथायरक्षणायचतुरंगिणींहस्त्यश्वरथपदातिवर्तींपृतनांसेनांस्नेहात् स्नेहमात्रात्तदानींमाहात्म्यज्ञानंनास्तीतिभावः ३३ स्वनगरींद्वारवतींप्रियैःपुरुषैःसह ३४
३५ हेभार्गवशौनक कुरुजांगलप्रभृत्येकादशदेशानतिक्रम्यागात्श्रांताश्वोविभुरानर्तान्स्वाधिकृतान्देशानुपागादित्यन्वयः ३६ यदाहरिःसायंसंध्यासमयेपश्चाद्दिशंपश्चिमांदिशंभेजे कथंभूतः

यावीर्यशुल्केनहृताःस्वयंवरेप्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्विशुष्मिणः ॥ प्रद्युम्नसांबप्रमुखात्मजाःपरायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः ३० एताःपुरास्त्रीत्वमवाप्तयेसमं
निरस्तशोकंबतसाधुकुर्वते ॥ यासांगृहात्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्याकृतिभिर्हृदिस्पृशन् ३१ सूतउवाच ॥ एवंविधागदंतीनांसगिरःपुरयोषिता
म् ॥ निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः ३२ अजातशत्रुःपृतनांगोपीथायमधुद्विषः ॥ परेभ्यःशंकितःस्नेहात्प्रायुंक्तचतुरंगिणीम् ३३ अथदूरागता
ञ्छोरिःकौरवान्विदुरान्वितान् ॥ संनिवर्त्यदृढस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः ३४ कुरुजांगलपांचालान्शूरसेनान्सयामुनान् ॥ ब्रह्मावर्तंकुरुक्षेत्रंमात्स्या
न्सारस्वतानथ ३५ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरसैंधवान् ॥ आनर्तान्भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहोमनाग्विभुः ३६ तत्रतत्रचतत्रत्यैर्हरिःप्रत्युद्यतार्हणः ॥
सायंभेजेदिशंपश्चाद्गविष्ठोगांगतस्तदा ३७ आनर्तान्सउपव्रज्यस्वृद्धान्जनपदान्स्वकान् ॥ दध्मौदरवरंतेषांविषादंशमयन्निव ३८ सउच्चकाशेधवलो
दरोदरोप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ॥ दाध्मायमानःकरकंजसंपुटेयथाब्जखंडेकलहंसउत्स्वनः ३९ तमुपश्रुत्यनिनदंजगद्भयभयापहम् ॥ प्रत्युद्ययुः
प्रजाःसर्वाभर्तृदर्शनलालसाः ४०

तत्रतत्रचस्वराष्ट्रेप्रतिपदंतत्रत्यैर्जनैःप्रत्युद्यतार्हणः प्रदत्तप्राहृतधनःतदागविष्ठःदिविस्थितःआदित्यः गांसमुद्रोदकंगतःअस्तंगतइत्यर्थःअसौवागविष्ठोऽप्सूदेत्यप्स्वस्तमेतीतिश्रुतेः ३७ सकृष्णःस्वृ
द्धान्सुष्ठुसंपन्नान्स्वकान्स्वीयान्नाम्नाआनर्तान्जनपदानुपगम्यइति दरवरंशंखश्रेष्ठंदध्मौपूरयामासतेषांविषादंराजकभयंशमयन्परिहरन्निवेत्यन्वयः ३८ सदरःपांचजन्याख्यःउच्चकाशे धवलंशु
क्लंउदरंयस्यसधवलोदरःअपिधवलोदरोपिउरुक्रमस्यश्रीकृष्णस्याधरोष्ठस्यशोणेनरागेणशोणिमारक्तभावोयस्यसतथोक्तः दाध्मायमानःपुनःपुनःपूर्यमाणःकरावेवकंजेहस्तकमलेतयोःसंपुटेमध्येवर्तमान
इतिशेषःकरकंजसंपुटेनिधायपदाध्मायमानइतिवा तत्रदृष्टांतःअब्जखंडेकरकमलेस्थितःउत्स्वनःउच्चध्वनिःकलहंसःराजहंसःयथातथेत्यन्वयः ३९ भर्तृदर्शनलालसाःश्रीकृष्णस्यदर्शनोत्सुकाःसर्वाः
प्रजाःजगतःभवःसंसारःतस्माद्भयंहंतीतिजगद्भवभयापहःतं जगद्भयभयापहमितिपाठेजगद्भयानांदैत्यानांसकाशाद्यद्भयंतस्यनाशनःतंनिनदंशंखध्वनिंश्रुत्वा तंकृष्णंप्रत्युद्ययुरित्यन्वयः ४०

नित्यदानिजलाभेनस्वतोलब्धेनपूर्णकामं अतएवात्मारामंआसमंतात्रममाणंकृष्णंनत्वाहर्षेणगद्गदयास्खलंत्यागिरातांःप्रजाःप्रोचुरित्यन्वयः कीदृश्यःप्रीत्युत्फुल्लंविकासितंमुखंयासांताःतथोक्ताः उप
नीतःसमर्पितःबलिःभागधेयःयाभिस्तास्तथाबलिःपूजासाधनंवा कथमिवतेजःपुंजस्परवेर्दीपमिवआत्मारामस्यबलिंदत्त्वेतिशेषः आदृताःपरमादरयुक्ताःअर्भकाःबालाःपितरमिवकथंभूतंहरिंअन्नादि
दानेनपातृत्वात्पितरं सर्वस्मादात्मादेःसुहृदमनिमित्तबंधुं ज्ञानादिदानेनावनकर्तृत्वादवितारं ४१ ४२ हेनाथतवांघ्रिपंकजंसदानताःस्मेत्यन्वयःकीदृशंविरिंचवैरिंचसुरेंद्रैश्चतुर्मुखशंकरदेवेंद्रैर्वंदितं
इहचेतनाराशिमध्येपरंक्षेमंमोक्षमिच्छतांभक्तानांपरायणंउत्तमाश्रयं परस्यहिरण्यगर्भस्यप्रभुःसमर्थोजननमरणधर्मापादकोपिकालःयत्रपदारविंदेभक्तानांनप्रभवेज्जरादिधर्मापादकोनभवति परेषांभक्तानां
प्रभुःकालः यत्रभक्तानांनप्रभवेदतस्तस्यांघ्रिपंकजस्यनसमर्थइतिकिंवाच्यमितिवा ४३ हेविश्वभावन जगतःसत्तादिप्रद त्वंनोस्माकंभवायज्ञानभक्त्यादिकल्याणायभव यस्यतवानुवृत्त्यासेवालक्षणे
नानुवर्तनेनकृतिनःसुकृतिनोबभूविम सत्वंनःपरमंदैवतंइष्टदेवतानःसद्गुरुर्निर्दोषगुरुस्थानीयश्च त्वमेवमाताऽभीष्टदानेनात्मनात्वयैवनास्मत्प्रयत्नेनसुहृत् पितापतिःस्वामी ४४ हेनाथतवरूपंपश्ये
मेति यद्यस्मात्तस्माद्वयंभवतासनाथाःस्म नाथवंतोभवाम अहोअस्मद्भाग्यमित्यन्वयः कथंभूतंत्रैविष्टपानांइंद्रादिदेवानामपिदूरतःचिरकालतःचीर्णतपःसंपस्याहश्यतइतिदूरदर्शनं अनेनदर्शन

नत्वोपनीतबलयोरवेर्दीपमिवादृताः ॥ आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा ४१ प्रीत्युत्फुल्लमुखाःप्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा ॥ पितरंसर्वसुहृदमवि
तारमिवार्भकाः ४२ नताःस्मतेनाथसदांघ्रिपंकजंविरिंचवैरिंचसुरेंद्रवंदितम् ॥ परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनयत्रकालःप्रभवेत्परप्रभुः ४३ भवायन
स्त्वंभवविश्वभावनत्वमेवमातात्मसुहृत्पतिःपिता ॥ त्वंसद्गुरुर्नःपरमंचदैवतंयस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम ४४ अहोसनाथाभवतास्मयद्वयंत्रैविष्टपाना
मपिदूरदर्शनम् ॥ प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगम् ४५ यर्ह्यंबुजाक्षापससर्पभोभवान्कुरून्मधून्वाथसुहृद्दिदृक्षया ॥ तत्रा
ब्दकोटिप्रतिमःक्षणोभवेद्रविंविनाक्ष्णामिवनस्तवाच्युत ४६ इतिचोदीरितावाचःप्रजानांभक्तवत्सलः ॥ शृण्वानोनुग्रहंदृष्ट्यावितन्वन्प्राविशत्पुरीम् ४७
मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः ॥ आत्मतुल्यबलैर्गुप्तांनागैर्भोगवतीमिव ४८ सर्वर्तुसर्वविभवैःपुण्यवृक्षलताश्रमैः ॥ उद्यानोपवनारामैर्वृतप
द्माकरश्रियम् ४९

साधनसामग्र्येवाभिप्रेता नतुदर्शनाभावः तैःप्रार्थितत्वेनतत्कार्यार्थमवतीर्णत्वाद्दर्शनतारतम्याभिप्रायोवा प्रेम्णास्मितंस्निग्धंनिरीक्षणंमधुरावलोकनंताभ्यांयुक्तमाननंयस्मिंस्तत्तथोक्तं सर्वंपूर्णंसौभगं
सौंदर्यंयस्मिंस्तत्तथोक्तं ४५ हेअंबुजाक्षअथयर्हियदामाधवःश्रीवल्लभोभवान्मधुविषयेभ्यःसुहृदांपांडवानांदिदृक्षयादर्शनेच्छया कुरून्कुरुविषयान् कुरुविषयेभ्योमधून्वांचातिगच्छाति हेअच्युतत
त्रतस्यामवस्थायांतवेतिषष्ठीद्वितीयार्थे त्वांविनाकुरूणांमधूनांचनोस्माकंयथारविंविनाक्ष्णांतथैकःक्षणःकालःअब्दकोटिप्रतिमःवर्षकोटिसमानःस्यादित्येकान्वयः ४६ दृष्ट्यादर्शनेन शृण्वानः
शृण्वन् चशब्दाद्बंदिमागधादीनांगिरः ४७ गुप्तांरक्षितां भोगवतीनामनागानांपुरी आत्मतुल्यबलैःपरस्परमात्मनातुल्यवीर्यैराधिकदृष्टांतन्यायोवा ४८ वसंतादिसर्वर्तूनांसर्वविभवैः पूर्ण
पुष्पसंपत्तिभिःपुण्यैर्वृक्षैरश्वत्थादिभिर्न्यग्रोधरुहाभिःकल्पवल्लीभिर्वा । आश्रमैरुपवेश्यस्थानैः । उद्यानैःप्रमदाभिःसहराज्ञांक्रीडाभूमिभिः उपवनैर्नगरान्नातिदूरेआरोपितवृक्षसमुदायैरारामैःपुरा
द्बहिःरथ्योभयपार्श्वरोपितवृक्षसमुदायैरेतैःसर्वर्तुसर्वविभवादिभिःधृतापद्माकराणांश्रीःशोभायपासातथोक्तातम् ४९

गोपुरेषुपुरद्वारेषुअन्यद्वारेषुमार्गेषुकृतानि कौतुकतोरणानिउत्सवतोरणानियस्यांसातथातां अंतःप्रतिहतःनिवारितःआतपःयस्यांसातथाताम् ५० संमार्जितानिविधूतोपस्करणानिमहामार्गरथ्याप
णचत्वराणि यस्यांसातथातां महामार्गोराजमार्गः रथ्यारथमार्गः। आपणकानिपण्यविक्रयस्थानानि चत्वरंचतुष्पथं गंधजलैश्चंदनादितोयैःसिक्तांप्रोक्षितां क्रमुकफलपुष्पाक्षतांकुरैरुप्ताम् ५१
गृहाणांद्वारिदध्यक्षतफलेक्षुभिःपूर्णकुंभैर्बलिभिःपूजासाधनैर्धूपदीपादिकैरलंकृतां।एवंविधांपुरींप्राविशदितिपूर्वेणान्वयः ५२ वसुदेवाक्रूरादयःआयांतंकृष्णंनिशम्यश्रुत्वाकरधृतमौक्तिकपूर्णघटंवारणेंद्रं
पुरस्कृत्यपुरस्कृतैर्ब्राह्मणैश्चसार्धंरथैःसाधनैःप्रत्युज्जग्मुरित्यन्वयः किंविशिष्टाः प्रहर्षवेगेनउच्छ्वसितानिसहसापरित्यक्तानिशयनासनभोजनानियैस्तेतथा तूर्यकाहलं ब्रह्मघोषःवेदघोषः प्रत्यासन्नेपि
मांनाभिजग्मुरितिहार्दोभावः साध्वसंप्रणयेनागतंसाध्वसंयेषांतेपौरा वारमुख्याःनर्तकीषुगणिकासुश्रेष्ठाःतस्यकृष्णस्यदर्शनोत्कंठावत्यःचलद्भिःकुंडलैर्निर्भातानिकपोलानियेषांतानितथोक्तानिचलत्कुंड
लनिर्भातकपोलानिच तानिवदनानिचचलत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनानितेषांश्रीःयासांतास्तथोक्ताः ५३ ५४ ५५ ५६ अभिनयेनशृंगाराद्यनुकरणकर्तानटः गीतवाद्यानुसारेणनृत्यकर्तानर्तकःषड्जा:

गोपुरद्वारमार्गेषुकृतकौतुकतोरणाम् ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैरंतःप्रतिहतातपाम् ५० संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ॥ सिक्तांगंधजलैरुप्तांफल
पुष्पाक्षतांकुरैः ५१ द्वारिद्वारिगृहाणांचदध्यक्षतफलेक्षुभिः ॥ अलंकृतांपूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ५२ निशम्यकृष्णमायांतंवसुदेवोमहामनाः ॥ अक्रूर
श्चोग्रसेनश्चरामश्चाद्भुतविक्रमः ५३ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः ॥ प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः ५४ वारणेंद्रंपुरस्कृत्यब्राह्मणैःससु
मंगलैः ॥ शंखतूर्यनिनादेनब्रह्मघोषेणचादृताः ५५ प्रत्युज्जग्मूरथैर्हृष्टाःप्रणयागतसाध्वसाः ॥ वारमुख्याश्चशतशोयानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ५६ चलत्कुं
डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ नटनर्तकगंधर्वाःसूतमागधवंदिनः ॥ गायंतिचोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानिच ५७ भगवांस्तत्रबंधूनांपौराणमनुवर्ति
नाम् ॥ यथाविध्युपसंगम्यसर्वेषांमानमादधे ५८ प्रह्वाभिवंदनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ॥ आश्वास्यआश्वपाकेभ्योवरैश्चाभिमतैर्विभुः ५९ स्वयंचगु
रुभिर्विप्रैःसदारैःस्थविरैरपि ॥ आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्बंधुभिश्चाविशत्पुरम् ६० राजमार्गंगतेकृष्णेद्वारकायाःकुलस्त्रियः ॥ हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्रास्तदीक्षि
णमहोत्सवाः ६१ नित्यंनिरीक्षमाणानांयद्यपिद्वारकौकसाम् ॥ नवितृप्यंतिहिदृशःश्रियोधामांगमच्युतम् ६२ श्रियोनिवासोयस्योरःपानपात्रंमुखं
दृशाम् ॥ बाहवोलोकपालानांसारंगाणांपदांबुजम् ६३

दिकुशलाःगंधर्वाः पुराणाद्यर्थानुसारेणस्तावकाःसूताः पराक्रमांकितस्तुतिकर्तारोमागधाः मंगलपाठकाबंदिनः ५७ तत्रतेषुवसुदेवादिष्वागतेषुसत्सुश्रीकृष्णोभगवान्सर्वेषांबंध्वादीनांयथाविध्युपसंगम्य
मानमादधेचकारेत्यन्वयः ५८ कै.प्रह्वादिभिः ५९ ६० हर्म्याणिसौधानितदीक्षणंतस्यश्रीकृष्णस्यदर्शनमेवमहानुत्सवोयासांताः तथोक्ताः ६१ दृष्टचरस्यादृष्टपूर्ववद्दर्शनेकिमित्युत्कंठातिशय
इतितत्राह नित्यमिति श्रियोधामस्थानमंगंवपुर्यस्यसतथातं अच्युतंनित्यंनिरीक्षमाणानांद्वारकानिवासिनामपिदृशोनवितृप्यंतिपुनःपुनर्दृष्ट्वाप्यलंदर्शनेनेतिभावंनप्राप्नुवंतियस्मात्तस्माद्युक्तउत्कंठाति
शयोहीत्यन्वयः ६२ नैतदाश्चर्यमित्याह श्रियइति यस्यहरेःउरःवक्षस्थलंश्रियोलक्ष्म्यानिवासस्थानं यस्यमुखंद्रष्टॄणांलावण्यंपातुंपानपात्रं यस्यबाहवोलोकपालानांबलस्थानं यस्यपदांबुजंसारंगाणां
सारग्राहिणांब्रह्मादीनांपरायणम् ६३

सितातपत्रव्यजनादिभिरलंकृतोभगवांस्तथाबभौ यथार्कादिभिरन्वितोमेघोभातीत्यन्वयः अत्रायंविभागः मध्याह्नार्कस्थानीयंश्वेतच्छत्रं उडुपस्थानीयंव्यजनं इंद्रचापस्थानीयामाला पीतवस्त्रंविद्यु
त्स्थानीयं मेघस्थानीयोभगवान् अर्कस्थानीयंकिरीटं उडुपस्थानीयंश्वेतच्छत्रं मंदारादिप्रसूनमालाइंद्रचापस्थानीयं विद्युत्स्थानीयंव्यजनमितिवा ६४ पित्रोःमातापित्रोःस्वमातृभिःदेवक्यादिभिःपरि
ष्वक्तःआश्लिष्टः ६५ तामातरःपुन्नाम्नोनरकात्त्रायतइतिपुत्रःतंकृष्णंसिषिचुः अभ्यषिंचन् हर्षेणविह्वलीकृतःविवशीकृतःआत्मांतःकरणंयासांतास्तथोक्ताः ६६ यत्रयस्मिन्भवनेवज्रवैदूर्यमणिमंडि
ताः षोडशसहस्राणिपुनरष्टोत्तरशतंपत्नीनांप्रासादाःसंतितदनुत्तमंसर्वकामंस्वभवनमाविशदित्येकान्वयः काम्यंतइतिकामाइच्छाविषयास्तेसर्वेयत्रसंतितत्तथोक्तम् ६७ पत्न्यःआराद्दूरादेवविलोक्यसं
जातोमनसिमहोत्सवोयासांतास्तथोक्ताः सहसाझटितिउत्तस्थुरित्यन्वयः कथंभूतंप्रोष्यप्रवासंकृत्वागृहानुपागतं कीदृश्यःपत्न्यःसाकंपिताश्चव्रीडितलोचनाननाश्चसाकंपितव्रीडितलोचनाननाःसहित
मार्कंपितंयाभिस्तास्तथाव्रीडितानिलोचनानिआननानिचयासांतास्तथा ६८ दुरंतभावाः वेलातीतस्नेहाः अनंतशृंगारावा अन्यैरज्ञाताभिप्रायावा . दृष्टिभिरात्मजैरंतरात्मनामनसाचतंपतिंपरिरेभिरे

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतःप्रसूनवर्षैरभिवर्षितःपथि ॥ पिशंगवासावनमालयाबभौघनोयथार्कोडुपचापवैद्युतैः ६४ प्रविष्टस्तुगृहंपित्रोःपरिष्वक्तःस्वमा
तृभिः ॥ ववंदेशिरसासप्तदेवकीप्रमुखामुदा ६५ ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्नुतपयोधराः ॥ हर्षविह्वलितात्मानःसिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ६६ अथाविशत्स्वभ
वनंसर्वकाममनुत्तमम् ॥ प्रासादायत्रपत्नीनांसहस्राणिचषोडश ॥ शतमष्टोत्तरंचैववज्रवैदूर्यमंडिताः ६७ पत्न्यःपतिंप्रोष्यगृहानुपागतंविलोक्यसंजात
मनोमहोत्सवाः ॥ उत्तस्थुरारात्सहसासनाश्रयाःसाकंपितव्रीडितलोचनाननाः ६८ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम् ॥ निरुद्धम
प्यस्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवर्यवैक्लवात् ६९ यद्यप्यसौपार्श्वगतोरहोगतस्तासांतथाप्यंघ्रियुगंनवंनवम् ॥ पदेपदेकाविरमेततत्पदाच्चलापियंश्री
र्नजहातिकर्हिचित् ७० एवंनृपाणांक्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिःपरिवृत्ततेजसाम् ॥ विधायवैरंश्वसनोयथानलंमिथोवधेनोपरतोनिरायुधः ७१ सए
षनरलोकेस्मिन्नवतीर्णःस्वमायया ॥ रेमेस्त्रीरत्नकूटस्थोभगवान्प्राकृतोयथा ७२ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकविहतोमदनोपियासाम् ॥
संमुह्यचापमजहात्प्रमदोत्तमास्तायस्येंद्रियंविमथितुंकुहकैर्नशेकुः ७३

वक्लवात्पारवश्याद्विलज्जितानांतासांनेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुअस्रवदित्यन्वयः ६९ नैतत्तासांस्नेहकार्यंकिमित्याह यदीति यद्यप्यसौकृष्णःरहोगतःएकांतगतःसदातासांपार्श्वगतःसमीपस्थः तथाप्यनुपदं
तासांतस्यांघ्रियुगंनवंनवंनूतनान्नूतनं तथाहि काश्रीतस्यपादकमलादलमितिविरमेत विरामंकुर्यात् अन्यत्रचंचलविभवप्रदायिनीश्रीःयंभगवंतंकर्हिचिन्नजहातीत्येकान्वयः ७० वायुर्यथावनदहनायवेणूनां
मिथःसंघट्टनेनाग्निमुत्पादयति तथाअक्षौहिणीभिःक्षितिभारजन्मनांभूमेर्भारभूतंजन्मयेषांतेतथोक्ताःतेषांपरिवृत्तंपरिवृद्धंतेजोयेषांतेतथोक्तास्तेषांअसुराणांविनाशायकुरुपांडवपक्षपातिनांनृपाणांमिथो
वैरंविधायस्वयंनिरायुधःपरस्परवधेनविनाशंविधायचोपरतउदास्तइत्यन्वयः ७१ स्वमायया स्वेच्छया प्राकृतःस्त्रीजितःस्त्रीरत्नकूटस्थःस्त्रीश्रेष्ठसमूहस्थः ७२ स्त्रीश्रेष्ठसमूहगतःस्त्रीजिताननुकर्तुमेवप
रंतुनस्वयंस्त्रीजितइत्याह उद्दामेति यासामुद्दामभावस्यउत्कृष्टशृंगारचेष्टितस्यपिशुनःसूचकःअमलःनिर्व्यलीकःवल्गुःकोमलःहासःस्मितंव्रीडयाअवलोकःकटाक्षवीक्षणंउद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासे
नव्रीडावलोकनेनप्रनिहतःताडितःमदनोपिसंमुह्यपुष्पाख्यंचापमजहात्मुक्तवांस्ताःप्रमदोत्तमाःकुहकैरुद्दामभावादिभिर्यस्यश्रीकृष्णस्येंद्रियंप्रमथितुंवशीकर्तुंनशेकुः तस्यकुतःस्त्रीजितत्वमित्यन्वयः ७३

तस्यस्त्रीजितत्वपरिवादोऽज्ञसंमत्येत्याह मन्यतइति अज्ञलोकःस्वसुखानुभवेनैवाप्तकामतयास्त्रीष्वसक्तमपिआत्मौपम्येनात्मानंदृष्टांतीकृत्यस्त्रीसंगिनंतन्मयंस्त्रीमयेमन्यतेहियस्मात्तस्मादयंजनोऽबुधः अज्ञःकथंभूतंमनुजंप्रावृण्वानंआच्छादयंतम् ७४ तर्हिज्ञानिप्रवादःकीदृशइतितत्राह यत्तादिति प्रकृतिस्थोपिसदात्मस्थैःस्वाधारैस्तद्गुणैःप्रकृतिगुणैःसत्वादिभिःशब्दादिभिश्चनयुज्यतेनसंबध्यतइतियत्त दीशस्येशनंईश्वरत्वं तत्रव्यत्यासदृष्टांतमाह यथेति यथाप्रकृतिस्थानांज्ञानिनांतदाश्रयातस्यकृष्णस्याश्रयाबुद्धिःप्रकृतिगुणैःनबध्यतेकिमुतस्यप्रकृतिगुणसंबंधेनेत्यतोबुधजनप्रवादइतिभावः ७५ तथाविदोऽसुराइतिसोदाहरणमाह तमिति खलाःइंद्रियारामामूढाःशास्त्रार्थाविदःतामसराजसप्रकृतयोतएवाप्रमाणविदोनंतगुणत्वादिप्रमाणाविदस्तंकृष्णमनुव्रतंभृत्यवदनुगतंस्त्रैणंस्त्रीजितंमेनिरे वैशेषिका दिवादिनांमतयोयथेश्वरंयथामतिर्मेनिरेतथा तस्मान्नतस्याप्तकामस्यस्त्रीजितत्वमितिभावः७६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविज०टी०दशमोध्यायः॥१०॥ वैराग्यप्रकारोहरेर्भक्तानुकंपित्वंचास्मि न्नध्यायेप्रतिपाद्यते उपलेभेभिधावंतीमुत्तरामित्यादिश्रुतानुवादपूर्वकंपरीक्षिज्जन्मादिप्रवृत्तिंपृच्छतिशौनकइत्याह अश्वत्थाम्नेत्यादिना उरुतेजसाश्वत्थाम्नाविसृष्टेनब्रह्मास्त्रेणउत्तरायाहतोगर्भःपुनरी

मन्यतेतन्मयंलोकोह्यसंगमपिसंगिनम् ॥ आत्मौपम्येनमनुजंप्रावृण्वानमतोऽबुधः ७४ यत्तदीशनमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः ॥ नयुज्यतेसदात्मस्थै
र्यथाबुद्धिस्तदाश्रया ७५ तंमेनिरेखलामूढाःस्त्रैणंचानुव्रतंहरेः ॥ अप्रमाणविदोभर्तुरीश्वरंमतयोयथा ॥ ७६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०प्रथमस्कंधेदशमोध्या
यः ॥१०॥ शौनकउवाच ॥ अश्वत्थाम्नाविसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा ॥ उत्तरायाहतोगर्भईशेनोज्जीवितःपुनः १ तस्यजन्ममहाबुद्धेःकर्माणिचगृ
णीहिनः ॥ निधनंचयथैवासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा २ तदिदंश्रोतुमिच्छामिवक्तुंवायदिमन्यसे ॥ ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयस्यज्ञानमदाच्छुकः ३ सूतउवाच ॥
अपीपलद्धर्मराजःपितृवद्रंजयन्प्रजाः ॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णपादानुसेवया ४ संपदःक्रतवोविप्रामहिषीभ्रातरोमही ॥ जंबुद्वीपाधिपत्यंचयशश्च
त्रिदिवंगतम् ५ किंतेकामातुरस्यार्थामुकुंदमनसोद्विजाः ॥ नाधिजह्रुर्मुदंराज्ञःक्षुधितस्ययथेतरे ६ मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगुनंदन ॥ ददर्शपुरुषंकंचि
द्दह्यमानोस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनम् ॥ अपीच्यदर्शनंश्यामंतडिद्वाससमच्युतम् ८ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुंतप्तकांचनकुंडलम् ॥ क्षत
जाक्षंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशम् ९ परिभ्रमंतमुल्काभांभ्रामयंतंगदांमुहुः ॥ अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः ॥ विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ १०

शेनोज्जीवितइत्येकान्वयः १ निधनंमरणं यथाकथं प्रेत्यमृत्वागतवान्कंलोकमितिशेषः २ वक्तुंवायदिमन्यसइत्यनेनवक्तव्यस्यातिगोप्यत्वंसूचयति ३ अपीपलत्अरक्षत् निस्पृहःसर्वकामेभ्यइ त्यनेनकृष्णपादसेवायाअतिस्वादुत्वंदर्शितंकामानांतिक्तत्वंच ४ एतदेवस्पष्टमाह संपदइति ५ कामातुरस्यार्थाःविषयाःविषयविरक्तस्यमुकुंदमनसोयुधिष्ठिरस्यार्थाःकिं पुरुषार्थत्वेननार्थाः । कुतइतितत्राह नेति यथाक्षुधितस्येतरेवीणादयोनतृप्तिंकुर्वंति तथांऽतेदुःखहेतुत्वात्सेमुदंनाकुर्वन्नित्यर्थः अनेनवैराग्यातिशयोमोक्षेसुखातिशयोदर्शितः ६ कंचिल्लोकविलक्षणम् ७ स्फुरत्पुरटमौ लिनंदेदीप्यमानस्वर्णमुकुटंअपीच्यदर्शनंषोडशवर्षवद्दृश्यमानंमेघश्यामम् ८ क्षतजवदरुणेआक्षिणीयस्यसतथातं आत्मनःस्वस्यसर्वतोदिशंपूर्वादिदिक्षुविदिक्षुपरिभ्रमंतंपरितोवर्तमानं उल्काभांगग नात्पतच्चारकाविशेषसदृशीं गोपतिःसूर्यःनीहारंहिमंविधमंतंशमयंतंपुनःसन्निकर्षेसमीपेदृष्ट्वाचकोयंपुरुषइतिपर्यैक्षतआलोचनमकरोत् ९ १०

१ व्यत्यासोनन्वयश्चैवप्रसिद्धोभूतएवच । सर्वसांहारिकश्चैतिदृष्टांतःपंचधास्मृतइतिब्राह्मवचनात्ज्ञेयः ।

धर्मंगोपायतिमिरीक्षतीतिधर्मगुप् अमेयात्माअनंतरूपःदशमास्यस्यदशमासारंभस्यकुमारस्यपश्यतःसतइतिशेषःविभुःसमर्थोहारिःसर्वपापकर्षणशीलः भगवान्षड्गुणोपेतः ११ ततोहरेर्दर्शनानंतरं
सर्वगुणोदर्केसकलगुणोत्तरफलेसानुकूलायेग्रहास्तेषामुदयोयस्मिन्सतथोक्तःतस्मिन्कालेपांडोर्वंशधरः संतानानुच्छेदकर्ताओजसाभूयःपुनरुत्पन्नःपांडुरिवस्थितः १२ जातकंजातकर्म मंगलंपुण्या
हम् १३ तीर्थंशास्त्रंपात्रंवावेत्तीतितीर्थवित् प्रजातीर्थंपुत्राख्यशुद्धजलेपुत्रजन्मकालेवामंगलंपुण्याहंसतीर्थविदित्येकंवापदंसतीर्थज्ञइत्यर्थः १४ प्रश्रयानतंप्रावण्यगुणानतंकुरुणांकुरुवंशजातानां अस्मि
न्कुलेप्रजातंतौपुत्राख्यसंतानसंस्थांविनाशमुपेयुषिगच्छतिसतिवोयुष्माकमनुग्रहाख्यप्रयोजनायप्रभविष्णुनाविष्णुनारातोदत्तइतियस्मात्तस्माल्लोकेनाम्नाविष्णुरातइतिबृहच्छ्रवाविख्यातयशाभविष्यति
१५ १६ १७ ब्राह्मणवचनानंतरंयुधिष्ठिरस्तानप्राक्षीदित्याह अपीति हेसत्तमाःअपिशब्दस्यस्विदित्यनेनान्वयःसाधुषवादोयस्यसतथासाधुरितिवादेनवा १८ हेपार्थपृथायाःसुतयुधिष्ठिर मान

विधूयतदमेयात्माभगवान्धर्मगुब्विभुः ॥ मिषतोदशमास्यस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः ११ ततःसर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये ॥ जज्ञेवंशधरःपांडोर्भूयःपांडु
रिवौजसा १२ तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः ॥ जातकंकारयामासवाचयित्वाचमंगलम् १३ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् ॥
प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजातीर्थेसतीर्थवित् १४ तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाराजानंप्रश्रयानतम् ॥ एषह्यस्मिन्प्रजातंतौकुरूणांपौरवर्षभ १५ दैवेनाप्रतिघातेन
कुलेसंस्थामुपेयुषि ॥ रातोवोनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभविष्णुना १६ तस्मान्नाम्नाविष्णुरातइतिलोकेबृहच्छ्रवाः ॥ भविष्यतिनसंदेहोमहाभागवतोमहा
न् १७ राजोवाच ॥ अप्येषवंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः ॥ अनुवर्तितास्विद्यशसासाधुवादेनसत्तमाः १८ ब्राह्मणाऊचुः ॥ पार्थप्रजाविता सा
क्षादिक्ष्वाकुरिवमानवः ॥ ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा १९ एषदाताशरण्यश्चयथाह्यौशीनरःशिबिः ॥ यशोवितनितास्वानांदौष्यंतिरिवयज्व
नाम् २० धन्विनामग्रणीरेषतुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः ॥ हुताशइवदुर्धर्षःसमुद्रइवदुस्तरः २१ मृगेंद्रइवविक्रांतोनिषेव्योहिमवानिव ॥ तितिक्षुर्वसुधेवासौस
हिष्णुःपितराविव २२ पितामहसमःसाम्येप्रसादेगिरिशोपमः ॥ आश्रयःसर्वभूतानांयथादेवोरमाश्रयः २३ सर्वसद्गुणमाहात्म्यएषकृष्णमनुव्रतः ॥ रंति
देवइवोदारोययातिरिवधार्मिकः २४ धृत्यांबलिसमःकृष्णेप्रह्लादइवसद्ग्रहः ॥ आहर्तैषोश्वमेधानांवृद्धानांपर्युपासकः २५ राजर्षीणांजनयिताशास्ताचो
त्पथगामिनाम् ॥ निग्रहीताकलेरेषभुवोधर्मस्यकारणात् २६ तक्षकादात्मनोमृत्युंद्विजपुत्रोपसर्जितात् ॥ प्रपत्स्यतउपश्रुत्यमुक्तसंगःपदंहरेः २७

वोमनुपुत्रःप्रजानामवितादाशरथिःदशरथपुत्रःसत्यसंधःसत्यप्रतिज्ञः १९ औशीनरःउशीनरपुत्रःदौष्यंतिःदुष्यंतपुत्रइवयज्वनांयथाविस्तारकर्तातथायमपिस्वानांस्ववंशजन्मनांयशोवितनिता २० द्व
योरर्जुनयोःकार्तवीर्यपांडवयोःतुल्यःदुर्धर्षःदुःसहः २१ तितिक्षुःक्षमावान् पितरौसहिष्णुःसहनशीलः २२ साम्येसामंजस्ये पितामहस्यविरिंचस्यसमःप्रसन्नतायांशिवसमः । रमाया
आश्रयःपतिः २३ सर्वैःसतांगुणैःमाहात्म्यंमहात्म्यंयस्यसतथोक्तः । अथवासर्वसद्गुणमाहात्म्यविषयेकृष्णंयादवेंद्रमनुगतः तथाभूतःकृष्णमर्जुनंवा २४ धृत्यांधैर्ये सद्ग्रहातीतिसद्ग्रहोभक्तिःसती
भक्तिर्यस्यसतथोक्तः अंबुवद्ग्रहणात्पुनतथात्वमितिसूत्रात् २५ राजर्षीणांकुमाराणांजनयिताउत्पादकः उत्पथगामिनांअशास्त्रविहितमार्गवर्तिनांशास्ता धर्मस्यभगवतःदुःखापादनकारणात्क
लेर्निग्रहीता निग्रहशिक्षाकर्ता २६ द्विजपुत्रोपसर्जितात् द्विजकुमारप्रेरितात्तक्षकात् मुक्तसंगः पुत्रादिसंगरहितः २७

व्याससुताच्छ्रीशुकात् मुनेर्जिज्ञासितंविचारितंआत्मनःपरमात्मनःयथास्वरूपसंबंधिगुणाधिक्यंयेनसतथोक्तः इदंशरीरंअद्धा समीचीनंअकुतोभयस्वरूपानंदाविर्भावलक्षणंमोक्षंयास्यतीत्यन्वयः २८ ल
ब्धाप्राप्ताऽपचितिःपूजायैस्तेतथोक्ताः २९ यःप्रभुःसर्पदृष्टिंतक्षकाख्यसर्पदर्शनंअनुध्यायन् निरंतरंचिंतयन्इहनरेषुसमीपआगच्छत्सुपरीक्षेतेतियस्मात्तस्मात्सएषलोकेपरीक्षिदितिविख्यातइ
तिपरीक्षिन्नामनिरुक्तिरित्यन्वयः ३० उडुपश्चंद्रःशुक्लपक्षेकाष्ठाभिर्दिक्देवतासरस्वतीगोभिरन्वहं यथातथासराजपुत्रोपिपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिरन्वहंअन्नपानादिभिःपूर्यमाणएधतेत्यर्थः ३१ ज्ञाति
द्रोहजिहासयाभीष्मादिवधनिमित्तपापहननेच्छयाअश्वमेधयज्ञेनभगवंतंयष्टुकामोराजाकरदंडयोरन्यत्रकरंदंडंचवर्जयित्वानलब्धंधनंयेनसोऽलब्धधनःदध्यावित्यन्वयः ३२ उदीच्याउत्तरस्याःदिशः
भूरिशःबहुलंप्रहीणंयज्ञशिष्टंमरुत्तेनपूर्वंजेनस्थापितंधनम् ३३ तेनद्रव्येणसंभृतःसंपन्नःसंभारोयज्ञसाधनंयेनसतथोक्तः ३४ सुहृदःयुधिष्ठिरस्यप्रियेच्छया ३५ बंधुभिःसहकृष्णयाद्रौपद्याचा
भ्यनुज्ञातःसार्जुनःअर्जुनेनसहितः यदुभिश्चपरिवृतः कृष्णोद्वारवतींययावित्यन्वयः ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजय०टीकायांएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ विषयरागः
संसाराय तदभावोविमुक्तयेइत्यतोमुमुक्षुणास्वतोवैराग्यंपरतोवासंपादनीयमित्ययमर्थःप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रशुद्धांतःकरणस्यैवाविषयाविरागःसुदृढःस्यात्सचकर्मणातीर्थसेवयावास्यादित्याभि

जिज्ञासितात्मयाथात्म्योमुनेर्व्याससुतादसौ ॥ हित्वेदंनृपगंगायांयास्यत्यद्धाकुतोभयम् २८ इतिराज्ञउपादिश्यविप्राजातककोविदाः ॥ लब्धापचित
यःसर्वेप्रतिजग्मुःस्वकान्गृहान् ।२९ सएषलोकविख्यातःपरीक्षिदितियःप्रभुः ॥ सर्पदृष्टिमनुध्यायन्परीक्षेतनरेष्विह ३० सराजपुत्रोववृधआशुशुक्लइवो
डुपः ॥ आपूर्यमाणःपितृभिःकाष्ठाभिरिवसोन्वहम् ३१ यक्ष्यमाणोश्वमेधेनज्ञातिद्रोहजिहासया ॥ राजालब्धधनोदध्यावन्यत्रकरदंडयोः ३२ तद
भिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरोच्युतनोदिताः ॥ धनंप्रहीणमाजह्रुरुदीच्यांभूरिशोदिशः ३३ तेनसंभृतसंभारोलब्धकामोयुधिष्ठिरः ॥ वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोय
ज्ञैःसमयजद्धरिम् ३४ आहूतोभगवान्राज्ञायाजयित्वाद्विजैर्नृपम् ॥ उवासकतिचिन्मासान्सुहृदःप्रियकाम्यया ३५ ततोराज्ञाभ्यनुज्ञातःकृष्णयासहबं
धुभिः ॥ ययौद्वारवतींब्रह्मन्सार्जुनोयदुभिर्वृतः ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेएकादशोध्यायः ॥११॥ सूतउवाच ॥ विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रे
यादात्मनोगतिम् ॥ ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरंतयावाप्तविवित्सितः १ यावतःकृतवान्प्रश्नान्क्षत्ताकौषारवाग्रतः ॥ जातैकभक्तिर्गोविंदेतेभ्यश्चोपरराम ह २ तंबंधु
मागतंदृष्ट्वाधर्मपुत्रःसहानुजः ॥ धृतराष्ट्रोयुयुत्सुश्चसूतःशारद्वतःपृथा ३ गांधारीद्रौपदीब्रह्मन्सुभद्राचोत्तराकृपी ॥ अन्याश्चजामयःपांडोर्ज्ञातयःससुताःस्त्रियः ४

प्रेत्यविदुरस्यतीर्थसेवांकृत्वायुधिष्ठिरादिबंधुदिदृक्षयाहास्तिनपुरागतिमाह विदुरइति विदुरोहास्तिनपुरमगादित्यन्वयः किंकृत्वातीर्थयात्रांकृष्णादिष्टान्मैत्रेयादात्मनःपरमात्मनोगतिज्ञानम् । जीवस्य
गतिंस्वर्गनरकादिविषयामितिवा तयापरमात्मविद्ययाअवाप्तंविवित्सितंज्ञातुमिष्टंयेनसतथोक्तः १ नापृष्टःकस्यचित्ब्रूयादितिवचनात्प्रश्नप्रतिवचनाभ्यांतत्वमवगम्यालंबुद्धिरभूदित्याह यावतइ
ति क्षत्ताविदुरःकुषारवस्यापत्यस्यमैत्रेयस्याग्रतोयावतःप्रश्नान्कृतवान्तेभ्यःप्रश्नेभ्योमैत्रेयेणपरिहृतेभ्यउपररामज्ञातत्वादलंबुद्धिमानभूत् हशब्दःतृप्तिसूचकःचशब्दएवार्थे तत्त्वज्ञानेनफलमाह
जातेति ततोज्ञानातिशयेनजाताएकाप्रधानाभक्तिर्यस्यसतथोक्तः कुत्रगोविंदेश्रीकृष्णे अनेनभक्तिज्ञानयोरन्योन्यहेतुत्वमसूचि २ सूतःसंजयःशारद्वतःकृपः ३ अन्याःपांडोर्जामयःपुत्रभार्याःअन्यावाम
सिद्धनामानःजामयः स्वसारोवा ४

आगतान्प्राणान्दृष्ट्वातन्वःभोगायतनानिशरीराणीव तत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठदितिश्रुतेः ५ मिथःप्रेमबाष्पौघंप्रेमनिमित्तनेत्रजलप्रवाहंअर्हयांचक्रेपूजयामास औत्कंठ्यकातराःऔत्कंठ्येनपरवशाः
कृतआसनस्यपीठस्यपरिग्रहःस्वीकारोयेनसतथोक्तस्तम् ६ स्वकीयानांचशृण्वतांसताम् ७ नोस्मान्स्मरथयूयमितिशेषःमात्रासहवर्तमानाःसमातृकाः विषाग्न्यादेर्विपद्गणान्मोचिताःयद्येनतस्मा
दितिशेषः ८ एकभुक्तादिव्रतेनकिमितिशेषः इहभूतलेक्षेत्रप्रधानानितीर्थानियानितानिसर्वाणिचसेवितानीत्यन्वयः ९ हेप्रभोस्वात्मस्थेनगदाभृताहरिणातीर्थभूताः भवादृशाःभागवताः
गंगादितीर्थानितीर्थीकुर्वंतिनस्वयमात्मशुद्ध्यपेक्षयातीर्थानिगच्छंतीतिशेषः १० कृष्णोदैवतंयेषांतेतथोक्ताः ११ भ्रमतापरिवर्तमानेनक्षितितलमितिशेषः स्वेनयथानुभूतंतथातत्सर्वमवर्णयत्
किंतुयदुकुलक्षयंविना तीर्थयात्रायांयमुनायांभगवदाज्ञयाबदरींगच्छंतमुद्धवंदृष्ट्वातस्मात्विप्रशापाद्धेतोःषड्विंशद्वर्षादुपरिनाशमेष्यद्यदुकुलंश्रुत्वातन्नावर्णयदितिभावः १२ तत्किमितिनावर्णय
दितितत्राह तत्त्विति १३ विदुरःकिमकार्षीदितितत्राह कंचिदिति सुखलक्षणंश्रेयःज्येष्ठस्यभ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य २४ एवंभगवद्भक्तिज्ञानादिमानयंविदुरोदेवेषुकस्यावतारइतितत्राह अबिभ्र

प्रत्युज्जग्मुःप्रहर्षेणप्राणांस्तन्वइवागतान् ॥ अभिसंगम्यविधिवत्परिष्वंगाभिवंदनैः ५ मुमुचुःप्रेमबाष्पौघंमिथऔत्कंठ्यकातराः ॥ राजातमर्हयांचक्रेकृता
सनपरिग्रहम् ६ तंभुक्तवंतमासीनंविश्रांतंसुखमासने ॥ प्रश्रयावनतोराजाप्राहस्वानांचशृण्वताम् ७ युधिष्ठिरउवाच ॥ अपिस्मरथनोयुष्मत्पक्षच्छा
यासमेधितान् ॥ विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचितायत्समातृकाः ८ कयावृत्त्यावर्तितंवैचरद्भिःक्षितिमंडलम् ॥ तीर्थानिक्षेत्रमुख्यानिसेवितानीहभूतले ९
भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूताःस्वयंप्रभो ॥ तीर्थीकुर्वंतितीर्थानिस्वात्मस्थेनगदाभृता १० अपिनःसुहृदस्तावद्बांधवाःकृष्णदैवताः ॥ दृष्टाःश्रुतावा
यदवःस्वपुर्यांसुखमासते ११ इत्युक्तोधर्मराजेनसर्वंतत्समवर्णयत् ॥ यथानुभूतंभ्रमताविनायदुकुलक्षयम् १२ नन्वप्रियंदुर्विषहंनृणांस्वयमुपस्थितम् ॥
नावेदयत्सकरुणोदुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १३ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतोदेववत्सुखैः ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्यश्रेयस्कृत्सर्वेषांप्रीतिमावहन् १४ अबिभ्रदर्यमादंडं
यथावदघकारिषु ॥ यावद्दधारशूद्रत्वंशापाद्वर्षशतंयमः १५ युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वापौत्रंकुलंधरम् ॥ भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदेपरयाश्रिया १६ अ
थामंत्र्याच्युतोबंधून्निवर्त्यानुगतान्विभुः ॥ अर्जुनोद्धवशैनेयैर्ययौद्वारवतींहयैः १७

दिति योर्यमावैवस्वतोऽघकारिषुपापकृत्सुयथाघंपापमनतिक्रम्यदंडमबिभ्रत्शिक्षामकरोत्पापफलमभोजयदित्यर्थःसयमोमांडव्यशापाद्यावद्वर्षशतंतावच्छूद्रत्वंबभारेत्यन्वयःमांडव्योनामकश्चिदृषिः
कस्मिंश्चिन्नदीतीरेतपश्चरंस्तत्रकस्माच्चिन्नगराच्चौर्यंगृहीत्वागतैश्चोरैःसहानुधावद्भिर्नगरपालैरज्ञानाद्गृहीत्वाराज्ञेनिवेद्यतदनुज्ञयाशूलेसमारोपितोभूत् तत्रापिशूलेतपःकुर्वंतमपिजाज्वल्यमानंदृष्ट्वा ज
नैर्निवेदितोराजाससंभ्रममुपागम्यशूलादवरोप्यप्रसाद्यप्रस्थापयामासकोपेनजाज्वल्यमानेनयमसमीपंगतेनमुनिनाकस्मादहंशूलमारोपितइतिपृष्टोयमः तस्मात्शापमदातुकामोबाल्यावस्थायांकाचि
न्मक्षिकाशूलेसमारोपितातेनदोषेणअयमवस्थाविशेषःप्राप्तइतिप्राह तस्मैक्रुद्धोमुनिःशूद्रोभवेतिशशापतमितिमांडव्यशापः १५ अथयुधिष्ठिरःकिंचकारेतितत्राह युधिष्ठिरइति इंद्रादिलोकपा
लसमानैर्भीमादिभ्रातृभिर्लब्धराज्योयुधिष्ठिरःकुलंधरंपौत्रंदृष्ट्वापरमयाश्रियासंपदामुमुदइत्येकान्वयःकुलंधारयतीतिकुलंधरः १६ ययौद्वारवतीमित्युक्तश्रीकृष्णप्रयाणशेषमाह अथेति अथविभुर्व्याप्तो
च्युतआगमिष्यामीत्यामंत्र्यसंभाष्ययांतंअनुगतान्बंधून्निवर्त्यार्जुनादियुक्तोहयैर्युक्तेनरथेनद्वारवतींययाविरत्येकान्वयः १७

अधुनाधृतराष्ट्रस्यस्वर्गप्राप्तिप्रकारंवक्तुमुपक्रमते एवमिति एवमुक्तप्रकारेणहरिपरायणानांपांडवादिवत् यःकालएकमपिक्षणमवंध्यतांनेतुंशक्यःसकालोहरिविमुखानांगृहेषुपुत्रमित्रादिलक्षणेषुकेवलंशि
श्नोदरंभरतयासक्तानांगृहपोषणधनान्वेषणप्रयत्नैःप्रमत्तानांविस्मृतपरमात्मतत्त्वानांअतएवाविज्ञातोत्यकामदतिक्रांतोभूदित्येकान्वयः १८ तत्कालस्यातिक्रमणं विदुरइतिनामसार्थंसाधयन् नि
र्गम्यतांगृहादितिशेषः प्राप्तमिदंमरणभयंपश्येत्यन्वयः १९ यस्यकालस्यकुतश्चित्कारणात्कर्हिचिदपिप्रतिक्रियानिवर्तनक्रियानास्तिसएषभगवान्कालरूपीनःसर्वेषांसमागतः शरीरवियोगकरणा
यप्राप्तइत्यन्वयः २० इतोपिनिर्गमनमुचितमित्याह येनेति इहजीवलोकेयेनकालरूपिणाहरिणाअभिपन्नोग्रस्तः अयंजनोतिशयेनहृदयंगमैःप्राणैरपिवियुज्येतान्यैर्धनादिभिर्वियुज्येतइतिकिमु
तेत्यन्वयः २१ अस्तुममापिमरणंततःकिमितितत्राह पित्रिति तवपित्रादयोहताः वयश्चविगतं आत्मादेहश्चजरयाग्रस्तइतियत्तथापित्वंपरगेहमुपाससे नश्रेयःसाधनायेहसे मृतस्य
तवातःपरलोकेनसुखावाप्तिरित्यर्थः २२ परलोकेसुखंनेतिचेदिहैवदीर्घजीवनमस्त्वित्यभिप्रायश्चेत्तर्हित्वंनिरपत्रपइत्यभिप्रेत्याह अहोइति जंतोर्जीविताशाबहुकालंजीवामीत्याशाइच्छामहीयसीमहत्तरा
अहोअज्ञानातिरेकः ययाजीविताशयाभवान्भीमापवर्जितं भीमेनातिरश्चीनहस्तेनदत्तंपिंडमादत्ते कइवगृहपालवत् सारमेयइव २३ ननुविषमउपन्यासः कनिष्ठपुत्रत्वेनमत्पुत्रत्वाच्चदत्तान्नेन

एवंगृहेषुसक्तानांप्रमत्तानांगृहेहया ॥ अत्यक्रामदविज्ञातःकालःपरमदुस्तरः १८ विदुरस्तदभिप्रेत्यधृतराष्ट्रमभाषत ॥ राजन्निर्गम्यतांशीघ्रंपश्येदंभयमा
गतम् १९ प्रतिक्रियानयस्येहकुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो ॥ सएषभगवान्कालःसर्वेषांनःसमागतः २० येनचेहाभिपन्नोयंप्राणैःप्रियतमैरपि ॥ जनःसद्यो
वियुज्येतकिमुतान्यैर्धनादिभिः २१ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्तेविगतंवयः ॥ आत्माचजरयाग्रस्तःपरगेहमुपाससे २२ अहोमहीयसीजंतोर्जीविताशाय
याभवान् ॥ भीमापवर्जितंपिंडमादत्तेगृहपालवत् २३ अग्निर्निसृष्टोदत्तश्चगरोदाराश्चदूषिताः ॥ हृतंक्षेत्रंधनंयेषांतदन्नैरसुभिःकियत् २४ तस्यापि
तवदेहोयंकृपणस्यजिजीविषोः ॥ परैत्यनिच्छतोजीर्णोजरयावाससीइव २५ गतस्वार्थमिमंदेहंविमुक्तोमुक्तबंधनः ॥ अविज्ञातगतिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः
२६ यःस्वतःपरतोवेहजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ हृदिकृत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः २७

शरीरपोषणमुचितमितिचेत्सत्यं विषदानादिनात्वयाऽपराद्धत्वात्तद्दत्तंविषोपममित्यभिप्रेत्याह अग्निरिति अग्निदाहाद्यपराधाःत्वयायेषांकृताः तेषामन्नैःपुष्टैरसुभिःकियत्प्रयोजनं लज्जाकरत्वान्मृतिरेवगरी
यस्यतोनिर्गम्यतामित्यन्वयः २४ युधिष्ठिरादीनांमयितात्पर्यान्ननिर्जिगमिष्यामीतिचेत्तत्राह तस्येति जरयाग्रस्तेवाससीइववस्त्रेइवयथातथाअनिच्छतोजिजीविषोर्जीवितुमिच्छोःकृपणस्यप
रान्नादनमिरतस्यापितवायंजीर्णोदेहःपरैतिनिरस्तासुःस्यादतोदेहस्यानित्यत्वान्निर्गच्छतिवितिवदामीतिभावः २५ ननुप्रथममेवपतिष्यतीतिदेहमुपेक्ष्यमाणस्यआत्महननारूपदोषानुषंगइतितत्राह
गतेति गतःस्वार्थःऐहिकामुष्मिकसुखसाधनोयस्मात्सतथोक्तः तंइमंदेहंदेहाभिमानं मुक्तस्तदनुभार्यादिस्नेहानुबंधान्मुक्तःअविज्ञातगतिरन्यैर्जनैरनवबुद्धारण्यादिगतिःजह्यात्सवैएवधीरोविवेकज्ञान्यु
दाहृतः तस्मात्पुरुषार्थसाधनायोग्यदेहहानौदोषाभावात्निर्जनवनंगत्वातपश्चर्ययाशरीरमिदंसाधितस्वार्थंकुर्वितिभावः २६ इतोपिप्राप्तवनस्यतत्वतपःसाधनमेवश्रेयस्करमितिवक्तीत्याह यइति
यःस्वतःस्वबुद्ध्यापरतःपरबोधनेनवाजातनिर्वेदउत्पन्नवैराग्यः आत्मवान्वशीकृतमनाःहरिंहृदिकृत्वागेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमःपुरुषश्रेष्ठःइत्येकान्वयः २७

अथतस्माद्भवानुदीचींदिशंयातुकथंभूतःस्वैरज्ञातगतिःविविक्तगतिः नतुस्वैःपांडवैरविज्ञातगतिःपांडवानुज्ञयैवतस्यवनवासायगत्युक्तेःकथंतर्हिशब्दयोजना स्वैरिणीशब्दार्थवत्स्वेच्छानुसारेणज्ञातागति
र्यस्यनपरेच्छातःसतथोक्तइतिविवरणोपपत्तेः अन्यथाआविज्ञातगतिरित्येतदपहसितंस्यात् इतोर्वाक्पूर्वतनःकालःपुंसामधिकारिणांज्ञानभक्त्यादिगुणसामग्र्यापादकःइतउपरितनःकालःप्रायेणगुणेषुवि
षयेषुविकृष्यनाशयतीतिगुणविकर्षणःविविच्यदर्शयतीतिवा वेदस्यवाविकर्षणमित्युक्तेः २८ एवमुक्तप्रकारेणानुजेनविदुरेणबोधितोतःप्रज्ञानमेवचक्षुर्यस्यसतथा स्वतोजात्यंधःप्रज्ञयाचष्टे
पश्यति नतुमांसदृष्ट्येतिवाआजमीढःअजमीढवंशोद्भवः आजेनज्ञानेनमीढःसिक्तइतिवा मिहसेचनइतिधातोः द्राढिम्नःदृढतरान् स्वेषुस्नेहाख्यपाशान्छित्त्वाभ्रात्राविदुरेणसम्यक्दर्शितउभय
विधोवैदिकलौकिकाख्योध्वामार्गोयस्यसतथोक्तः राजाधृतराष्ट्रःनिश्चक्रामनिर्गतोबभूवेत्येकान्वयः गृहादितिशेषः २९ सुबलस्यपुत्रीगांधारी पतिशुश्रूषैवव्रतंयस्याःसातथोक्ता प्रयांतंपतिमनुज
गामेत्यन्वयः चकारात्कुंतीचगत्वाकुत्रावसदितितत्राह हिमालयमिति कायवाङ्मनोभिर्न्यस्तःपरित्यक्तःभूतद्रोहलक्षणोदंडोयैस्तेषांप्रकर्षेणहर्षंजनयतीतिन्यस्तदंडप्रहर्षंअतएवमनस्विनांवशीकृतें
द्रियग्रामाणांसंन्यासिनांसम्यग्विहारंक्रीडास्थानंहिमालयंहिमवंतंपर्वतंगत्वा तत्रबदरिकाश्रमेऽवसदित्यन्वयः ३० इदानींयुधिष्ठिरस्यमनसितपस्तपतोधृतराष्ट्रस्यप्रायेणमृतिरभूत् तथाविधशकुनप्रति

अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान् ॥ इतोर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षगः २८ एवंराजाविदुरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षुर्बोधितआजमीढः ॥ छित्त्वा
स्वेषुस्नेहपाशान्द्रढिम्नोनिश्चक्रामभ्रातृसंदर्शिताध्वा २९ पतिंप्रयांतंसुबलस्यपुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी ॥ हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनाम
वसत्संविहारम् ३० अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोवस्त्ररुक्मैः ॥ गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच ३१ तत्रसंजयमा
सीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः ॥ गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ॥ अंबाचाहतपुत्रार्तापितृव्यःक्वगतोइतः ३२ अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया ॥
आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ३३

भासादित्यभिप्रेत्याह अजातशत्रुरिति मित्रः सूर्यः तद्विषयंकर्ममैत्रंसंध्योपासनादितत्कृतंयेनसकृतमैत्रःगार्हपत्याद्यग्निषुहुतंयेनसहुताग्निः तिलगोवस्त्ररुक्मैःविप्रांस्तर्पयित्वारुक्मंसुवर्णंदत्वापित्राद्युप
वेशनस्थलेपित्रादिगुरुवंदनायपितृगृहान्प्रविष्टोऽजातशत्रुस्तदायतनंनमस्कुर्वन्पितरौकुंतीधृतराष्ट्रौसौबलींगांधारींमनसाजीवंतौनापश्यत्संप्रतितेमृताइतितस्यमनसितथाप्रत्यभादित्यन्वयः पितरावित्य
त्रपितृशब्देनाविदुरोत्रनाभिप्रेतः तस्यशूद्रजातित्वेनावंद्यत्वात् धृतराष्ट्रादिमृतेःपूर्वंयुधिष्ठिरेणैकीभूतत्वाच्च नचापश्यदित्यस्यानुक्त्वा धृतराष्ट्रंगमनार्थांगीकारेभारतादौयुधिष्ठिराद्यनुज्ञयागत्युक्तेःत
द्विरोधोदुर्वारः ३१ मनसिप्रतीतपितृस्वर्याणस्ययुधिष्ठिरस्यतन्मरणानंतरंतदवसरेतत्रागत्यासीनंसंजयंप्रतिपारलौकिकगतिप्रश्नमाह तत्रेति गवल्गणस्यापत्यंगावल्गणिःतस्यसंबुद्धिःहेगावल्गणे न
स्तातःक्व कंलोकंप्रतिगतः कथंभूतः नेत्रयोरितितृतीयार्थेषष्ठी नेत्राभ्यांहीनः नेत्रयोर्योगेनवा वृद्धः जरयाचग्रस्तःअंबाकुंतीवा हतपुत्रत्वादार्तागांधारीचपरत्रलोकंकंप्रतिगते पितृव्योधृतराष्ट्रः
क्वगतइतिपुनःप्रश्नस्तात्पर्यातिशयात् ३२ धृतराष्ट्रस्यमरणकालेस्वस्मिन्प्रियाप्रियविवेकंतस्यमरणप्रकारंचपृच्छति अपीति अकृतप्रज्ञेअशिक्षितबुद्धौमयिस्वभार्ययासहशमलंपापमपराधमाशंसमानः
हतबंधुःदुःखितःसन्गंगायामपतदपिबंधून्सर्वान्मारयित्वास्वयंराज्यमादायमांनिष्कासितवानितिशमलबुद्धिःनाभवत्किंतद्दुःखातिशयादेवगंगायांपतित्वामृतानन्विविभावः ३३ ३२

स्वस्याकृतप्रज्ञत्वमुपपादयति पितरीतिनः अस्माकंपितरिपांडौउपरतेसति यौगांधारीधृतराष्ट्रौ शिशून्सर्वान्व्यसनतोऽरक्षतां सुहृत्त्वंशिशुत्वंचरक्षणीयत्वेहेतुः तौपितृव्यौगांधारीधृतराष्ट्रौमृत्वेतः
अस्माल्लोकात्परत्रकंलोकंगतावित्यन्वयः तयोरनवरतशुश्रूषणादेवकृतप्रज्ञतातदभावादकृतप्रज्ञत्वमितिभावः ३४ अतिपीडितःदुःखेनेतिशेषः आत्मनःस्वस्यईश्वरंस्वामिनंधृतराष्ट्रमचक्षाणः मृतत्वादे
वापश्यन् अतएवविरहेणवियोगेनकर्शितःकृशतरः कुतःस्नेहपारवश्यात् दाक्षिण्याच्चसंजयोयुधिष्ठिरचोद्योत्तरंवक्तुंनाशकदित्यन्वयः ३५ आत्मनामनसाआत्मानंविष्टभ्यसंस्थाप्यप्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ३६
प्रजारंजयित्वाकुलंनंदयति नत्वन्यथाइत्यतःपदद्वयंप्रायोजि नकेवलंत्वमेवव्यंसितोहंवियोजितइतिचार्थः पित्रोःकुंतीधृतराष्ट्रयोःपरलोकगतिमितिशेषःमुषितःवंचितोस्मि ३७ एतस्मिन्नंतरेयुधि
ष्ठिरसंजयसंवादमध्येत्रितंत्रींतंत्रीत्रयमेलनोपेतांवीणांध्वनयन्वादयन्तुंबुरुणासहवर्तमानःभगवान्हरेःषड्गुणवेत्ता पूज्योवा ३८ राज्ञादरेणोपनीतंदत्तमर्घ्यंयस्मैसतथातंप्रत्युत्थानंकृत्वाभिवंदितंपरमा
सनेसिंहासनसमानपीठेआसीनमुपविष्टंनारदंकौरवेंद्रोयुधिष्ठिरोभ्यभाषतइत्यन्वयः ३९ हेभगवन्मृतयोःपित्रोःपरलोकगतिंनवेद तांभवंतंपृच्छामि तौमृत्वेतःकंलोकंप्रतिगताविति अपारेसंसारे
सीदतांबिभ्यतांकर्णधारोनाविकइव तस्माच्चवंदुःखार्णवेमग्नानांपारंपरंतीरंदुःखशमनोपायंदर्शयतीतिपारदर्शनः ४० धृतराष्ट्रादिषुकंचनमाशुचःशोकंमाकार्षीःकुतः जगदीश्वरवशामितियद्यस्मात्सएवे

पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नःसुहृदःशिशून् ॥ अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ३४ सूतउवाच ॥ कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरहकर्शितः ॥ आत्मेश्वरम
चक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३५ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना ॥ अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३६ संजयउवाच ॥ अहंच
व्यंसितोराजन्पित्रोर्वःकुलनंदन ॥ नवेदसाध्व्यागांधार्यामुषितोस्मिमहात्मभिः ३७ सूतउवाच ॥ एतस्मिन्नंतरेविप्रानारदःप्रत्यदृश्यत ॥ वीणांत्रितंत्रींध्वन
यन्भगवान्सहतुंबुरुः ३८ राज्ञादरोपनीतार्घ्यंप्रत्युत्थानाभिवंदितम् ॥ परमासनआसीनंकौरवेंद्रोभ्यभाषत ३९ राजोवाच ॥ नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगव
न्क्वगताविंतः ॥ अंबावाहतपुत्रार्ताक्वगताचतपस्विनी ॥ कर्णधारइवापारेसीदतांपारदर्शनः ४० नारदउवाच ॥ माकंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत् ॥
ससंयुनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिच ४१ यथागावोनसिप्रोतास्तंत्यांबद्धाःस्वदामभिः ॥ वाक्तंत्यांनामभिर्बद्धावहंतिबलिमीशितुः ४२ यथाक्रीडोपस्क
राणांसंयोगविगमाविह ॥ इच्छयाक्रीडितुःस्यातांतथैवेशेच्छयानृणाम् ४३

श्वरःभूतानिसंयुनक्तिस्वकर्मानुसारेणसंयोजयतिसएवस्वकर्मावसानेवियुनक्तिवियोजयति एतस्मादस्ववशत्वान्माशुचइतिभावः ४१ ईश्वरजीवस्वातंत्र्यपारतंत्र्येसोदाहरणंदर्शयति यथेति यथागा
वोबलीवर्दाः नसिनासिकायांत्रिवृत्कृततंतुदामभिःप्रोतास्यूतानासिकाछिद्रस्यूताह्रस्वदामभिःआधारभूतायांदीर्घायांतंत्यांबद्धाःईशितुःस्वामिनोव्रीह्यादिगोणींवहंति तथाब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रब्रह्मचारि
गृहस्थवानप्रस्थयतयइतिनामात्मकदामभिर्वाक्तंत्यांविधिनिषेधात्मकवेदलक्षणायांबद्धाः स्ववर्णाश्रमविहितकर्मभिरीश्वरस्यबलिंयज्ञादिलक्षणपूजांवहंतिकुर्वंति तस्मात्सएवस्वतंत्रोजीवास्तदधीनाइतिशो
कपरिहारायसईशःस्वविहितकर्मणापूज्यइतिभावः ४२ वेदस्यानेकार्थत्वेनतात्पर्यस्यदुर्ज्ञेयत्वाद्धारेयाणांचगौण्यादिपातनेनस्वामिकार्यवज्ञानदर्शनाद्विषमोपमुपन्यासइत्यतोनिदर्शनांतरमाह यथेति य
थाक्रीडोपस्कराणांलीलासाधनानांसंयोगविगमौक्रीडितुःपुरुषस्येच्छया तथैवेशेच्छयापितृपुत्रादिरूपाणांनृणांमिथःसंयोगविगमौस्यातामित्यन्वयः अनेनवेदस्यमुख्यार्थःश्रीनारायणएवेतिनिर
णायि तस्मात्पराधीनत्वाच्छोकेनप्रयोजनंतवेतिभावः ४३

यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मवेदनेतरइतिस्मृतेरुक्तार्थेनिर्णयेकेयंयुक्तिरितितत्राह यदिति यत्यदिलोकंशरीरंध्रुवंमन्यसेअध्रुवमनित्यंवा अथवोभयंनित्यानित्यंमनुषइतिविकल्पंपरिहरति सर्वथेति सर्वप्रका रेणतेपितरोनशोच्याः । तथाहि नित्यत्वेनाशाभावात्तस्यैवादर्शनादनित्यमितिवक्तव्यं तस्यापरिहार्यत्वात्तृतीयोनुपपन्नः व्याहतत्वात्तर्हिशोकेकिंकारणमितितत्राह स्नेहादिति अहंममेतिमोहोबुद्धिभ्रमः तस्माज्जातस्नेहादन्यत्रऋतेशोककारणंनास्तितस्माद्भ्रमजन्यस्नेहएवतस्यहेतुरितिभावः४४ ननुयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुराविति श्रुतेःगुरुविषयस्नेहलक्षणभक्तेःपुरुषार्थहेतुत्वेनोपयोगात्कथंतस्यमो हजन्यत्वंइत्याशंक्यतस्यवैलक्षण्यान्ममतत्पोषणकर्तृत्वेनमन्नाथत्वान्मद्दतेजीवनमेवनास्ति तेषामीशरक्ष्यत्वादिज्ञानाभावादित्यात्मन्यन्यथाभिमाननिमित्तकातर्यंत्वयात्यक्तव्यमित्याह तस्मादिति आत्म नःपरमात्मनोऽज्ञानेनजातंवैक्लव्यंजहित्यजेत्यन्वयः परमात्मनःस्वातंत्र्यपरामर्शेनेतिशेषः ४५ किंच तवायंदेहःस्वाधीनःपराधीनोवास्वाधीनत्वेभोगयोग्यदुःखानिवारणाक्षमताकथं नहिकश्चि त्दुःखंमेस्यादित्याकांक्षतिविचक्षणः तस्मात्पराधीनइतिचवक्तव्यं तथाचतस्यपररक्षणसामर्थ्यंनघटतइत्याह कालेति कालःपक्षमासादिलक्षणःकर्मफलपाचकं पुण्यपापलक्षणमदृष्टं गुणाःसत्वादयःनि मित्तोपादानकारणजन्यत्वेनकालाद्यधीनःसजीवोयंदेहःपंचभिःभूतैरारब्धःस्वव्यतिरिक्तान् कथंगोपायेत्रक्षेत् तत्रदृष्टांतः सर्पग्रस्तोमंडूकःसर्पग्रस्तंपरंरक्षितुंसमर्थःतथेति तुशब्देनानुभवसिद्धमेवेदमि तिद्योतयति तस्मादहंपित्रादिरक्षाकर्तेत्यज्ञानंत्यजेतिभावः ४६ ननुभगवन्सत्यमेतत्तथापिवृद्धानामंधानांचान्नादिदौस्थ्यात्तज्जीवनेममसंदेहइतिचेत्तत्राह अहस्तानीति हेतातवत्सअहस्तानिशश

यन्मन्यसेध्रुवंलोकमध्रुवंचाथवोभयम् ॥ सर्वथाहिनशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ४४ तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः ॥ कथंत्वनाथाःकृपणा वर्तेरंस्त्वनमाश्रिताः ४५ कालकर्मगुणाधीनोदेहोयंपाचभौतिकः ॥ कथमन्यांस्तुगोपायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम् ४६ अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतु ष्पदाम् ॥ अणूनितातमहतांजीवोजीवस्यजीवनम् ४७ तदिदंभगवान्राजन्नेकआत्मात्मनांस्वदृक् ॥ अंतरोऽनंतरोभातिपश्यंस्त्वंमाययोरुताम् ४८ सोयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः ॥ कालरूपोवतीर्णोस्यामभावायसुरद्विषाम् ४९

पारावतपक्षिप्रभृतीनिसत्वानिसहस्तानांमनुष्याणांजीवनंदेहधारणसाधनं द्विचतुष्पदांचान्नंतृणादयःतत्रद्विपत्स्वपिअणूनिमनुष्यादीनिमहतांराक्षसादीनांजीवनमित्यनुवर्तते एवंजीवस्यजीवनंवि धात्राविहितमतोनतान्प्रतिचिंताकर्तव्येत्यर्थः ४७ इतोपिनशोकःकर्तव्यः किंतुअखिलस्यहर्यधीनत्वात्तद्भजनमेवावश्यंकर्तव्यमित्याह तदिति एवंइदंहरेरितरत् सर्वमनित्यमस्वतंत्रंचेतियस्मात्तत्त स्मात्हेराजन्भगवानात्मनांजीवानामात्माऽदानादिकर्ताएकोऽद्वितीयः स्वदृक् स्वयंप्रकाशःविवेकज्ञानिनांअंतरःअस्यजगतोंतःस्थित्वारतिकृत् अनंतरोगुणगुण्यादिभेदरहितोभाति तस्मात्त्वमपिदेवो त्तमावतारत्वेनबिंबेनविवेकित्वान्माययास्वेच्छयाकृतामुरुतामनेकावतारांतर्याम्याद्यात्मिकांनिर्भेदांहरेर्विभूतिंपश्यंस्तमेवभजेतिवाक्यशेषः स्वदृक्भगवानात्मासएकएवेदंजगद्भातिकथंभोक्तृरूपेणां तरःभोग्यरूपेणानंतरःनित्यस्यानेकत्वंकथंतत्राह पश्येति तंपरमेश्वरंमाययाबहुधावर्तमानंपश्येतिकेचिद्योजयंति एकस्यभोक्तृभोग्यरूपत्वानुपपत्तेरनिर्वाच्यमायायाअप्रामाणिकत्वेनानंगीकार्य त्वादनादरणीयमेवतदिति ४८ ननुभवतेश्वरवशंजगदित्युक्तंतमीश्वरंवयंकथंबुध्यामहइतितत्राह सोयमिति यःसकलंस्ववशंविधायास्तेसोयमद्यदेवैःप्रार्थितोस्यांभुव्यांयदुकुलेऽवतीर्णइत्यन्वयः कथंभूतःभूतानांभावनोवर्धनः कालरूपःसंहाररूपः किमर्थं सुरद्विषामभावायविनाशाय ४९

१ तस्माच्छोकोनकार्यइतिभावः । २ तद्दर्शनमावश्यकमितिवाक्यशेषः । तस्यदेहस्येत्यर्थः । ३ जीवानधिष्ठितदेहस्यगोपनायोगेनसजीवइतिअध्याहृतः ।

अवतारप्रयोजनंचसंपन्नप्रायामितिब्रूतइत्याह निष्पादितमिति भूभारदैत्यसंहाराख्यंदेवकार्यंतेनानिष्पादितं सपुनरवशेषंअवशिष्टयदुकुलक्षयंप्रतीक्षते पश्चाद्वैकुंठमेष्यतीतिशेषःश्रीकृष्णःइहभूतलेया
वंतंकालंतिष्ठतियूयमपितावंतंसमयमनुवर्तध्वमित्यन्वयः ५० नाहंवेदगातिमितिप्रश्नंपरिहरिष्यन्धृतराष्ट्रस्यतपश्चरणाश्रमतीर्थंनामवक्तीत्याह धृतराष्ट्रइति भ्रात्राविदुरेण चशब्दात्कुंत्यासहगतः हस्ति
नपुरान्निर्गम्यहिमवतःपर्वतस्यदक्षिणेनदक्षिणदिशिगतमृषीणामाश्रमंसप्तस्रोतोनामगंतोभूदित्यन्वयः ५१ कस्मात्सप्तस्रोतस्त्वंतस्येतितत्राह स्रोतोभिरिति यत्रयस्मिन्नाश्रमेस्वर्धुनीभागीरथी
सप्तानामृषीणांप्रीतयेसप्तभिःस्रोतोभिःजलस्यंदनधाराभिःसप्तधासप्तभिःद्रोणीभिरभ्यगात्समुद्रमितिशेषइतियस्मात्तेनविचक्षणाःसप्तस्रोतइतिसंज्ञांप्रचक्षतइत्यन्वयार्थः ५२ उपशांतआत्माअंतःकरणं
यस्यसतथोक्तः विगतेक्षणःनष्टमांसदृष्टिः वौपरमात्मनिगतंप्राप्तमीक्षणंनिरंतरांचितनंयस्येतिवा अब्भक्षःकृतजलाहारःसधृतराष्ट्रस्तस्मिन्नाश्रमेस्नात्वायथाविधिअग्नींश्चहुत्वाऽस्तइत्यन्वयः आस्तइ
तिलट्भूतार्थे अन्यथोक्तार्थविरोधःस्यात् ५३ अपिमय्यीतिमृत्युकालीनवैमनस्यविषयंप्रश्नंपरिहरतीत्याह जितासनइति धृतराष्ट्रउक्तविधिनातपःकुर्वन्नभ्यासपाटवेनजितासनःस्वस्तिकाद्यासनजय
वान्निर्जितश्वासःप्राणजयवान्विषयेभ्यःप्रत्याहृतश्रोत्रादिषडिंद्रियःसन् हरिभावनयाहरिंनिरंतरंध्यानेनध्वस्तंसत्वरजस्तमोनिमित्तंमनोमलंयेनसतथा ५४ स्वरूपज्ञानेनस्वस्वरूपमारभ्यपरतत्व

निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषंप्रतीक्षते ॥ तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ५० धृतराष्ट्रःसहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया ॥ दक्षिणेनहिमवतऋषीणामा
श्रमंगतः५१स्रोतोभिःसप्तभिर्यत्रस्वर्धुनीसप्तधाभ्यगात् ॥ सप्तानांप्रीतयेनाम्नासप्तस्रोतःप्रचक्षते ५२स्नात्वात्रिषवणंतस्मिन्हुत्वाचाग्नीन्यथाविधि ॥ अब्भ
क्षउपशांतात्मासआस्तेविगतेक्षणः ५३ जितासनोजितश्वासःप्रत्याहृतषडिंद्रियः ॥ हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः५४विज्ञानात्मनिसंयोज्यक्षेत्रज्ञे
प्रविलाप्यतम् ॥ ब्रह्मण्यात्मानमाधारेघटांबरमिवांबरे ५५ ध्वस्तमायागुणोद्रेकोनिरुद्धकरणाशयः ॥ निवर्तिताखिलाहारआस्तेस्थाणुरिवाधुना ५६
तस्यांतरायोमैवाभूत्संन्यस्ताखिलकर्मणः ५७ सवा अद्यतनाद्राजापरतःपंचमेहनि ॥ कलेवरंहास्यतिहतच्चभस्मीभविष्यति ५८

पर्यंतानिअशेषतत्वान्यपरोक्षीकृत्यसर्वंजगद्विज्ञानात्मनिविज्ञानतत्वाभिमानिनिविरिंचेसंयोज्यतत्रप्रविलाप्यलयमेष्यतीतिध्यात्वातंविरिंचंक्षेत्रज्ञेस्वहृदादीस्थितेहरावंतर्यामिणिप्रविलाप्य घटांबरमंबरइव
उत्पद्यमानघटवर्तिमहाकाशस्वरूपतद्भिन्नजायमानाकाशयोर्मध्येमहाकाशस्वरूपघटाकाशोमहाकाशेघटेभिन्नेयथैकीभवतितथात्मानं स्वांतर्यामिणंहरिमाधारेसर्वाधारेब्रह्मणिसर्वगतेप्रविलाप्यैकीभावेन
चिंतयन् ५५ अतएवध्वस्तमायागुणोद्रेकइतिहेतुगर्भं । निरस्तप्रकृतिसत्वादिगुणोद्रेकत्वाद्धरावेवनिरुद्धाशेषकरणमनाअतएवनिवर्तिताखिलाऽशनोऽधुनास्थाणुरिवाचलआस्तेतदामृतिकालेआसी
दित्येकान्वयः तस्मान्नत्वयिशमलमाशंसमानोनापिदुःखितोगंगायामभ्यपतदितिभावः ५६ ब्रह्मार्पणबुद्धचासंन्यस्तसमस्तकर्मणःतस्यधृतराष्ट्रस्यतपोविघ्नोमाभूदित्यन्वयः ५७ इदानींधृतराष्ट्रमृ
तिकालंवक्तीत्याह सवाइति सधृतराष्ट्रःअद्यतनादह्नःपरतःपूर्वस्मिन्पंचमेऽहनिकलेवरंहास्यातिजहौ । तच्चभस्मीभविष्यतिभस्मसादभूत् । हशब्देनसुप्तिङुपग्रहलिंगनराणामितिव्याकरणसूत्रमप्रम
माणीकरोतिइतिहासंवासूचयति । वाइत्यनेन तांस्तदानारदोविद्वाञ्छमयामासधर्मवित् । उक्त्वोत्तमांगवितेषांनिष्ठांतात्कालिकींतथेति । स्कंदपुराणोक्तंवाक्यंसूचयति । चशब्दएवार्थेतत्कलेवर
मेवभस्मीभविष्यति नतुसःस्वयंशून्यतामेष्यति । चेतनस्यनित्यत्वात् ५८

१ द्विरावृत्त्ययोजितः । २ भारतानुरोधेनधृतराष्ट्रमृतेःभूतत्वेनोक्तत्वात् । ३ पूर्वश्लोकप्रतीकामिदम् । ४ अनेनविशेषणेनवैमनस्यंनेतिसूचितम् ।

उटजेनपर्णशालयासहवर्तमानः सहोटजः तस्मिन्प्रवेक्ष्यति प्राविशत् साध्वीशब्देनकुंतचि साचाग्निमाविशत् । तस्मादुत्तरगतिंप्राप्तान्प्रतिपरलोकमुद्दिश्यनशोचितव्यमितिभावः ५९ एवंयज्ञस्यावि
दुरस्यधृतराष्ट्रवनप्रवेशात्पूर्वतनाचरणप्रकारमाह विदुरइति । सर्वज्ञोविदुरोदिव्यज्ञानेनभविष्यदाश्चर्यंधृतराष्ट्रपांडवयादवानांस्वनिर्याणंनिशम्यहरिसामर्थ्यस्मरणेनबंधुमरणस्मरणेनचहर्षशोकान्वितः
सर्वंमर्मानित्यमीशएवनित्यस्ततस्तीर्थयात्रादितत्सेवैवपुरुषार्थप्रदेत्यतःकारणात्तीर्थनिषेवणकोगंतागम्यादितीर्थानांभागवतादिशास्त्राणांचसेवनोययौ । तुशब्दोगंतेतिलुङ्भूतार्थत्वभेदमाह तुःस्याद्भेदेऽ
वधारणेइत्यभिधानात्सचपुनर्धृतराष्ट्रपरिसरमागतोभवत् धृतराष्ट्रादिदिदृक्षयावनंगतेषुभवंतंप्रविश्य एकत्वमागतोहितस्मान्नतस्यगतिर्मयावर्णनीयेतिभावः । पुरादिदृक्षार्थंवनमागतेषुपांडवेषुराजानंप्र
विश्यएकत्वमागतइतिस्कांदकथितार्थभेदेवावर्ततइतितुशब्दः ६० सतुंबुरुरितिवक्तव्येसहतुंबुरुरितिनारदःसर्वदातुंबुरुणासहैववर्ततेनतंविहायेतिद्योतनार्थः कुंत्यादिविषयाःशुचः ६१ इतिश्रीभागवत
महापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ दुर्निमित्तादिसंसारयात्राप्रतिपादनात्तस्यानित्यत्वज्ञापनेनहरौपराभक्तिर्जायतइत्यर्थोनिरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रावशेषंप्रतीक्षतइ
त्युक्तयदुकुलसंहारकथनपूर्वकंश्रीकृष्णस्यस्वधामप्राप्तिंवक्तुमुपक्रमते संप्रस्थितइति नारदोक्तपरामर्शेनवीतशोकतयाराज्यंपालयन्नृपःस्वानुमतेनजिष्णावर्जुनेद्वारकायांस्थितानांबंधूनांदर्शनेच्छया मायये

दह्यमानेग्निभिर्देहेपत्युःपत्नीसहोटजे ॥ बहिःस्थितापतिंसाध्वीतमग्निमनुवेक्ष्यति ५९ विदुरस्तुतदाश्चर्यंनिशम्यकुरुनंदन ॥ हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंता
तीर्थनिषेवकः ६० सूतउवाच ॥ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गंनारदःसहतुंबुरुः ॥ युधिष्ठिरोवचस्तस्यहृदिकृत्वाजहाच्छुचः ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
प्रथमस्कंधेद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ सूतउवाच ॥ संप्रस्थितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया ॥ ज्ञातुंमायामनुष्यस्यवासुदेवस्यचेहितम् १ व्यतीताःकति
चिन्मासास्तदातुशतशोनृपः ॥ ददर्शघोररूपाणिनिमित्तानिभृगूद्वह २ कालस्यचगतिंरौद्रांविपर्यस्तर्तुधर्मिणः ॥ पापीयसींनृणांवार्तांक्रोधलोभानृ
तात्मनाम् ३ जिह्मप्रायंव्यवहृतंसाध्यमिश्रंचसौहृदम् ॥ पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनांचकल्कितम् ४ निमित्तान्यप्यरिष्टानिकालेत्वनुगतेनृणाम् ॥ लो
भाद्यधर्मप्रकृतिंदृष्ट्वोवाचानुजंनृपः ५ युधिष्ठिरउवाच ॥ संप्रेषितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया ॥ ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् ६ गताः
सप्ताधुनामासाभीमसेनतवानुजः ॥ नायातिकस्यवाहेतोर्नाहंवेदेदमंजसा ७

च्छयागृहीतमनुष्यवेषस्यवासुदेवस्यईहितंचेष्टितंचज्ञातुंद्वारकांप्रतिसंप्रस्थितेगते १ यदाकतिचिन्मासाःदिवसाःव्यतीताःअतिक्रांताःतदाशतशःसहस्राणिघोररूपाणिभयंकराणिनिमित्तान्याध्यात्मिका
धिभौतिकाधिदैविकानुत्पातान्ददर्शेत्यन्वयः अहस्तुमासशब्दोक्तंयत्रांचितायुतंत्रजेदित्यभिधानं तुशब्देनगृहीतम् २ उत्पातंदृष्ट्वाकिंचकारनृपइतितत्राह कालस्येति कालगत्यादिकंदृष्ट्वानृपोऽनुजंभी
मसेनमित्यभाषतेत्यन्वयःविपर्यस्ताःव्यत्यस्ताःवसंतादीनामृतूनांधर्माःपुष्पोद्गमाःअस्यसंतीतिविपर्यस्तर्तुधर्मस्यकालस्य रौद्रामितिपाठात् गतेरपरिहार्यत्वंवाक्ति क्रोधादिष्वात्मामनोयेषांतेतथोक्ताःते
षांनृणांवार्तांश्रुत्वाजीवनोपायंप्रवृत्तिंपापीयसींपापभूयिष्ठांदृष्ट्वा ३ व्यवहृतंदानोपादानादिव्यवहारंजिह्मप्रायंकापटयप्रचुरंसौहृदंस्नेहंसाध्यमिश्रंस्वप्रयोजनोपेतंपित्रादीनांकल्कितांकलंकितांकलहंवा
४ अरिष्टानिअशुभानि अरिष्टंपापशुभयोरिरिष्टमशुभेपिचेत्यभिधानमपिशब्देनाग्राहि पूर्वकालवैलक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः लोभादिनाअधर्मस्वभावम् ५ ६ अत्रापिमासाःदिवसाः अहमंजसेदं
कारणंनवेदत्वमिदंवेत्थकिमितिवाक्यशेषः ७

आत्मनःस्वस्याक्रीडंक्रीडास्थानमंगंनिजांभूमिं यस्यपृथिवीशरीरमित्यादेः यद्यदादेवर्षिणानारदेनपूर्वंतावदेवेक्षध्वमितिनिर्दिष्टःस कालःप्रत्युपस्थितःआसन्नःअपिकिम् ८ यस्यकृष्णस्यानुग्रहात्येषाम
स्माकंसंपदादयआसंस्तेषांनःसकालआसन्नइत्यन्वयः दाराभार्याःसपत्नानांशत्रूणांविजयोलोकाःस्वर्गादयःप्रजाःपुत्राः ९ कुतःआशंकसइतितत्राह पश्येति दिव्यान्सूर्यप्रकाशादीन्भौमानभू
कंपादीन्देहभवादैहिकानेत्रोरुस्फुरणादयःतैःसहवर्तमानाःसदैहिकास्तान्इतित्रिविधान् द्रष्टव्यातिरिक्तकारणशून्यानशुभसूचकानुत्पातान्पश्यइत्यन्वयः कीदृशान्बुद्धिमोहनंभयमदूरादिदानीमे
वआशंसतःकथयतस्तस्मादाशंकइतिभावः १० दैहिकान्वक्तीत्याह ऊर्वक्षीति ममोत्संगादयःपुनःपुनःस्फुरंतिकंपंते एतेआरात्क्षिप्रंविप्रियंमह्यंदास्यंतीत्यन्वयः ११ अनलोभिरानने
यस्याःसातथोक्तामुखादग्निज्वालामुद्गिरंतीत्यर्थः एषाशिवासृगालीउपगच्छंतमरुणमादित्यमभिमुखंरौतिरटति रटःसृगालाक्रोशेकाकाह्वानेच सारमेयःश्वा १२ शस्ताःभारद्वाजादयःमांसव्यमप्रद
क्षिणंअपरेपशवोबस्तगर्दभादयःमांप्रदक्षिणंकुर्वंति वाहानश्वादींश्चरोदनंकुर्वतःमनसानिरूपयामि १३ मृत्युदूतःमरणसूचकःकपोतःशिलाकणाशनपक्षीअग्नौपदंकरोति यत्कपोतःपदमग्नौकृणोती

अपिदेवर्षिणादिष्टःसकालोयमुपस्थितः ॥ यदात्मनोंगमाक्रीडंभगवानुत्सिसृक्षति ८ येषांनःसंपदोराज्यंदाराःप्राणाःकुलंप्रजाः ॥ आसन्सपत्नविजयो
लोकाश्चयदनुग्रहात् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्रभौमान्दिव्यान्सदैहिकान् ॥ घोरमाशंसतोऽदूराद्भयंनोबुद्धिमोहनम् १० ऊर्वक्षिबाहवोमह्यंस्फुरंत्यंगपुनः
पुनः ॥ वेपथुश्चापिहृदयेआराद्दास्यंतिविप्रियम् ११ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना ॥ मामंगसारमेयोयमभिरोदित्यभीतवत् १२ शस्ताःकुर्वं
तिमांसव्यंदक्षिणंपशवोपरे ॥ वाहांश्चपुरुषव्याघ्रलक्षयेरुदतोमम १३ मृत्युदूतःकपोतोयमुलूकःकंपयन्मनः ॥ प्रत्युलूकश्चहुंकारैरनिद्रौशून्य
मिच्छतः १४ धूम्रादिशःपरिधयःकंपतेभूःसहाद्रिभिः ॥ निर्घातश्चमहानासीत्साकंचस्तनयित्नुभिः १५ वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्तमः ॥ असृग्व
र्षंतिजलदाबीभत्समिवसर्वतः १६ सूर्यंहतप्रभंपश्यग्रहमर्दंमिथोदिवि ॥ ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलितेइवरोदसी १७ नद्योनदाश्चक्षुभिताःसरांसिचमनांसि
च ॥ नज्वलत्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति १८ नपिबंतिस्तनंवत्सानदुह्यंतिचमातरः ॥ रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यंत्यृषभाव्रजे ॥ दैवतानि
रुदंतीवस्विद्यंतिह्युच्चलंतिच १९

तिमंत्रात् इदंस्वप्नेदर्शनमितिज्ञातव्यं । मेमनःकंपयन्नुलूकःप्रत्युलूकश्चमिथोहुंकारैजर्गच्छून्यमिच्छतःसर्वनाशेयथातथाह्वानंकुरुतइत्यर्थःकुह्वानमितिकेचित्पठंति कुह्वानंनामतज्जातिध्वनिविशेषः
१४ परिधयःदिशःधूम्राःधूम्रवर्णाःज्वलिताःपरिवेषावा स्तनयित्नुभिरशनिभिरकालमेघैर्वासाकंमहान्निर्घातःनिर्मेघगर्जितम् १५ वायुःशंसत्यपकर्षकालमित्याह वायुरिति रजसाधूल्यातमोंधकारं
विसृजन्निष्ठुरस्पर्शःवायुर्वाति अथदिव्यानाह असृगिति जलदाःसर्वतोदिशंबीभत्समिवभीषकमिवअसृग्रुधिरंवर्षंति १६ दिविव्योम्निपरस्परंग्रहमर्दंग्रहयुद्धं भगणेनक्षत्रसमूहेससंकुलेसांकर्यसहितेभाव
प्रधानत्वद्योतनायससंकुलइत्युक्तं तेनापिभयप्रापकत्वमाह तुशब्देनैवंचेद्देवंस्यादितिज्योतिःशास्त्रंप्रमाणीकरोतिरोदसीद्यावापृथिव्यौज्वालाकुलेइवभातः १७ पुनश्चभौमानाह नद्यइति
स्वर्नद्यादीनांदिव्यत्वसंग्रहार्थमत्रनापाठि नदाःपुंनद्यःशोणादयः क्षुभिताःनिमित्तमंतरेणकलुषाः निसमाज्येनज्वलनस्वभावोवह्निःआज्येननज्वलतीतियस्मादतोयंकालः किंशमलंविधास्यति १८
व्रजेगोष्ठेअश्रुमुखयासांतास्तथोक्ताःनहृष्यंतिनाविष्किरंतितटाघातंनकुर्वंतीत्यर्थःदैवतानिप्रतिमाःरोदनादौयोभावःतंकुर्वंति १९

भ्रष्टश्रियःअतएवनिरानंदाःसमृद्धिरहिताःसुखमुक्तावा अघंव्यसनम् २० एषामुत्पातानांफलंस्वयमेवानुमिनोमीत्याह मन्यइति एतैर्महोत्पातैःप्रायेणयादवेंद्रस्यभगवतः पदैर्हीनात्यक्ताअतएवहत
सौभगाभूर्महीतिमन्ये कथंभूतैःपदैःअनन्यपुरुषश्रीभिर्नान्येपुरुषाःश्रियश्चसौंदर्यसाम्येआधिक्येचवर्ततेयेषांतान्यनन्यपुरुषश्रीणितैःदीर्घश्छांदसः अनन्यैर्भगवदेकशरणैःपुरुषैःश्रीभिश्चहीनेतिवा २१
दृष्टारिष्टेनदृष्टाशुभेनव्यसनमनुमिमानेनचेतसातस्ययुधिष्ठिरस्यराज्ञइतिचिंतयतोनुजंप्रतिकथयतश्चसतइतिशेषः कपिध्वजोअर्जुनःयदुपुर्याःद्वारकायाःहस्तिनपुरंप्रत्यागमदित्यन्वयः २२ अयथा
पूर्वं पूर्वंयथातथानभवतीति आतुरंसंभ्रांतंरोगिकल्पंवा अधोवदनंअवाङ्मुखंअप्बिंदून्जलबिंदून् २३ विच्छायंविगतश्रीकं अनुजंनिरीक्ष्योद्विग्नहृदयःत्वरितमनाःपृच्छतिस्मअपृच्छदित्य
न्वयः २४ आनर्तपुर्यांद्वारवत्यांमधवश्चभोजाश्चदशार्हाश्चअर्हाश्चसात्वताश्चअंधकाश्चवृष्णयश्च मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः २५ मारिषःआर्यः मातामहःमातुःपिता मातुलःमातुः
सहोदरःआनकदुंदुभिर्वसुदेवःकच्चिच्छब्दःप्रश्नार्थे कुशलीसुखी २६ वसुदेवस्यसप्तस्वसारःसहोदर्यःकुशलवत्यःकिं तस्यवसुदेवस्यपत्न्यः अस्माकंमातुलान्यःमातुलभार्याःआत्मजैःसहवर्त

इमेजनपदाग्रामाःपुरोद्यानाकराश्रमाः ॥ भ्रष्टश्रियोनिरानंदाःकिमघंदर्शयंतिनः २० मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनंभगवतःपदैः ॥ अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्ह
तसौभगा २१ इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा ॥ राज्ञःप्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याःकपिध्वजः २२ तंपादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ॥ अधोवदन
मब्बिंदून्सृजंतंनयनाब्जयोः २३ विलोक्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृपः ॥ पृच्छतिस्मसुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितम् २४ युधिष्ठिरउवाच ॥ कच्चिदा
नर्तपुर्यांनःस्वजनाःसुखमासते ॥ मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः २५ शूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेचाथमारिषः ॥ मातुलःसानुजःकच्चित्कुश
ल्यानकदुंदुभिः २६ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्यःसहात्मजाः ॥ आसतेसस्नुषाःक्षेमंदेवकीप्रमुखाःस्त्रियः २७ कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोस्यचा
नुजः ॥ हृदीकःससुतोक्रूरोजयंतगदसारणाः २८ आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः ॥ कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांप्रभुः २९ प्रद्युम्नःसर्ववृष्णी
नांसुखमास्तेमहारथः ॥ गंभीररयोनिरुद्धोवर्ततेभगवानुत ३० सुषेणश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः ॥ अन्येचकार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः ३१ त
थैवानुचराःशौरेःश्रुतसेनोद्धवादयः ॥ सुनंदनंदशीर्षण्यायेचान्येसात्वतर्षभाः ३२ अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः ॥ अपिस्मरंतिकुशलम
स्माकंबद्धसौहृदाः ३३ भगवानपिगोविंदोब्रह्मण्योभक्तवत्सलः ॥ कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुखमास्तेसुहृद्वृतः ३४

मानाः अनेनतत्पुत्राणांचकुशलप्रश्नःकृतइतिज्ञातव्यं स्नुषाभिःपुत्रभार्याभिःसहिताः २७ असद्दुष्टःपुत्रःकंसनामायस्यसोऽसत्पुत्रःआहुकउग्रसेनोऽस्यानुजोदेवकःससुतःकृतवर्माख्यपुत्रसहितोहृदीकःपुत्रैः
सहितोअक्रूरोवा २८ येशत्रुजिदादयःतेचसुखमासतेकिंरामोबलभद्रः २९ सर्ववृष्णीनांमध्येमहारथःगंभीररयउग्रवेगः अगाधज्ञानोवा रयगतौगतिर्ज्ञानम् ३० कार्ष्णीनांकृष्णसुतानांप्रवराः
कार्ष्णिप्रवराः ३१ श्रुतसेनोद्धवादयः शौरेरनुचराभृत्याःसुनंदनंदौशीर्षण्यौप्रधानौयेषांतेसुनंदनंदशीर्षण्याःसुनंदनंदप्रधानाइत्यर्थः नंदशीर्षाद्याइतिपाठेसुनंदःनंदशीर्षश्चआद्यौयेषांतेतथोक्ताइतियो
जनीयंशीर्षशब्दःप्रधानवाचीपार्षदेषुप्रधानौसुनंदनंदौआद्यौयेषांतेतथोक्ताइतिवा ३२ ३३ सुधर्मायांसभायां ब्रह्मणावेदेनगम्यतइतिब्रह्मण्यःविप्रप्रियोवा नित्यसुखस्वरूपहरेःकुशलोद्देशेनप्रश्नः
किंतुलोकसुखकरत्वोद्देशइत्ययमर्थोऽपिशब्देनदर्शितः ३४

एतमेवार्थंदर्शयति मंगलायेति सःअनंतःशेषःसखायस्यसोनंतसखःआद्यःपुमान्लोकानांमंगलायशुभायक्षेमायप्राप्तपरिपालनायभवायवृद्धयेयदुकुलसमुद्रेआस्तेकच्चिदित्यन्वयः चशब्दाःमिथःस
मुच्चयार्थाःमंगलाद्यनेकप्रयोजनार्थाः ३५ यदवोयस्यकृष्णस्यबाहुदंडैःरक्षितायांस्वपुर्यांक्रीडंतीत्यन्वयः कइवपरमानंदंप्राप्यमहापौरुषिकाइव मुक्ताइवपरमानंदापरपर्यायंवा वैश्रवणबाहुदं
डगुप्तचैत्ररथंप्राप्यमहापौरुषिकायक्षाइववा ३६ यस्यहरेःपादयोःशुश्रूषणंसेवालक्षणंतदेवमुख्यंकर्मतेनसाधनेनसत्यादयःसत्यभामापुरःसराःद्व्यष्टसहस्रयोषितः षोडशसहस्रसंख्याःस्त्रियःसंख्ये
युद्धेत्रिदशान्इंद्रादीन्निर्जित्यवज्रायुधस्येंद्रस्यवल्लभायाःशच्याःउचितास्तदाशिषस्तेषामिंद्रादीनामाशिषःपारिजातादिकाःहरंतिआच्छिद्यस्वीकुर्वंतीत्यन्वयः ३७ यस्यहरेर्बाहुदंडानामभ्युदयो
दिग्विजयश्रीस्तामनुजीवितुंशीलाअतएवाकुतोभयाःयदुप्रवीराःसुरसत्तमस्येंद्रस्यउचितांबाहुबलाहृतामानीतांसुधर्माख्यसभामंघ्रिभिरनुदिनमधिक्रमंत्याक्रम्यतिष्ठंतीत्यन्वयः ३८ तवकिमेतादृश
दुःखनिमित्तमितिपृच्छतीत्याह कच्चिदिति हेतात तेतवअनामयं कच्चित्सुखंकिं कुतःकुशलमश्नइतितत्राह भ्रष्टतेजाइति भ्रष्टतेजस्त्वेकारणंपृच्छति अलब्धेति अलब्धोमानोयेनस
तथोक्तःनकेवलंमानाभावः किंतुअवज्ञातश्चकिमित्याह अवज्ञातइति पूर्वंचिरोषितोद्वार्केवाक्षिप्रमागतः तत्ब्रूहीत्यर्थः ३९ अवज्ञाचइंगितैःक्रिययावाचावास्याच्चत्रतवैकेनसर्वैःकिंवेत्याभि

मंगलायचलोकानांक्षेमायचभवायच ॥ आस्तेयदुकुलांभोधावाद्योनंतसखःपुमान् ३५ यद्बाहुदंडैर्गुप्तायांस्वपुर्यांयदवोर्चिताः ॥ क्रीडंतिपरमानंदंमहापौरुषि
काइव ३६ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणासत्यादयोद्व्यष्टसहस्रयोषितः ॥ निर्जित्यसंख्येत्रिदशांस्तदाशिषोहरंतिवज्रायुधवल्लभोचिताः ३७ यद्बाहुदंडाभ्युदया
नुजीविनोयदुप्रवीराह्यकुतोभयामुहुः ॥ अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतांबलात्सभांसुधर्मांसुरसत्तमोचिताम् ३८ कच्चित्तेनामयंतातभ्रष्टतेजाविभासिमे ॥ अलब्ध
मानोवज्ञातःकिंवाताचिरोषितः ३९ कच्चिन्नाभिहतोभावैःशब्दादिभिरमंगलैः ॥ नदत्तमुक्तमर्थिभ्यआशयायत्प्रतिश्रुतम् ४० कच्चित्त्वंब्राह्मणंबालंगां
वृद्धंरोगिणंस्त्रियम् ॥ शरण्योपसृतंसत्त्वंनात्याक्षीःशरणप्रदः ४१ कच्चित्त्वंनागमोगम्यांगम्यांवासत्कृतांस्त्रियम् ॥ पराजितोवाथभवान्नोत्तमैर्नाधमैःपथि
४२ अपिस्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वंसंभोज्यान्वृद्धबालकान् ॥ जुगुप्सितंकर्मकिंचित्कृतवानसदक्षमम् ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथहृदयेनात्मबंधुना ॥ शून्योसिरहितो
नित्यंमन्यसेतेऽन्यथाहिरुक् ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

प्रेत्यपृच्छति कच्चिदिति आदिशब्देनेंगितक्रियेगृह्यीते शब्दादिभिरवज्ञानेकारणं स्वदोषःपरदोषोवातत्रस्वदोषोनास्तिहीतिपृच्छति नदत्तमिति वित्ताशयाप्राप्तेभ्योऽर्थिभ्योयुक्तंयोग्यंदास्यामीतिप्र
तिज्ञातंतन्नदत्तंकिमितीयंवैस्वदोषात् दत्वापितदाशापूर्तिपर्यंतंनदत्तमितीयंपरदोषात् उभयंचनप्राप्तंहीतिवाक्यार्थः ४० ब्राह्मणादिसत्त्वंजीवजातंशरण्योपसृतंशरणार्थितयाप्राप्तंशरणप्रदस्त्वंनात्याक्षीः
रक्षामकृत्वात्यक्तवानसिकिं अरक्षितैस्तैरवज्ञातइतिवाक्यार्थः ४१ अगम्यांविधवांपरस्त्रियंवा गम्यांअसत्कृतांवास्नानादिसंस्काररहितां प्रदानकर्मरहितांवास्त्रियंनागमःनगतवानसि किंयंपापा
र्थएवंविधंकर्मकरोतीतिकाचित्स्वदोषनिमित्तावज्ञा ४२ आवृद्धबालकान्बालावधिसर्वान्अभोज्यान्भोजयित्वापर्यभुंक्थाःभुक्तवानसिकिंसंभोज्यानिविपाठेसहभोक्तुंयोग्यान्वर्जयित्वाभुक्तवानसी
त्यर्थः असदक्षमंकर्तुमशक्यंतादृशंकिंचित् शास्त्रेनिषिद्धंकर्मकृतवान्किं एकादशीभोजनंस्वर्णस्तेयंनिधानोद्धरणमित्यादिजुगुप्सितंकर्म ४३ उक्तंसर्वंविच्छायत्वेनपूर्णमितिमत्वाकारणां
तरंपृच्छति अथेति अथयंनित्यंप्रेष्ठादिगुणत्वेनमन्यसेतेनसर्वतःप्रेष्ठेनप्रियतमेनहृदयेनमनोहारिणाऽत्मबंधुनास्वाभाविकबंधुनाकृष्णेनरहितोवियुक्तःसन् शून्योऽमंगलोतिकिंचिदेवकरुक्शरीर

प्रभाऽन्यथा नपूर्ववाद्धि यस्मात्तस्मात्तेनविपुक्तोऽमंगलोभवितुमर्हसीतिमन्ये नित्यंप्रेष्ठतमेनरहितःशून्योस्मीत्यात्मानंहृदयेनमन्यसे सर्वथातवशरीरकांतिस्त्वन्यथा नपूर्ववदितिवा प्रेष्ठेनतेनरहितःशून्यो
स्मीतिमन्यसेअन्यथातथा मननाभावेरुक्रोगोमनोऽन्यथाकथमितिवा त्वंमन्निष्ठत्वादात्मैकानिष्ठत्वाच्चकृष्णप्रेष्ठत्वाच्चलोकशास्त्रनिषिद्धंनकरोषिहि तस्मात्तेनकृष्णेनवियुक्तत्वात्तवविच्छायत्वमितिमन्यइ
तिहिशब्दार्थः ४४ इतिश्रीभा०म०प्रथमस्कंधेविजय०टीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ भगवतिभक्तिविधानार्थंदुःखकथनव्याजेनतन्महिमाप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये कृष्णस्याविश्लेषेणावियोगेनकर्षितः
उक्तनानाशंकायाआस्पदंशोकाग्निनाशुष्यतीवदनहृत्सरोजेयस्यतत्तथोक्तः अतएवहतप्रभंनष्टकांतिरूपंआकारंदृष्ट्वा भ्रात्राराज्ञाविकल्पितः एवंवाएवंवेतिबहुकोटिविषयीकृतःतमेवविभुमनुध्यायन्निरंत
रंचिंतयन्कृष्णस्यसखाअर्जुनःप्रतिभाषितुंनाशक्नोदित्येकान्वयः १ २ शोकहेतूनामनेकत्वाद्बहुवचनं शुचःशोकान्कृच्छ्रेणसंस्तभ्यपाणिनानेत्रजमश्रुआमृज्यकृष्णस्यपारोक्ष्येणाप्रत्यक्षत्वेनसमुन्नद्धेनप्रण
येन कदानुपश्येयमित्यौत्कंठ्येनकातरःविवशः ३ सारथ्यादिषुकर्मसख्यादिकंसम्यक्स्मरन्अर्जुनोबाष्पेणनिमित्तेनगद्गदयास्खलंत्यागिराअग्रजंनृपमितिवक्ष्यमाणप्रकारेणाहेत्येकान्वयः ४ दे
वानपिविस्मापयतीतिदेवविस्मापनंमहत्तेजःसामर्थ्यंलक्षणंयेनकृष्णेनापहृतंसहैवनीतंतेनबंधुरूपिणाप्रधानबंधुनाहरिणाअर्जुनोहंवंचितइत्येकान्वयः वंचितइतिहरौनदोषआरोप्यते किंतुतेनावियुक्तइति

सूतउवाच ॥ एवंकृष्णसखःकृष्णोभ्रात्राराज्ञाविकल्पितः ॥ नानाशंकास्पदंरूपंकृष्णविश्लेषकर्षितः १ शोकाग्निशुष्यद्वदनहृत्सरोजंहतप्रभम् ॥ विभुं
तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् २ कृच्छ्रेणसंस्तभ्यशुचःपाणिनामृज्यनेत्रजम् ॥ पारोक्ष्येणसमुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यंमैत्रींसौहृदंचसा
रथ्यादिषुसंस्मरन् ॥ नृपमग्रजमित्याहबाष्पगद्गदयागिरा ४ अर्जुनउवाच ॥ वंचितोहंमहाराजहरिणाबंधुरूपिणा ॥ येनमेपहृतंतेजोदेवविस्मापनंमह
त् ५ यस्यक्षणवियोगेनलोकोह्यप्रियदर्शनः ॥ उक्थेनरहितोह्येषमृतकःप्रोच्यतेयथा ६ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहउपागतानांराज्ञांस्वयंवरमुखेस्मरदुर्मदा
नाम् ॥ तेजोहृतंखलुमयाविहतश्चमत्स्यःसज्जीकृतेनधनुषाऽधिगताचकृष्णा ७

तद्वियोगमात्रं वियोगोपिगृहीतमानुषाकारेणनसाक्षात्सर्वहृदिसन्निहितत्वात्तस्येत्यभिप्रायेणबंधुरूपिणेत्युक्तं तस्माच्छोकाच्छून्योस्मीतिभावः ५ एतमर्थंसदृष्टांतमाह यस्येति यथोक्थेनप्राणेनर
हितएषदेहोमृतकःकुणपइतिप्रोच्यते तथायस्यकृष्णस्यक्षणावियोगेनलोकोप्यप्रियममंगलंपश्यतीत्यप्रियदर्शनः यस्मात्तस्माच्छून्यत्वमित्यर्थः प्राणत्यागेपित्रादिशरीरमपिपुत्रादेरप्रियत्वात्बहिर्भूमौ
निक्षिप्यतेयथातथाहमपिबंधुभिरप्रियत्वादवज्ञातइवदृष्टइतिभावः ममायंलोकोदेहोऽप्रियदर्शनोजातइतिवा प्रथमहिशब्देनप्राणावियुक्तदेहस्यकुणपत्वंश्रुतिसिद्धमितिदर्शयति नकेवलंममैवाप्रियदर्शनः
किंत्वयंलोकोबंधुजनोद्वारवत्यादिप्रदेशोवा उक्थेनपित्रादिनावियुक्तएवंबंधुजनोपीतिदृष्टांतयोजना ६ यत्संश्रयात्सन्निधावित्यादिपदनुभावनिरस्तचित्ताइत्यंतानांश्लोकानांतेनाहमपुषिवशादि
मध्यगतेनश्लोकेनमध्यकुलकन्यायेनान्वयः यत्संश्रयाद्यस्यकृष्णस्यसेवाबलात्द्रुपदगेहेपांचालपुरे स्वयंवरमुखेस्वयंवरश्रेष्ठेउपागतानांमिलितानांस्मरकारणेनजातोदुष्टोमदोयेषांतेतथोक्ताःते
षांराज्ञांजरासंधादीनांतेजोभिमानलक्षणंमयेदृशेनहृतं किंचसज्जीकृतेनधनुषायंत्रार्पितोमत्स्योविहतःपातितश्च किंच मयाकृष्णाद्रौपदीचाधिगतावेदाध्ययनवदादरेणप्राप्तेत्येकान्वयः ७

यस्यसन्निधावहमेवामरगणैःसहवर्तमानमिंद्रंचतरसावेगेनबलेनचविजित्यखांडवाख्यंवनमपियाचमानायअग्नयेअदांदत्तवानस्मि थअद्भुतानिशिल्पानिस्थलेजलमत्यपादीनिमायाश्चयस्यांसंतिसातथो क्तामयनाम्नातक्ष्णाकृतासभामयालब्धा यत्सान्निधानविशेषादितियोज्यं तेतवाध्वरेयज्ञेराजसूयलक्षणेदिग्भ्यआगतनृपतयोबलिंतेतुभ्यमहरन्ददुरित्यन्वयः ८ गदाख्यमायुधंचसत्वंचहृदयसारश्च वीर्यंवीरभावश्चसत्वंमानसबलंचवीर्यंकायबलंचवायस्यसगदायुधसत्ववीर्यः तवानुजोममज्येष्ठोभीमसेनोनृपाशिरःस्वांघ्रिर्यस्यसतथोक्तःतंजरासंधंयत्संनिधावहन्हतवानित्यन्वयःकिमर्थंमखार्थेराज सूययज्ञमुद्दिश्यजरासंधेनतेनप्रमथनाथमखायरुद्रमुद्दिश्यपुरुषमेधाख्ययज्ञायाहृतागृहीतायेनकृष्णेनमोचिताः जरासंधवधेनेतिशेषः भूयस्तेतवाध्वरेबलिमभ्युदनयन्आभिगम्यानीतवंतइत्यन्वयः वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यत्राभेरप्युपसंख्यानंकर्तव्यम् ९ कुरुसभायांतवपत्न्याद्रौपद्याअपिराजसूयनाम्निमखेक्लृप्तेनकृतेनममाभिषेकेणश्लाघिष्ठंअतिशयेनश्लाघ्यतममतएवचारुरुचिरंकब रंकेशबंधनंयैरक्षकितवैर्दुःशासनादिभिःस्पृष्टंयत्तत्कबरींविकीर्यतत्पदयोःपतितायाःअश्रुमुख्यःअश्रुप्रधानायेषांतत्पदयोःपतितत्वादेवतत्स्त्रियःतेषांकितवानांस्त्रियोभार्याःविमुक्तकेश्यः भीमाविद्धगदा

यत्सन्निधावहमुखांडवमग्नयेदामिंद्रंचसामरगणंतरसाविजित्य ॥ लब्धासभामयकृताद्भुतशिल्पमायादिग्भ्योहरन्नृपतयोबलिमध्वरेते ८ यत्सान्निधौनृपशि रोंघ्रिमहन्मखार्थआर्योनुजस्तवगदायुधसत्ववीर्यः ॥ तेनाहृताःप्रमथनाथमखायभूपायन्मोचिताभ्युदनयन्बलिमध्वरेते ९ पत्न्यास्तवापिमखक्लृप्तम हाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकबरंकितवैःसभायाम् ॥ स्पृष्टंविकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्योयैस्तत्स्त्रियोन्यकृततत्सविमुक्तकेश्यः १० यत्तेजसाथभगवान्युधिशू लपाणिर्विस्मापितःसगिरिशोस्त्रमदान्निजंमे ॥ अन्येपिचाहमनुनैवकलेवरेणप्राप्तोमहेंद्रभवनेमहदासनार्धम् ११ तत्रैवमेविहरतोभुजदंडयुग्मंगांडीवल क्षणमरातिवधायदेवाः ॥ सेंद्राःश्रितायदनुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना १२ यद्बांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनतरसातर मार्यसत्वः ॥ प्रत्याहृतंपुरधनंचमयापरेषांतेजःपरंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः १३

भग्नोरुदंडान्स्वपतीनालिंग्यरुदतीर्विकीर्णकेशपाशाःन्यकृतनितरामकार्षीदित्येकान्वयः अश्रुशब्दउभयलिंगोप्यस्तिधनुःशब्दवत् १० यस्यतेजसायुधिवराहनिमित्तयुद्धेविस्मापितःविस्मयंग मितःशूलंपाणौयस्यसशूलपाणिःसगिरिशःनिजमस्त्रंपाशुपताख्यंमेमह्यमदादित्यन्वयः अन्येलोकपालाअपिस्वंस्वमस्त्रंददुरितिशेषः अपिचार्जुनोहममुनैवकलेवरेणमान्येनमहेंद्रभवनेअमरावत्यांमहतो देवेंद्रस्यासनार्धंप्राप्तइत्येकान्वयःअथान्यच्चश्रीकृष्णमाहात्म्यंवक्ष्यामिविशेषतइत्यथशब्दार्थः ११ येनकृष्णेनानुभावितंप्रवृद्धबलवत्कृतं गांडीवज्याघातलांछनभुजदंडयुग्मंश्रिताःकेइंद्रेणसहवर्तमानाः देवाःअरातिवधायनिवातकवचनाम्नांशत्रूणांहननाय कस्यभुजदंडयुग्मं तत्रमहेंद्रभवनएवविहरतःक्रीडमानस्यमेमम १२ येषांबांधवोहंकुरुभिर्विराटगोग्रहणेअनंतपारंअहस्पतीरांतरं अनं तमपरिच्छिन्नःपारःपूर्वोर्यस्यसतथातंकुरुसेनासमुद्रंरथेनतरसावेगेनातरंतीर्णवानस्मीत्यन्वयः कथंभूतःएकोऽसहायःआर्यसत्वःपूज्यबलःकिंच यद्बांधवेनमयाविराटपुरगोधनंचमत्याहृतंपुनरानीतं तथापरेषांशत्रुभूतानांभीष्मादीनांशिरोभ्योमणिमयंधनमुष्णीषलक्षणंनकेवलंहृतंकिंतुपरंकेवलंतेजाभिमानलक्षणंसामर्थ्यमेवापहृतमित्यन्वयः १३

१ कर्तृवाचकः । २ अन्यथा अश्रुमुख्यमितिस्यादितिभावइतिदीपिका ।

राजन्यवर्याणांश्रेष्ठानांरथानांमंडलैःसमूहैर्मंडितासुअलंकृतासुभीष्मश्चकर्णश्चगुरुश्चशल्यश्चतेतथोक्ताःतेषांसेनापतीनांचमूषुसेनासुमध्येमम यो रथःतस्मिन्रथेयःअग्रेचरःसारथित्वात्पुरोभागवर्तीतेषामे
वरथयूथपानांभीष्मादीनांआयुर्मनांसिचसहसाशीघ्रंदृशादर्शनेनाच्छैत्अपाहरदित्येकान्वयः चशब्दएवार्थे यदाछैत्तदृशैव नायुधादिना समुच्चयेवा १४ गुरुभीष्मादिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तानिअमे
३७ यमहिमानिअचिंत्यसामर्थ्यानिअस्त्राणि यस्यदोःषुभुजेषुप्रणिहितंनिक्षिप्तं मांनोपस्पृशुः नतापंचक्रुरित्यन्वयः स्पृशउपतापेइतिधातुःकानि कमिवअसुराणिहिरण्यकशिपुप्रेरितानिआसुरप्रयुक्तानिनृहरि १४
दासंप्रह्लादंयथानव्यथयंति तथेति १५ हेनरेंद्र दर्शीसर्वज्ञोयईशोरणमूर्ध्निअलब्धरूपैकेनाप्यज्ञातपूर्वरूपंमेअवदत् सूत्रादयःमुख्यप्राणमुखादेवास्तंनविदुरिति यद्यस्मात्तस्मादीशोऽतर्क्यविहारः
अचिंत्यक्रीडइत्यन्वयः लब्धरूपमानंदरूपमितिवा कथंभूताःसूत्रादयः यस्यमाययामोहकशक्त्याआवृतदृशःपिहितनेत्राःनष्टज्ञानाइतियावत् कथमावृतदृशइतितत्राह अहमहमिति भव्याःज्ञातुंयो
ग्यतावंतःसकलमंगलरूपाइतिवा १६ भव्यामुमुक्षवोयत्पादपद्ममभवायभजंति यस्यश्रीकृष्णस्यानुभावेनमहिम्नानिरस्तंमुग्धंचित्तंयेषांतेतथोक्ताःअरयःकर्णादयोमांनप्राहरन्नायुध्यन् कथंभूताःरथिनः

यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु ॥ अग्रेचरोममरथेरथयूथपानामायुर्मनांसिचदृशासहसायआर्छत् १४ यद्दोष्षुमांप्र
णिहितंगुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्तशलसैंधवबाल्हिकाद्यैः ॥ अस्त्राण्यमेयमहिमानिनिरूपितानिनोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि १५ यन्मेनृपेंद्र
तदतर्क्यविहारईशोयोलब्धरूपमवदद्रणमूर्ध्निदर्शी ॥ यन्माययावृतदृशोनविदुःपरंतंसूत्रादयोहमहमस्मिममेतिभव्याः १६ सौत्येवृतःकुमतिनात्मदई
श्वरोमेयत्पादपद्ममभवायभजंतिभव्याः ॥ संश्रांतवाहमरयोरथिनोभुविष्ठंनप्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभनानिहेपा
र्थहेऽर्जुनसखेकुरुनंदनेति ॥ संजल्पितानिनरदेवहृदिस्पृशानिस्मर्तुर्लुठंतिहृदयंममसाधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वय
स्यऋभुमानितिविप्रलब्धः ॥ सख्युःसखेवपितृवत्तनयस्यसर्वंसेहेमहामहितयाकुमतेरघंमे १९

रथादियुद्धसाधनोपेताः किंविशिष्टंमांभुविष्ठंभूमौस्थितं सम्यक्श्रांताःवाहाःअश्वायस्यसतथोक्तःतं श्रांतानांवाहानांजलपानायरथादवरुह्य युद्धसाधनमंतरेणभूमितलेस्थितमित्यर्थः सोयमीश्वरःकुम
तिनामयामेमत्संबंधिनिसौत्येसारथ्यकर्मणिवृतः किंविशिष्टः आत्मानंददातीत्यात्मदः यआत्मदाबलदाइतिश्रुतेः अद्यतेनभूम्नापुरुषेणमुषितोस्मीतिपरमोन्वयः १७ हेनरदेवमाधवस्यहृदि
स्पृशानिमनोहराणि हेपार्थअर्जुनेत्यादीनिगोष्ठ्यांसंजल्पितानिनर्माणिपरिहासलक्षणानिस्मर्तुर्ममहृदयंलुठंति परिवर्ततेहृदयान्ननिर्गच्छंतिकथंभूतानि उदारंगंभीरंरुचिरंयत्स्मितं तेनशोभना
निमंगलानि १८ ममायंकृष्णोवयस्यः अहमेताहशेनकृष्णेनसमानवयस्कत्वाद्दभुमान्सदैवइतिभावेनपरमेष्टदेवेनश्रीकृष्णेनशय्यादिष्वैक्यात्तेनवंचितः ताहशबुद्धेस्तदधीनत्वात्परदेवतायास
ख्याथैक्यमपराधोहियस्मात्तस्माद्वंचितोस्मि शय्याशयनंविकत्थनंगालीवचनंस्तवनंवा तथापिसकृष्णोमहतोमहित्वेनसख्युरघमपराधंसखेवपुत्रस्याघंपितेवकुतिसतबुद्धेर्मेऽघंमयाविप्रलब्धोपिसं ३७
वंचितोपिमहामहितयाकुमतेर्मेऽघंसेहइतिवा शय्यादिषुऋभुमान्महात्मामयाविप्रलब्धस्तिरस्कृतः किमिति वयस्यःसखेत्यैक्यव्यवहारात्तथापिमहामाहात्म्येनममापराधंसेहइतिवा १९

शून्योस्मीतिविकल्पंपुनःस्पष्टंपरिहरतीत्याह सोहमिति हेनृपेंद्रसख्याजन्मप्रभृतिसहवर्तमानेनप्रियेण विषयादिसुखप्रापकेणसुहृदाअनिमित्तबंधुनाहृदयेनातिस्निग्धेनअतिक्रांतेनवापुरुषोत्तमेनक्षराक्षर
मतीत्यवर्तमानेनश्रीकृष्णेनरहितःशून्योऽमंगलोस्मीत्येकान्वयः येनमेपहृतंतेजइत्येतद्विवृणोति अध्वनीति अंगराजन्उरुक्रमस्यहरेः परिग्रहंकलत्रंरक्षन्आगच्छन्असद्भिरसाधुभिर्गोपैरबलायोषेवविनिर्जितो
स्मितस्मात्तेनमत्तेजोपहृतमितिभावः २० तदेवस्पष्टयतीत्याह तदिति धनुस्तद्वैतदेव तइषवः तादृशाःशराःसरथःतादृशोरथःतेहयाःतादृशाअश्वाःरथीसोहंनान्यः यतःयस्मैनृपतयःआमनंति त
त्सर्वमीशरिक्तंश्रीकृष्णतेजसाविहीनंक्षणेनअसत्नाशवत्अप्रयोजकमभूत्कथमिव भस्मनिहुतमिव कुहकेनराद्धंचौरेणासिद्धमिव ऊषेऊखरेउप्तमिव भस्मनिहुतस्यमंत्रोच्चारणादिनाकिंचित्फलंस्या
दित्यतःकुहकेति ऐंद्रजालिकेनकुटुंबभरणमुद्दिश्यद्रव्याहरणात्तज्जीवनेनैहिकफलदर्शनादित्यतउक्तमुप्तमूषइति नतत्रकिंचित्बीजंप्ररोहतीत्यभिप्रायेणनिदर्शनत्रयमुक्तमितिवेदितव्यम् २१ कच्चिदानर्तपु
र्यामित्यादिबांधवकुलप्रश्नंपरिहरतीत्याह राजन्निति सुहृत्पुरेद्वारवत्याम् २२ नाम्नावारुणींवरुणनिर्मितांमदिरांमदकरींसुरांपीत्वा अन्यच्चनिमित्तमस्तीत्याह विप्रशापेति ब्राह्मणशापेनविमूढानां
कृत्याकृत्यज्ञानरहितानां अतएवात्मानमजानताम् २३ इदंयादवनिधनमपिश्रीकृष्णकृतमित्यभिप्रेत्यब्रूतइत्याह प्रायेणेति भूतानिमिथोनिघ्नंतिभावयंतिउत्पादयंतिचेतीतियत्तदीश्वरस्यभगवतोविशिष्ट

सोहंनृपेंद्ररहितःपुरुषोत्तमेनसख्याप्रियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः ॥ अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंगरक्षन्गोपैरसद्भिरबलेवविनिर्जितोस्मि २० तद्वैधनुस्तइषवःसर
थोहयास्तेसोहंरथीनृपतयोयतआमनंति ॥ सर्वंक्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुहकराद्धमिवोप्तमूषे २१ राजंस्त्वयानुपृष्टानांसुहृदांनःसुहृत्पुरे ॥ विप्र
शापविमूढानांनिघ्नतांमुष्टिभिर्मिथः २२ वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसाम् ॥ अजानतामिवात्मानंचतुःपंचावशेषिताः २३ प्रायेणैतद्भगवतई
श्वरस्यविचेष्टितम् ॥ मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २४ जलौकसांजलेयद्वन्महांतोदंत्यणीयसः ॥ दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमि
थः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः ॥ यदून्यदुभिरन्योन्यंभूभारंसंजहारह ॥ कंटकंकंटकेनैवद्वयंचापीशितुःसमम् २६ देशकालार्थयुक्तानि
हृत्तापोपशमानिच ॥ हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहितानिमे २७ सूतउवाच ॥ एवंचिंतयतोजिष्णोःकृष्णपादसरोरुहम् ॥ सौहार्देनातिगाढेनशांतासी
द्विमलामतिः २८ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

चेष्टितमितिमन्येप्रायःशब्दस्यप्राचुर्यार्थवाचित्वेप्यत्रावधारणार्थएव चशब्दःसमुच्चयार्थः २४ इममर्थंसोदाहरणंस्पष्टयतीत्याह जलौकसामिति जलौकसांयादसांमध्येमहांतोऽणीयसोऽणुतरानदं
ति बलिनोदुर्बलान्भक्षयंति येमहांतःयेचबलिनःतेमथोन्योन्यंभक्षयंतियथा २५ एवंविभुर्बलिष्ठैर्महद्भिरितरान्हत्वापदुभिरेवयदूनन्योन्यंहत्वाभूभारंदैत्यकुलंसंजहारेत्येकान्वयः भूभारहरणमेवाव
तारप्रयोजनमित्येतत्तहशब्देनाह यद्वाहुदंडाभ्युदयानुजीविनः यदून्यदभिरन्योन्यमित्याशुक्तंपालनंसंहरणंचहरेर्विषममितिचेत्तत्राह द्वयमिति तत्तत्कर्मानुसारिफलदातुरीश्वरस्याप्तकामस्यतेषांसंजीव
नंमरणंचेतिद्वयंसममेव जीवनेनोपादेयाभावान्मरणेनहान्यभावाच्चातःद्वयंनविषममितिभावः २६ स्वदुःखकारणंब्रूतइत्याह देशेति देशकालार्थयुक्तानितत्तद्देशतत्तत्कालतत्तद्वस्तूचितानिहृत्तापोपशमना
निअहंकाराश्रितसंसारसमुद्रशोषणकारणानिगोविंदस्याभिहितानिवचनानिस्मरतोममचित्तंहरंतीतियस्मात्तस्मात्तद्रहितत्वेनशोचामीत्येकान्वयः २७ बांधवनिमित्तस्नेहलक्षणभक्त्यतिशयेनतच्चर
णस्मरणमाह एवमिति अविगाढेनातिशयेनदृढनतत्रैवातिशयेनमग्नेनवा सौहार्देनप्रेमलक्षणभक्तिसाधनेनकृष्णपादपद्ममेवमुक्तप्रकारेणस्मरतोजिष्णोर्निर्मलामतिर्मननसमर्थाबुद्धिः शांतासुखपू
र्णापूर्वस्मादतिशयेनभगवन्निष्ठावत्यासीदित्येकान्वयः ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥

नन्वर्जुनस्यनानाविधक्षत्रहत्यापापोपरक्तायास्तामस्याबुद्धेर्नैर्मल्यंकथंयुज्यतइत्याशंक्यजीवन्मुक्तेष्वेकत्वात्भगवदर्पणबुद्ध्याकृतदुष्टक्षत्रहत्यस्यतस्यमतेर्नैर्मल्यंयुक्तमितिदर्शयति वासुदेवेति ब्रह्मसंप
त्त्या ब्रह्मणोवगत्याब्रह्मापरोक्षज्ञानेन विशोकस्तस्मादेवछिन्नौनिवृत्तौद्वैतसंशयौयस्मात्सतथोक्तः द्वेइतंद्वीतंद्विधागतंज्ञानंतस्यभावः द्वैतं अन्यथाज्ञानमितियावत्संशयइदंवाऽदोवेत्युभयकोटिविषयंज्ञानं
विच्छिन्नोजीवब्रह्मभेदविषयःसंशयोयेनेतिवा लीनाअपसारिताप्रकृतिरहंकारात्मिकायस्मात्सतथोक्तः भावप्रधानोनिर्देशःतस्माल्लीनप्रकृतित्वान्निर्गतानिसत्त्वादिगुणकार्याणियस्मात्सतथोक्तःत
स्यभावोनैर्गुण्यंतस्मादलिंगत्वात्सूक्ष्मशरीररहितत्वादसंभावोऽनारब्धकर्ममूलायापुनरुत्पत्तिस्तयावर्जितः अनारब्धकर्मणांज्ञानोदयेननाशादारब्धकर्मणामेवोर्वरितत्वाज्ज्ञानोदयकालएवंभूतःसन्नर्जु
नोरणमूर्धन्यारब्धकर्मणास्वधर्मेअधर्मबुद्धयेस्वात्मनेभगवतायत्ज्ञानंगीतंउपदिष्टं तदारब्धकर्ममूलैःकालकर्मतमोभिःरुद्धंकालेनकर्मणातमसाचावृतंपुनरध्यगमदवगतवानावर्तितवानित्यन्वयः कीदृशः
वासुदेवस्यांघ्र्योरभिरतःसम्यक्ध्यानेनपरितोबृंहितंवृद्धंरंहोवेगोयस्याःसातथोक्तातयाभक्त्या निर्मथिताअशेषाःसमूलाःकषायाःपापलक्षणाःरागलक्षणावायस्याःसातथोक्तानिर्मथिताशेषकषायाधिषणा
बुद्धिर्यस्यसतथा अत्रनसर्वारब्धकर्मणांनिर्मथनमभिप्रेतंकिंतुमहताभगवत्कारुण्यादिनाकारणेनकेषांचिदेव अन्यथाभोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसंपत्स्यते तस्यतावदेवचिरमित्यादिसूत्रश्रुतिविरो
धःस्यान्महताकारणेनैवप्रारब्धान्यपिकानिचित्कर्माणिक्षयमायांतिब्रह्मदाष्टिमतःकचिदित्युक्तत्वाच्च अतोत्राशेषशब्दोनिर्मथनयोग्याशेषप्रारब्धविषयइतिभावः १ २ ३ एवंयादवसंस्थां

सूतउवाच ॥ वासुदेवांघ्र्यभिध्यानपरिबृंहितरंहसा ॥ भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः १ गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्राममूर्धनि ॥ कालकर्मत
मोरुद्धंपुनरध्यगमद्विभुः २ विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः ॥ लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ३ निशम्यभगवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच
॥ स्वःपथायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ४ यदामुकुंदोभगवानिमांमहींजहौस्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः ॥ तदाहरावप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुःकलिरन्वव
र्तत ५ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेचगृहेतथात्मनि ॥ विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात् ६ स्वराट्पौत्रंविनीतंतमा
त्मनोऽनवमंगुणैः ॥ तोयनीव्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ७ मथुरायांततोवज्रंशूरसेनपतिंततः ॥ प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ८

श्रीकृष्णस्वधामप्राप्तिंचाभिधायपांडवस्वर्याणमुपक्रमते निशम्येति भगवतःश्रीकृष्णस्यस्वधामगमनप्रकारंयदुकुलस्यसंस्थांविनाशंचश्रुत्वानिवृत्तात्माराज्यादिभ्योव्यावृत्तमनाःनितरांवृत्तेसदाचारेआत्मा
यस्येतिवा युधिष्ठिरःकामक्रोधादिजयलक्षणयुद्धेस्थिरः स्वःपथायस्वर्गमार्गाय वीराध्वनेमतिंचक्रइत्यन्वयः ४ स्वर्याणनिर्णयेकारणमाह यदेति यदाश्रवणीयसत्कथोमुकुंदःस्वतन्वास्वाभिमत
याभूत्याइमांमहींजहौत्यक्तवांस्तदाहरावप्रतिबुद्धचेतसां हरिविषयबोधरहितबुद्धीनांपुंसामभद्रहेतुःपापकारणंकलिरन्ववर्ततेत्यन्वयः ५ बुधःविवेकज्ञानीयुधिष्ठिरःराज्येपुरेचगृहेभार्यादौचतथात्मनि
स्वस्मिन् तस्यकलेःपरितःसर्पणंव्याप्तिंविभाव्यज्ञात्वा कलिव्याप्तिमूलंलोभाद्यधर्मसमुदायंचविज्ञायगमनायवीराध्वगमनायपर्यधान्निश्चितवानित्येकान्वयःप्रणिधानतुनिक्षेपःपरिधानंतुनिश्चयइत्यभि १८
धानं लोभश्चानृतंचजिह्मंकौटिल्यंचहिंसनंचलोभानृतजिह्महिंसनानिआदिर्यस्यपरुषादेस्तत्तथोक्तम् ६ स्वराट्चक्रवर्ती स्वपौत्रंतंगुणैरनवमंयोग्यंपौत्रमभिमन्योःसुतंपरीक्षितंतोयमेवनीवीवसनं
यस्याःसातथोक्तातस्याः ७ मधुपुर्यामनिरुद्धपुत्रंनाम्नावज्रंशूरसेनविषयपतिमभ्यषिंचदितिशेषः प्राजापत्यांप्रजापतिदैवत्यामिष्टिंनिरूप्यसर्वस्वदक्षिणामिष्टिंकृत्वा त्रेताग्नीनपिबत् आत्मनिसमा
रोपयामास सकीदृशईश्वरः राज्यादिषुनिर्विघ्नसंन्यसनेसमर्थः ८

तदेवाह विसृज्येति संछिन्नाशेषपापादिबंधनः ९ स्वमरणकालएतच्चचिंतनीयमित्यभिप्रेत्यतत्कृतमित्याह वाचमिति वाचंचवागभिमानिनीमुमामनसिमनोभिमानिनिरुद्रेजुहोत् अस्याअस्मि
न्लयोभवतीत्यचिंतयत्नतुतदानींकृतवानित्यर्थः तत्मनःप्राणे मनःकारणेजुहाव मनसःपरंउत्तमंप्राणंइतरेइतरस्मिन्अपानेउत्सर्गकर्माभिमानिनिजुहाव धृत्यामनसएकाग्रतया सोत्सर्गंसवृ
त्तिकं अपानंतत्परत्वेतस्मादपानात्पूर्वभाविनिव्यानेअजोहवीद्धितथाहिग्रंथांतरप्रसिद्धिः १० अथव्यानापानचिंतनानंतरंअवशिष्टावुदानसमानौत्रित्वेत्रित्वसंख्याविशिष्टेषुस्वकारणेषुप्राणापानव्याने
षुहुत्वालयंविचिंत्यतच्चपंचत्वंपंचत्वसंख्याविशिष्टान्प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चैकत्वेएकत्वसंख्याविशिष्टेपंचानांकारणेमूलप्राणेअजुहोन्मुनिर्मौनीतत्पूर्वोक्तंसर्वंतस्यमूलप्राणस्यापिकारणेआत्मनिस्वहृ
दिस्थितेविष्णावजुहोत् तंचात्मानंअव्ययेविनाशरहितेब्रह्मणिसर्वगतेतदभिव्यक्तिकारणेविष्णावजुहोदित्येकान्वयः अत्रवागादींद्रियाणांतदभिमानिदेवानांदेवशरीराणांचाप्रावाज्यलयवत्स्वकारणे
षुविलयएवेतिज्ञातव्यम् ११ चीरवासाःवल्कलवस्त्रः निराहारःमनुष्यान्नवर्जितः बद्धवाग्वचनवृत्तिविधुरः मूर्धजाःकेशाः जडादिवदात्मनोरूपंदर्शयन्बाधिरोयथा तथाअशृण्वन्नतएवानपेक्षमाणः
स्वयंगेहान्निरगादित्येकान्वयः १२ यावच्छरीरपातंभुवंप्रदक्षिणीकृत्य निरंतराटनमेवसंकल्प्यहृदिपरंब्रह्मध्यायन्क्षत्रियैर्महात्मभिःगतपूर्वामुदीचीमाशामुत्तरांदिशंप्रविवेशवीरगतिंगमिष्यन्यतो
गतोनावर्तेत यांवीरगतिंगतःपुनर्नावर्तेततामित्यन्वयः १३ भ्रातरःभीमसेनादयः अधर्ममिश्रेणअधर्मप्रधानेन १४ आत्मनःपरमात्मनःस्वरूपमात्यंतिकंसर्वातिशयमथवात्मनःस्वस्यआ

विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलवलयादिकम् ॥ निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ९ वाचंजुहावमनसितत्प्राणइतरेपरम् ॥ धृत्याह्यपानंसोत्सर्गंतत्परत्वेह्यजो
हवीत् १० त्रित्वेहुत्वाथपंचत्वंतच्चैकत्वेजुहोन्मुनिः ॥ सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ११ चीरवासानिराहारोबद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः ॥ दर्शयन्नात्मनो
रूपंजडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ अनपेक्षमाणोनिरगादशृण्वन्बधिरोयथा १२ उदीचींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः ॥ हृदिब्रह्मपरंध्यायन्नावर्तेतगतोय
तः १३ सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरःकृतनिश्चयाः ॥ कलिनाधर्ममिश्रेणदृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि १४ तेसाधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः ॥ मनसाधा
रयामासुर्वैकुंठचरणांबुजम् १५ तद्ध्यानोद्रिक्तयाभक्त्याविशुद्धधिषणाःपरे ॥ तस्मिन्नारायणपदेएकांतमतयोपतन् १६ अवापुर्दुरवापंतेअसद्भिर्विषया
त्मभिः ॥ विधूतकल्मषस्थानंविरजेनात्मनैवहि १७

त्यंतिकमंतकालेकर्तव्यंज्ञात्वासाधुसम्यक्कृतोऽनुष्ठितःसर्वार्थोधर्मादिर्यैस्तेतथा साधुनाकर्मणापुण्यलक्षणेनकृताश्छिन्नानिरस्ताःसर्वेअर्थाःशब्दादिविषयायैस्तेतथोक्ताइतिवा कृतीछेदनइतिधातुः
अत्रहरौमनोधारणंनामाखंडस्मरणमितिज्ञातव्यम् १५ इत्थंनारायणचरणांबुजंहृदिसंविधायतद्ध्यानेनोद्रिक्तयाभक्त्याविशुद्धमतयोऽहोभिःसप्तभिर्भुवंप्रदक्षिणीकृत्यगंधमादनगिरिविवरेबदर्याख्यंना
रायणाश्रमंप्राप्यतस्मिन्परेमनोहरेनारायणपदेनारायणाश्रमेएकांतमतयःएकांतंनारायणंध्यायंतस्तेपांडवाःअपतञ्छरीराणितत्युजुरित्यन्वयार्थः एकमनस्कावा १६ शब्दादिविषयमनस्कैरसद्भिरमं
गलैःपुरुषैर्दुरवापंगंतुमशक्यंनिरस्तजरामरणादिकल्मषस्थानंस्वस्वमूलरूपंविरजेनरजआदिगुणात्मकलिंगशरीराभिमानरहितेनात्मनामनसाउपलक्षितास्तेप्रापुइत्येकान्वयःएवकारस्तुदेवदूतदर्शितमा
ययायुधिष्ठिरदृष्टभीमादिरोदनापादकलोकंनापुरित्यस्मिन्नर्थे नतुरजोमिश्रितात्मनेत्यत्र हिशब्दस्तुनदोषात्देहपातःकिंतुप्रारब्धकर्मनाशादित्यस्मिन्नर्थेश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति श्रुतिरपिसकलसुरोत्तमा
लिपुरःसरगणैराराधितचरणैःश्रीभगवत्पादैः सकलपुराणसारसंग्रहगृहेश्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयेउदाहृतानास्माभिरत्रोदाहृयतेग्रंथबाहुल्यभयादिति विदुरोपिपरित्यज्येतिप्रक्षेपश्लोकः १७

अनपेक्षतांदेहाद्यनभिमानतां एकांतमतिरेकाग्रचित्ता १८ श्रीकृष्णपांडवानांस्वधामप्रवेशश्रवणादिनाकिंप्रयोजनंयेनात्रावश्यंवक्तव्यंस्यादितितत्राह यइति यएतद्भगवत्स्वधामप्रयाणंभक्तानांचपां
डवानांचप्रयाणादिकंशृणोतिसहरौभक्तिंलब्ध्वाशांतिंमुक्तिंउपैतीत्यन्वयः अलंत्रिकरणशुद्ध्या १९ इतिश्रीभागवतेम०प्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रभग
वतिभक्तिविधानार्थंभगवद्भक्तपरीक्षितःकलिबंधमादिमाहात्म्यवर्णनेनहरिमहिमैवप्रतिपाद्यतइतितन्महिमाप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रप्रथमंराज्यपालनादिमहिमोच्यतइत्याह ततइति ततःपांडव
स्वर्याणानंतरंद्विजवर्यशिक्षयाकृपादिब्राह्मणश्रेष्ठसदुपदेशेन शिक्षाविद्योपादानं अभिजातकोविदाःजातकज्ञानपटवःसूत्यामुत्पत्तौयथामहद्गुणानुपादिशंस्तथातदनुसारेणमहींशशासेत्यन्वयः १ उ
त्तरस्यविराटपुत्रस्यपुत्रींनाम्नेरावतींउपयेमे उपयमनंविवाहः उत्पादयत् उदपादयत् अजनयत् चतुरइतिपाठः २ शारद्वतंकृपंयत्रयेषुअश्वमेधेषुदेवाइंद्रादयः आक्षिगोचराःप्रत्यक्षास्तादृशा
निविशेषः ३ सधीरःदिशांजयेओजसास्वाभाविकशक्त्याकलिंनिगृहीतवानित्यन्वयः नृपाणांलिंगंलक्षणंधारयतीतिनृपालिंगधरःतंकर्मणाशूद्रंतदेवाह पदेति पदागोमिथुनंघ्नंतंताडयंतंकांचिदेकां

द्रौपदीचतदाज्ञायपतीनामनपेक्षताम् ॥ वासुदेवेभगवतिह्येकांतमतिरापतत् १८ यःश्रद्धयैतद्भगवत्प्रयाणंपांडोःसुतानामपिसंप्रयाणम् ॥ शृणोत्यलं
स्वस्त्ययनंपवित्रंलब्ध्वाहरौभक्तिमुपैतिशांतिम् ॥ १९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ सूतउवाच ॥ ततःपरीक्षि
द्द्विजवर्यशिक्षयामहींमहाभागवतःशशासह ॥ यथाहिसूत्यामभिजातकोविदाःसमादिशन्विप्रमहद्गुणांस्तथा १ सउत्तरस्यतनयामुपयेमइरावतीम् ॥ जन
मेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २ आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायांभूरिदक्षिणान् ॥ शारद्वतंगुरुंकृत्वादेवायत्राक्षिगोचराः ३ निजग्राहौजसाधीरःक
लिंदिग्विजयेक्वचित् ॥ नृपलिंगधरंशूद्रंघ्नंतंगोमिथुनंपदा ४ शौनकउवाच ॥ कस्यहेतोर्निजग्राहकलिंदिग्विजयेनृपः ॥ नृदेवचिह्नधृक्शूद्रःकोसौगांयः
पदाहनत् ५ तत्कथ्यतांमहाभागयदिविष्णुकथाश्रयम् ॥ अथवास्यपदांभोजमकरंदलिहांसताम् ६ किमन्यैरसदालापैरायुषोयदसद्व्ययः ॥ क्षुद्रायुषांनृ
णामंगमर्त्यानांमृतिमृच्छताम् ७ इहोपहूतोभगवान्मृत्युःशामित्रकर्मणि ॥ नकश्चिन्म्रियतेतावद्यावदास्तइहांतकः ८ एतदर्थंहिभगवानाहूतःपरमर्षि
भिः ॥ अहोनृलोकेपीयेतहरिलीलामृतंवचः ९ तप्रदेशे ४ नृपालिंगधृग्यःशूद्रःपदागामहनत्तंकलिंदिग्विजयेनिजग्राहअसौकः

कष्टकर्माइत्याक्षेपःनप्रश्नः कलिमित्युक्त्याज्ञातत्वेनासिद्धप्रश्नत्वापातात् ५ विष्णुकथाआश्रयोयस्यतत्एतादृशंकलिबंधनंचेत्तर्हिकथ्यतां अथपक्षांतरे वा यदिअस्यहरेः मकरंमदकरंभावंददा
तीतिमकरंदःतंलिहंतिआस्वादयंतितेषांकथाश्रयंतर्हिकथ्यतामित्यन्वयः ६ किमितिविष्णुवैष्णवकथाकथनामितितत्राह किमन्यैरिति असदालापैरमंगलप्रसंगैःकिंप्रयोजनंनकिमपि कुतःआयुषोऽ
सद्व्ययःव्यर्थक्षयइतियद्यस्मादतइत्यर्थः यद्वैरसदालापैरायुषोऽसमीचीनोव्ययइतिवा इतोपीतरप्रसंगोनापेक्षितइतिब्रूतइत्याह क्षुद्रायुषामिति क्षुद्रायुषामल्पायुषांमर्त्यानांमरणधर्मणामतएव
तिमिच्छतांनृणांमारकःमृत्युःभगवान्नरसिंहःशामित्रकर्मणि पशुसंज्ञपनकर्मकर्ताशमिता तस्यकर्मशामित्रंतादर्थ्येसप्तमी शामित्रकर्मार्थे ऋषिभिर्नैमिषारण्यवासिभिरिहोपहूतःआहूयप्रसाधस्था
पितःअंतंकरोतीत्यंतकःसभगवान्यावदिहास्तेनतावत्कश्चिन्म्रियतइत्यन्वयः ७ ८ अनेनप्रकृतेकिमायातमितितत्राह एतदर्थमिति अतःसंप्रतिनृलोकेमृत्युभयविधुरतयास्थितैर्मर्त्यैर्लीलामृतंवचः
पीयेतैतदर्थंहिपरमऋषिभिरिहाहूतः अहोआश्चर्यंमरणधर्मिणामपिहरिलीलाऽमृतत्वपदंहियस्मात्तस्माद्विष्णुवैष्णवकथाश्रयंचेत्तत्कथ्यतामितिभावः ९

१ अथेत्यस्यव्याख्यानंपक्षांतरइति । तर्हित्यस्यवैय्यर्थ्यमित्यत.तस्यार्थःयद्यीति । एतद्धीजंतुतात्पर्यंतो ज्ञायते ।

यथामर्त्यस्यासत्प्रसंगात् आयुषोवैव्यर्थ्यं तथानिद्रार्थादिपरस्यापीत्याह मंदस्येति अल्पस्यापिप्रज्ञाबाहुल्यादनेकवेदशास्त्रतदर्थग्रहणंस्यादित्यतोमंदप्रज्ञस्येति मंदप्रज्ञस्यअल्पायुषस्ततस्यादि त्यतोमंदायुषइतिअल्पायुषोपिभाग्यवशात्तस्यादित्यतोमंदस्येति मंदस्यनिर्भाग्यस्यएवंविधस्यमर्त्यस्य नक्तंरात्रिःनिद्रयाह्रियते हिरण्याद्यर्थान्वेषणकर्मभिर्दिवादिनमपिह्रियते चशब्दोहेत्वर्थे तस्मा न्निद्रादिजयेनहरितत्परायणकथाऽत्रत्वयाकथ्यतामितिभावः वैइत्यनेनानुभवसिद्धमेतदितिदर्शयति सत्रादिदृक्षयात्रागतैर्मर्त्यैश्चाकर्ण्यतां । मृत्यावत्रसद्भिर्वेत्यस्मिन्नर्थेआद्यश्चशब्दः १० कुरुजांग लेकुरुविषयेहस्तिनपुरेवसन्परीक्षिद्यदानिजचक्रवर्तितेनिजचक्रेणस्वानुज्ञयानिजानांपांडवानामाज्ञयावर्तितेराष्ट्रेप्रविष्टंकलिंशुश्रावेतिशेषः ततस्तदासंयुगरोचिर्युद्धेच्छुः राष्ट्रविप्लवरूपामनतिप्रियांवार्तां निशम्यशरासनमाददइत्यन्वयः संयुगंरोचयतीतिधनुर्विशेषणंवा ११ श्यामैर्नवसुवीथिषुविशिष्टगतिभिः नीलवर्णैर्वा तुरंगैर्योजितंमृगेंद्रोध्वजेयस्यसतथा तंसिंहलांछनध्वजंरथाश्चअश्वाश्चद्विपा श्चपत्तयश्चरथाश्वद्विपपत्तयःतैर्युक्तयापुरान्निर्गतोभूदित्यन्वयः १२ सपरीक्षित् भद्राश्वादिवर्षाणिउत्तरकुर्वादिजनपदानिचविजित्यबलिंकरंजगृहइत्यन्वयः १३ समहामनास्तत्रतत्रवर्षेषुविषये षुचस्वपुरतोगायकैरुपगीयमानंकृष्णमाहात्म्यसूचकं महात्मनांस्वपूर्वेषांपांडवानांमाहात्म्यमुपशृण्वानः १४ कथंमाहात्म्यंसूच्यतइतितत्किंचिदाह आत्मानमिति अश्वत्थाम्नोस्त्रतेजसःकृष्णेनप रिरक्षितमात्मानंचवृष्णीनांपांडवानांमिथःस्नेहंचउभयेषांकृष्णेभक्तिंचशृण्वन् १५ तेभ्योगायकेभ्यःपरमसंतुष्टोऽतएवप्रीत्याउज्जृंभितेविकासितेलोचनेयस्यसतथोक्तः महाधनानिअनर्घ्याणि

मंदस्यमंदप्रज्ञस्यप्रायोमंदायुषश्चवै ॥ निद्रयाह्रियतेनक्तंदिवाचाप्यर्थकर्मभिः १० ॥ सूतउवाच ॥ यदापरीक्षित्कुरुजांगलेवसन्कलिंप्रविष्टंनिजचक्र वर्तिते ॥ निशम्यवार्तामनतिप्रियांततःशरासनंसंयुगरोचिरादद ११ स्वलंकृतंश्यामतुरंगयोजितंरथंमृगेंद्रध्वजमास्थितःपुरात् ॥ वृतोरथाश्वद्विपपत्तियुक्त यास्वसेनयादिग्विजयायनिर्गतः १२ भद्राश्वंकेतुमालंचभारतंचोत्तरान्कुरून् ॥ किंपुरुषादीनिसर्वाणिविजित्यजगृहेबलिम् १३ तत्रतत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषांमहात्मनाम् ॥ प्रगीयमानंपुरतःकृष्णमाहात्म्यसूचकम् १४ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्थाम्नोस्त्रतेजसः ॥ स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचकेशवे १५ तेभ्यःपरमसंतुष्टःप्रीत्युज्जृंभितलोचनः ॥ महाधनानिवासांसिददौहारान्महामनाः १६ सारथ्यपार्षदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्र णामैः ॥ स्निग्धेषुपांडुषुजगत्प्रणतस्यविष्णोर्भक्तिंकरोतिनृपतिश्चरणारविंदे १७ तस्यैवंवर्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तमन्वहम् ॥ नातिदूरेकिलाश्चर्यंयदासीत्त न्निबोधमे १८ धर्मःपदैकेनचरन्विच्छायामुपलभ्यगाम् ॥ पृच्छतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम् १९

वस्त्राणिहारान्मौक्तिकमालास्तेभ्योददावित्यन्वयः १६ नृपतिःपरीक्षित् कृष्णेस्निग्धेषुपांडुषुपांडुपुत्रेषुमुक्तामुक्तप्रपंचप्रणतस्यविष्णोःसारथ्यादिनाअहोहरिश्चरणनतजनतासुकरुणार्णवोनान्यइति तस्यचर णारविंदेविशेषतोभक्तिंकरोतीत्येकान्वयः सारथेःकर्मसारथ्यं पार्षदंसभापतिकर्म द्वारस्थत्वंवा परिषदांकर्मेतिवा सेवनंउक्तकर्मकरणंसख्युःकर्मसख्यं दूतस्यकर्मसंदेशकरत्वंदौत्यं । वीरासनंरात्रौ खड्गपाणिःस्थित्वास्वामिरक्षार्थंजागरणंवीरोचितासनं गच्छतःपृष्ठतोगमनमनुगमनं स्तवनंस्तुतिः । प्रणामोनमस्कारः प्रह्वत्वंवा वीरासनानुगमनंसिंहासनोपसर्जनतयाउपवेशनंवा १७ पूर्वेषांपि त्रादीनांवृत्तमाचरितमनुदिनमेवंवर्तमानस्य नातिदूरेअस्मद्दृष्टिगोचरेयदाश्चर्यमासीत्तन्निबोधेत्येकान्वयः १८ किंतदितितत्राह धर्मइति सत्याख्येनैकेनपदेनचरन्धर्मः वृषभोभूत्वावत्सरहितांमातर मिवाश्रुवदनां अतएवविच्छायांविगतकांतिंगोरूपिणींगांभूमिमुपलभ्यापृच्छदित्येकान्वयः १९

भद्रागार्गोमताह्निकेत्यभिधानं हेभद्रेतेतवात्मनःदेहस्यानामयमारोग्यंकच्चित्किं म्लायताम्लानिंगच्छतामुखेनविच्छायाविगतकांतिरसीति यद्यस्मात्तस्माद्भवतीमंतराधिमनःपीडावतीमालक्षयेपश्यामि
किंचकंचनदूरेबंधुंपरोक्षप्रदेशेस्थितंबंधुंप्रतिशोचसीवेति २० अपिचत्रिभिःपदैर्न्यूनंहीनमेकपादंमामांप्रतिशोचासि उतपक्षांतरेआहोस्वित् वृषंधर्ममेलीनेनष्टंकुर्वतीतिवृषलाः राजाभासाःशूद्रप्रायाः
तैर्भोक्ष्यमाणमात्मानंशोचासि अथोअथवा हृतोयज्ञेभागोयेषांतेतथोक्तास्तान्सुरादीन्शोचासिकिं मघवतींद्रेऽवर्षतियज्ञाभावाद्वर्षमकुर्वतिसति सस्यादिसमृद्ध्यभावेनदरिद्राःप्रजाउद्दिश्यशोचस्युत
स्वित्अपिस्वित् २१ अथवाहेउर्वित्भूःराजकुलेअब्रह्मण्येअरक्ष्यमाणाःस्त्रियउद्दिश्यशोचासिअथवापुरुषादैर्मनुष्यभक्षकैरिवस्थितैरुपद्रवकरैरार्तान्दुःखितान्बालांश्चशोचसिकिं ब्रह्मकुलेब्राह्मण
कुलेकुत्सितकर्मणिदुष्प्रतिग्रहोल्लेखनादिकर्मकुर्वतिसति राजकुलेअब्रह्मण्येब्राह्मणबहुमानमकृत्वातस्मात्करादीनाददानेसतिच कुलाग्र्यांश्रेष्ठां कुलीनेवर्तमानामितिवादेवींद्योतमानांवाचंवेदवा
णींआचारकुलहीनाअध्येष्यंतीतिशोचसिस्वित् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदोमामयंप्रचालिष्यतीतिवचनात् २२ कलिनोपस्पृष्टानुपहतान्क्षत्रबंधून्शोचसि तैःक्षत्रबंधुभिःअवरोपितानिविनाशिता
निराष्ट्राणिवाशोचासि यद्वा एवंवाइतस्ततः अनियमेनाशनंचपानंचवासःस्नानंचव्यवायोग्राम्यधर्मश्चतेतथोक्ताःतेषूत्सुकमुत्कंठावंतंजीवलोकंप्राणिसमूहंकिंशोचसि २३ अथेतिपक्षांतरारंभः

धर्मउवाच ॥ कच्चिद्भद्रेनामयमात्मनस्तेविच्छायासिम्लायतायन्मुखेन ॥ आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरेबंधुंशोचसिकंचनेव २० पादैर्न्यूनंशोचसिमैक
पादमुतात्मानंवृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ॥ अथोसुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजाउतस्विन्मघवत्यवर्षति २१ अरक्ष्यमाणास्त्रियउर्विबालाञ्छोचस्यथोपुरुषादैरि
वार्तान् ॥ वाचंदेवींब्रह्मकुलेकुकर्मण्यब्रह्मण्येराजकुलेकुलाग्र्याम् २२ किंक्षत्रबंधून्कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि ॥ इतस्ततोवाशनपानवास
स्नानव्यवायोत्सुकजीवलोकम् २३ यद्वाथतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरित्रि ॥ अंतर्हितस्यस्मरतीविसृष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि २४ इदं
ममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरेयेनविकर्शितासि ॥ कालेनवातेबलिनाऽवलीढंसुरार्चितंकिंप्रभुणाद्यसौभगम् २५ धरोवाच ॥ भवान्हिवेदतत्सर्वंयन्मांध
र्मानुपृच्छसि ॥ चतुर्भिर्वर्तसेयेनपादैर्लोकसुखावहैः २६ सत्यंशौचंदयादानंत्यागःसंतोषआर्जवम् ॥ शमोदमस्तपःसाम्यंतितिक्षोपरतिःश्रुतम् २७

तेतवभूमेर्महतोभारस्यावतारोवरोपणंतस्मैभूरिभारावतारायकृतोवतारःस्वरूपप्रकाशोयेनसतथोक्तःतस्यांतर्हितस्यनिर्वाणंस्वस्वयोग्यंमोक्षंविशेषणलंबयंतिपुरःस्थितंकारयंतीतिनिर्वाणविलंबितानिनिर्नि
र्वाणंविलंबयंत्यपहरंतीतिवा हरेःकर्माणिचरितानिस्मरंतीतिहरिणाहमद्यविसृष्टानन्वितिशोचस्यपिकिं २४ येनमनोदुःखेनाविकर्शिताकृशतरासि हेवसुंधरेतदिदमाधेर्मनःपीडायामूलंममाख्याही
त्यन्वयः अथवासंप्रतिप्रभुणासमर्थेनबलिनासर्वांगपुष्टेनकालेनतवसुरार्चितंसौभाग्यमवलीढंग्रस्तंचेत्यन्वयः २५ धर्मेणपृष्टाभूमिःतंप्रतिब्रूतइत्याह भवानिति हेधर्मयदाधिमूलंत्वंमामनुपृच्छसित
त्सर्वंभवान्वेदहितथापिवक्ष्यइतिशेषः येनश्रीकृष्णेनत्वंलोकसुखावहैः तपःशौचदयासत्याख्यैश्चतुर्भिःपादैःकलावपिवर्तसेप्रवर्ततेत्यर्थः २६ यत्रयस्मिन्श्रीकृष्णेइमेउक्ताःसत्यादयोनुक्ताअन्येचमहा
गुणाःप्रत्येकमनंताःसंति कीदृशाःमहत्त्वमिच्छद्भिःपुरुषैःप्रतिबिंबेताहृशगुणलाभायप्रार्थ्याउपास्यास्तेकर्हिचिद्यतोनयांतिचअभिन्नत्वादित्येतमर्थंस्मेत्यनेनश्रुतिसिद्धंदर्शयतिहेदेवोत्तम तेनगुणपा
त्रेणश्रीनिवासेनसांप्रतंरहितंपापात्मनाकलिनेक्षितंदृष्टंआत्मानंमांचभवंतंचशोचामीत्यन्वयः सत्यंनिर्दुःखानंदानुभवःभूतहितयथार्थभाषणंवा शौचंनित्यशुद्धिःप्रकृतिसंबंधाभावानित्यंबाह्याभ्यं
तरशुद्धिताहरेरेव अन्यत्र मृज्जलाभ्यांरागराहित्येन । दयासज्जनेष्वार्तप्राणिषु चित्तद्रवत्वंवाउभयत्रसमं । दानंभक्ताभक्तमध्यमेषुसुखदुःखमिश्रफलवितरणं । अन्यत्रधमार्थिपात्रेवित्तविश्राणनंत्या

१ अस्मिन्पक्षेवार्णलिंगशरीरमित्यर्थः । एतद्वाणमवष्टभ्येत्यत्र दृष्टत्वात् । बवयोरभेदः ।

गोऽस्वकीयेस्वकीयताबुद्ध्यपरपर्यायमिथ्याभिमानोत्सन्नता । अन्यत्रसंन्यासः । संतोषःस्वरूपानंदपानेनान्यत्रालंबुद्धिः अन्यत्रयदृच्छयाप्राप्तभोगेष्वलंप्रत्ययः । आर्जवंव्यवहारेष्ववक्रतामनसिवच सिचैकविधताउभयत्रसमानम् । शमःस्वतःप्रियरूपत्वादिदंप्रियमिदमप्रियमितिबुद्धिविधुरता शंरूपतयामीयतइतिवा । अन्यत्रबुद्धेर्भगवन्निष्ठता । दमःइंद्रियाणांस्ववशत्वंउभयत्रसमानं स्वतःपरतइ तिविशेषःशत्रुनिग्रहोवा । तपआलोचनंमुक्तिज्ञानं । अन्यत्रकृच्छ्रचांद्रायणाद्युपवासनियमः । साम्यंसर्वावतारांतर्यामिरूपेषुनिर्दोषगुणपूर्णत्वेनसमतायथास्थितवस्तुदर्शनंवाउभयत्रसमानम् । नतुस र्वत्रशत्रुमित्रभावराहित्यंतितिक्षामहापराधसहनंयथाभृगोःपादाहत्यपराधं अन्यत्रद्वंद्वसहिष्णुता उपरतिःस्वरूपरतिः । उपःमुख्यप्राणःतस्मिन्रतिर्वाऊरुंद्रः । अन्यत्रकाम्यकर्मनिवृत्तिः । कृतकृत्यतया व्यर्थसर्वव्यवहारोपरमोवा । श्रुतंसर्वत्रश्रवणशक्तिःश्रोतेत्यादेःश्रुतिप्रसिद्धतावा अन्यत्रशास्त्रार्थतात्पर्यावधारणंश्रुत्यर्थविचारोवा २७ ज्ञानंसर्वज्ञता अन्यत्रपरोक्षापरोक्षभेदेनपरमार्थविषयं विरक्तिःस्वे तरविषयेअसारताबुद्धिः अन्यत्रशब्दादिविषयरागराहित्यम् । ऐश्वर्यंसमस्तजगदीशित्वसामर्थ्यं अन्यत्राणिमादिकंशौर्यंसंग्रामेष्वपलायित्वंउभयत्रसमानं तेजःपरैरप्रधृष्यत्वं अन्यत्रब्रह्मवर्चसं धृ तिःसर्वधारणं एषसेतुर्विधृतिरितिश्रुतेः विकारहेतावविकारित्वंवा अन्यत्रजिह्वोपस्थजयः स्मृतिरतीतानागतानंतब्रह्मांडादिस्मरणं अन्यत्रावगतपदार्थानुसंधानं स्वातंत्र्यमपराधीनत्वं अन्यत्रस्वतंत्रो विष्णुःतदधीनत्वंकुमारीकंकणवदेकाकित्वंवा कौशलंसर्वकर्मणिवैचित्र्यकरणबुद्धिः अन्यत्रशिल्पविद्यावैशारद्यं कांतिर्देहगतादीप्तिः अन्यत्रभगवद्भक्तिकामनं सौभगंशुभैकभागित्वं अन्यत्रलोकमनोह

ज्ञानंविरक्तिरैश्वर्यंशौर्यंतेजोधृतिःस्मृतिः ॥ स्वातंत्र्यंकौशलंकांतिःसौभगंमार्दवंक्षमा २८ प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसहओजोबलंभगः ॥ गांभीर्यंस्थैर्यमा स्तिक्यंकीर्तिर्मानोनहंकृतिः २९ इमेचान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः ॥ प्रार्थ्यामहत्त्वमिच्छद्भिर्नचयांतिस्मकर्हिचित् ३० तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासे नसांप्रतम् ॥ शोचामिरहितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितम् ३१ आत्मानंचानुशोचामिभवंतंचामरोत्तम ॥ देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमा न् ३२ ब्रह्मादयोबहुतिथंयदपांगमोक्षकामायथोक्तविधिनाभगवत्प्रपन्नाः ॥ साश्रीःस्ववासमरविंदवनंविहाययत्पादसौभगमलंभजतेनुरक्ता ३३ तस्या हमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैःश्रीमत्पदैर्भगवतःसमलंकृतांगी ॥ त्रीनत्यरोचमुपलब्धतपोविभूतिर्लोकान्समांव्यसृजदुत्स्मयतींतदंते ३४

रत्वं मार्दवंभक्तेषुमृदुत्वंउभयत्रसमानं क्षमाक्रोधासमुत्थितिः उभयत्रसमम् २८ प्रागल्भ्यंधाष्टर्यंउभयत्रसमं प्रश्रयोविनयः उभयत्रसमं शीलंलोकमनोहरस्वभावत्वंसमं सहःसहनशक्तिःप्राणस्यस्वाभा विकसामर्थ्यंवासमं ओजःपराभिभवशक्तिःअन्यत्रमानसबलम् । बलंस्वेच्छाकरणशक्तिःअन्यत्रशरीरादिधारणसामर्थ्यंवा भगःषड्गुणवत्त्वंभाग्यंवा, अन्यत्रोत्पत्त्यादिज्ञानंगांभीर्यंपरैरनवगाह्यत्वं अन्यत्रस्ति मितत्वं स्थैर्यंनित्याकंपनंअन्यत्रधर्मादचलनं आस्तिक्यंवेदाद्युक्तमस्तीतिबुद्धिः अन्यत्रगुरुवाक्येषुश्रद्दधानता कीर्तिर्दिक्षुख्यातिः अन्यत्रहरिनामकीर्तनं मानःपरेषांमाननं अन्यत्राभिमानःअनहंकृ तिःस्वरूपभेदादावहमितिबुद्धिराहित्यं अन्यत्रनाहंकर्ताहरिरेवमयिस्थित्वासर्वंकरोतीतिबुद्धिः २९ ३० ३१ नकेवलंभवंतंशोचामिकिंतुदेवादीनपि ३२ श्रीकृष्णविरहएवममाधिमूलमित्याख्याति ब्रह्मादयइति यस्याःश्रियःअपांगःकटाक्षःतस्यमोक्षउन्मीलनविशेषः तंकामयंतइतियदपांगमोक्षकामाःस्वेषुश्रियःकटाक्षनिपातमाकांक्षमाणाइत्यर्थः शास्त्रोक्तप्रकारेणभगवत्प्रपन्नाःब्रह्मादयोबहु तिथंबहुकालंभगवतीमभजन्नितिशेषेणान्वयः साश्रीरनुरक्तासद्भक्तिमतीस्वनिवासमरविंदवनंपद्मवनंविहाययस्यश्रीकृष्णस्यपादयोः सौभगंसौभाग्यंअलंभजतइत्यन्वयः ३३ उपलब्धातपोविभूतिर्ययासात यातपसा विविधफलंप्राप्तासतीतस्यभगवतःअब्जंचकुलिशंचांकुशश्चकेतुर्ध्वजश्चअब्जकुलिशांकुशकेतवःलेखारूपाएतेकेताश्चिह्नानियेषांतानितैःश्रीमद्भिःपदैःसम्यगलंकृतसर्वांगाऽहंत्रीन्लोकानतिक्रम्या रोचंशोभितवती सःश्रीकांतःतदंतेतपोविभूतेरवसाने उत्स्मयंतींकानुमत्सदृशीत्रैलोक्येत्यहंकुर्वाणांमांव्यसृजदित्येकान्वयःतदंतइतित्रितरापेक्षयोक्तं नतुभूमेःपुण्यावसानमस्ति भगवत्पत्नीत्वात् ३४

१ अनेन उंरुद्रंपातीतिउपःमुख्यप्राणइत्यसूचि । २ नारदादीनांक्रियमाणःसंमानः ।

थोवैअसुराणांसंबंधीवंशआसुरवंशःतस्मिन्जातानांराज्ञांअक्षौहिणीशतंममातिभरमपानुददपाहरत् शतमितिशब्दसहस्रादिवाचीत्वयिचतुष्पदत्वेनपूर्णपदंसंपादयन् आत्मतंत्रोयदुपुरम्यंरमणीयमंगंबि
भ्रत् ३५ यश्चप्रेमगावलोकश्चरुचिरंस्मितंचवल्गुर्मधुरोजल्पश्चतेतथोक्तास्तैर्मधुमानिनीनांसमानंअभिमानंअभिमानेनसहवर्तमानंस्थैर्यमहरत् यस्यांघ्रिभ्यांविटंकितायाश्चिह्नितायाअलंकृतायावा ममरोमो
त्सवःरोमांचोऽभूदितिशेषःतस्यपुरुषोत्तमस्यविरहंकावास्त्रीसहेत नकापीत्यन्वयः ३६ तदवसरेतत्रपरीक्षितोगमनमाह तयोरिति परीक्षिन्नामराजश्रेष्ठः कुरुक्षेत्रेप्राचींदिशंउद्दिश्यस्यंदमानांनाम्ना
सरस्वतींनदींप्राप्तइत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ अत्रापिभगवद्भक्तप्रधानस्यपरीक्षितःकलिबंधनादिमाहात्म्यवर्णनेनहरेर्महि
मैववर्ण्यतइतितन्महिमोच्यते तत्रनातिदूरइतिकथितमाश्चर्यमाह तत्रेति तत्रकुरुक्षेत्रेप्राच्याःसरस्वत्यास्तीरेअनाथवत्नाथःस्वामीतेनरहितोयथाहन्यतेतथाताड्यमानंगोमिथुनम् १ मिथुनंविवि
च्याह वृषमिति मृणालधवलंकमलनालसूत्रवद्धवलंशुक्लवर्णंबिभ्यतंभीतमिवमेहंतंशकृन्मुंचंतंवेपमानंएकेनपदास्थितत्वात्सीदंतंभग्नांगवच्चिष्ठंतंशूद्रेणकलिनापीडितंवृषमद्राक्षीत् २ यवसंतृणमाकांक्षमा

योवैममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः ॥ त्वांदुस्थमूनपदमात्मनिपौरुषेणसंपादयन्यदुपुरम्यमबिभ्रदंगम् ३५ कावासहेतवि
रहंपुरुषोत्तमस्यप्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः ॥ स्थैर्यंसमानमहरन्मधुमानिनीनांरोमोत्सवोममयदंघ्रिविटंकितायाः ३६ तयोरेवंकथयतोःपृथिवीधर्म
योस्तदा ॥ परीक्षिन्नामराजर्षिःप्राप्तःप्राचींसरस्वतीम् ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ सूतउवाच ॥ तत्रगोमिथुनंराजाह
न्यमानमनाथवत् ॥ दंडहस्तंचवृषलंददर्शनृपलांछनम् १ वृषंमृणालधवलंमेहंतमिवबिभ्यतम् ॥ वेपमानंपदैकेनसीदंतंशूद्रपीडितम् २ गांचधर्मदुघां
दीनांभृशंशूद्रपदाहताम् ॥ विवत्सामश्रुवदनांक्षामांयवसमिच्छतीम् ३ पप्रच्छरथमारूढःकार्तस्वरपरिच्छदम् ॥ मेघगंभीरयावाचासमारोपितकार्मुकः ४
कस्त्वंमच्छरणेलोकेबलाद्धंस्यबलीनबली ॥ नरदेवोसिवेषेणनटवत्कर्मणाऽद्विजः ५ सत्वंकृष्णेगतेदूरंसहगांडीवधन्वना ॥ शोच्योस्यशोच्यान्रहसिप्रहरन्व
धमर्हसि ६ त्वंवामृणालधवलःपादैर्न्यूनःपदाचरन् ॥ वृषरूपेणकिंकश्चिद्देवोनःपरिखेदयन् ७ नजातुकौरवेंद्राणांदोर्दंडपरिरंभिते ॥ भूतलेनिपतं
त्यस्मिन्विनात्वांप्राणिनांशुचः ८

णांअतएवकृशामश्रुवदनांअश्रुमुखींविवत्सांवत्सरहितामिवस्थितांशूद्रस्यपदाताडितांभृशमत्यर्थंदीनांकृपणांधर्मदुघांयज्ञयोग्यपयोदोग्ध्रींगांचैवंविधामपश्यदित्यन्वयः ३ दृष्ट्वाचतांराजापप्रच्छे
त्यन्वयः कथंभूतःकार्तस्वरपरिच्छदंसुवर्णपरिकरपरिष्कृतंरथमारूढःसमारोपितकार्मुकःसज्जीकृतधन्वा ४ तत्रप्रथमंशूद्रंप्रतिप्रश्नप्रकारमाह कस्त्वमिति यस्त्वंनटवद्वेषेणनरदेवोसि नतुराजा कर्म
णाअद्विजःशूद्रोसि अद्विजइत्युक्त्याशूद्रत्वंकथंज्ञातमितिचेत्कर्मणेत्यनेनक्षत्रियवैश्ययोःपरिहृतत्वात् मच्छरणेअहमेवरक्षकोयस्यसतथातस्मिन् शरणंगृहरक्षित्रोरित्यभिधानं बलीत्वमबलौदुर्बलौगो
वृषौबलात्प्रसह्यहंसिपीडयसित्वंकः ५ गांडीवधन्वनासहकृष्णेदूरंगतेसतियःशोच्योरहसिअशोच्यान्प्रहरन्नासिसत्वंवधमर्हसीत्यन्वयः ६ इदानींवृषभंपृच्छति त्वंवेति हेवृषभपादैर्न्यूनः यथावरासितथा
त्रिभिःपादैर्न्यूनःएकेनचरन्मृणालवद्धवलस्त्वंकोवावृषभरूपेणास्मान्परिखेदयन्असमद्बुद्धेःपरिघातंकुर्वन्गतस्त्वंकश्चिद्देवःकिम् ७ कुतः परिखेदकत्वमितितत्राह नजात्विति कौरवेंद्राणांदोर्दंडैःपरिरंभितेर
क्षितेऽस्मिन्भूतलेप्राणिनांशुचःशोकनिमित्ताश्रुबिंदवः जातुकदाचिदपिननिपतंतित्वांविना त्वंतुबाष्पकलाक्षःशोचासियस्माच्चस्मात्परिखेदयसीतिभावः ८

हेसौरभेयसुरभिवंशोद्भव माशुचःशोकंमाकार्षीः तेतववृषलाद्भयंव्येतुनश्यत्वित्यन्वयः इदानींसौरभींपृच्छति मारोदीरिति हेसौरभेयित्वमपिकासीत्यध्याहारःकर्तव्यः कस्त्वमित्युक्त्वा
त् हेअंबभारोदीःअश्रुविमोक्षणंमाकार्षीःतेतुभ्यंभद्रमस्तु कुतःमयिदुष्टानांशास्तरिसति ९ यस्यराष्ट्रेराज्येऽसाधुभिर्दुष्टैःप्रजाःसाध्व्योहिंस्यंतेपीड्यंतेमत्तस्यतस्यकीर्त्यादयोनश्यंतीत्यन्वयः गतिःपरलो
कः १० यःआर्तानामार्तिनिग्रहःएषःराज्ञःपरोधर्मोहियस्मात्तस्मादार्तिनिग्रहस्यस्वधर्मत्वादसत्तमंभूतद्रुहमेनंवृषलंवधिष्यामीत्यन्वयः अनेनकस्यहेतोर्निजग्राहेतिचोद्यंपरिहृतं ११ हेसौरभेय चतुष्प
दस्तववत्रीन्पादान्कोऽवृश्चत्छेदितवान्सकः ज्ञातश्चेत्परिहरिष्यामीतिशेषः कुतइतितत्राह माभूवन्निति त्वादृशाःत्वद्विधाः १२ अकृतागसांअकृतापराधानांसाधूनांनिर्दोषाणांवोयुष्माकंभद्रमस्तु पा
र्थानांकीर्तिदूषणंयशोदूषणंआत्मवैरूप्यकर्तारंपुरुषमाख्याहीत्यन्वयःहेगलेसुरभियोऽनागसिअघमपराधंयुंजन्प्रयुंजानोवर्ततेअस्यतत्तस्मादपराधात्सर्वतइहपरलोकेचभयंभवत्येवेतिशेषः सौरभेयीग
लाधेनुर्भद्रानंदाऽमृतस्रवेत्यभिधानम् १३ निरंकुशःअनिवारितःअंगदेनबाहुभूषणेनसहवर्तमानंअमर्त्यस्यदेवस्यापिआहर्तास्मिछेत्तास्मि १४ कुतइतितत्राह राज्ञइति स्वविहितधर्ममनुतिष्ठतांअ
नुपालनंतत्त्वयोग्यतयारक्षणंराज्ञःपरोधर्मोहि किंविशिष्टस्य इहानापदिआपदभावेपिउत्पथान्मार्गमुत्सृज्यवर्तमानानन्यान्दुष्टान्यथाशास्त्रंशासतः १५ श्रीकृष्णोभगवान्येषांपांडवानांज्ञानभक्ति

मासौरभेयानुशुचोव्येतुतेवृषलाद्भयम् ॥ मारोदीरंबभद्रंतेखलानांमयिशास्तरि ९ यस्यराष्ट्रेप्रजामातर्हिंस्यंतेसाध्वसाधुभिः ॥ तस्यमत्तस्यनश्यंतिकीर्ति
रायुर्भगोगतिः १० एषराज्ञःपरोधर्मोह्यार्तानामार्तिनिग्रहः ॥ अतएनंवधिष्यामिभूतद्रुहमसत्तमम् ११ कोवृश्चत्तवपादांस्त्रीन्सौरभेयचतुष्पदः ॥ माभूवं
स्त्वादृशाराष्ट्रेराज्ञांकृष्णानुवर्तिनाम् १२ आख्याहिवृषभद्रंवःसाधूनामकृतागसाम् ॥ आत्मवैरूप्यकर्तारंपार्थानांकीर्तिदूषणम् ॥ गलेऽनागस्यघंयुंजन्स
र्वतोस्यचतद्भयम् १३ अनागःस्विहभूतेषुयआगस्कृन्निरंकुशः ॥ आहर्तास्मिभुजंसाक्षादमर्त्यस्यापिसांगदम् १४ राज्ञोहिपरमोधर्मःस्वधर्मस्थानुपालन
म् ॥ शासतोन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह १५ धर्मउवाच ॥ एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमार्ताभयंवचः ॥ येषांगुणगणैःकृष्णोदौत्यादौभगवान्वृतः १६
नवयंक्लेशबीजानियतस्युःपुरुषर्षभ ॥ पुरुषंतंविजानीमोवाक्यभेदविमोहिताः १७ केचिद्विकल्पवचसआहुरात्मानमात्मनः ॥ दैवमन्येपरेकर्मस्वभावमप
रेप्रभुम् १८ अप्रतर्क्यादनिर्वाच्यादितिकेष्वपिनिश्चयः ॥ अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया १९ एवंधर्मेप्रवदतिससम्राड्द्विजसत्तम ॥ समाहितेनमन
साविदित्वाप्रत्यचष्टतम् २०

विरक्त्यादिगुणगणैर्दौत्यादौवृतःतेषांपांडवेयानांपांडुवंशोद्भवानांवःएतदार्तानामभयंकरंवचःयुक्तमुचितमित्यन्वयः १६ हेपुरुषर्षभ यतोजीवानांक्लेशबीजानिस्युर्वयंतंपुरुषंअयमेवेतिनजानीमःअने
कशोकबीजप्रतिपादकवेदव्याक्यविमोहिताः १७ वाक्याभेदमेवाह केचिदित्यादिना केचिद्विकल्पंविकल्पसमूहोपेतवचायेषांतेतथोक्ताः संदिग्धवचसइत्यर्थः आत्मनःस्वस्यक्लेशबीजमात्मानंस्व
यमेवाहुः केचित्सांख्याआत्मानमंतःकरणंतत्कारणमाहुः वैकल्पवचसःप्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहवचनाएकेसम्यक्ज्ञानिनःदैवंसर्वदेवप्रधानंहरिंक्लेशबीजमाहुः सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादितिश्रुतेः
स्वशब्दवाच्याद्विष्णोर्भावःयस्यसःस्वभावः १८ अनंतत्वात्सर्वात्मनाऽप्रतर्क्यात्तर्काविषयादनिर्वाच्यात्प्रधानात्क्लेशपरंपरास्सर्वेषांजीवानांप्रकृत्यापिहितत्वादितिकेष्वपिनिश्चयः अथवाऽप्रतर्क्या
त्प्रकर्षेणतर्कायोग्यात्सत्त्वेनासत्त्वेनसदसत्त्वेनवाऽनिर्वक्तुमशक्यात् भावारूपाज्ञानादितिकेषुमायावादिषुनिश्चयः भोराजश्रेष्ठएषुपक्षेष्वनुरूपंश्रुतिस्मृत्यनुकूलंविमृशस्वबुद्ध्यालोचयानिश्चिन्विति १९ ध
र्मेएवंप्रवदतिसतिससम्राट्समाहितेनएकाग्रेणमनसालोच्य स्वाधीनैःकर्मकालप्रधानैः दैवमेवास्वतंत्राणांजीवानांदुःखादिबीजंनत्ववांतरं स्वातंत्र्येणकर्मादीनांदुःखबीजपक्षोहेयएवेत्येवंधर्मान्विदित्वा

तंप्रत्याचष्टेत्येकान्वयः आत्मादिशब्दवाच्यंपरमात्मानंक्लेशबीजंविदित्वेतिवा आदामादिकर्तृत्वादात्मा देवोत्तमत्वाद्देवं क्रियाविषयत्वात्सकलकारणशक्तिमत्त्वाच्चकर्म स्वस्माद्भावःप्रकाशोयस्यस
स्वभावः स्वभांस्वरूपभूतांभांप्रकाशं वातिगच्छति नपरप्रकाशमितिस्वभावः स्वयंप्रकाशइत्यर्थः अप्रतर्क्यात्दुस्तर्क्यविषयत्वादप्रसिद्धत्वादनिर्वाच्यात् अप्रसिद्धेरवाच्यंतदितिस्मृतेः इतिस
र्वेषुपक्षेषुहरिरेवोच्यतेक्लेशबीजत्वेन अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते । इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः । सुखंदुखंभवोभावोभयंचाभयमेवच
अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः । भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाःइत्यादेश्च । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच । नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतितइतिस्मृतेः । पृथक्कल्पनायाअ
ज्ञानिविषयत्वादित्यादिकं समाहितेनसम्राडितिपदद्वयेनोक्तमितिज्ञातव्यं सम्यग्राजतेप्रकाशतेसर्वमस्येतिसम्राट् अतएवात्मवैरूप्यकर्तारंनविजानीमइतिवदंतंधर्ममब्रवीदित्यन्वयः समाहितेनचेतसाज्ञानं
नतंधर्मंभगवंतंप्रत्यचष्टदृष्टवान् अपरोक्षदर्शनेनतस्यनिजरूपमद्राक्षीदित्यर्थः दृष्ट्वाचाब्रवीदितिशेषः २० किमब्रवीदितितत्राह धर्ममिति हेधर्मज्ञधर्मंब्रवीषियस्मात्तस्मात्त्वंधर्मोसि नवृषः अपितु
अज्ञजनमोहनायवृषरूपंधत्से यदुक्तमात्मवैरूप्यकर्तारंनविजानीमइतितत्राह यदिति असत्कृतमधर्मंतुवदन्धर्ममवाप्नुयादितिवचनादस्यवृषलस्यात्मवैरूप्यकर्तृत्वात्सूचनेदोषाभावेपि यद्यधर्मःकृतः
सद्भिर्नसवाच्यःकथंचनेतिवाक्यात्सज्जनेष्वधर्मकृतोयत्स्थानंनरकादिलक्षणंतत्सूचकस्यापितत्स्थानंभवेदितिज्ञापनायत्वयाऽत्मवैरूप्यकर्तानज्ञापितइत्यतोधर्मंब्रवीषीत्यर्थः २१ यतःक्लेशबीजानिवंनावि

धर्मंब्रवीषिधर्मज्ञधर्मोसिवृषरूपधृक् ॥ यदधर्मकृतःस्थानंसूचकस्यापितद्भवेत् २१ अथवादेवमायायानूनंगतिरगोचरा ॥ चेतसोवचसश्चापिभूताना
मितिनिश्चयः २२ तपःशौचंदयासत्यमितिपादाःकृतेकृताः ॥ अधर्मांगैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव २३ इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्तयेयतः ॥ तंजिघृ
क्षत्यधर्मोयमनृतेनैधितःकलिः २४ इयंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती ॥ श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृतकौतुका २५ शोचंत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवो
ज्झिताधुना ॥ अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमामिति २६ ॥ सूतउवाच ॥ इतिधर्मंमहींचैवसांत्वयित्वामहारथः ॥ निशातमाददेखड्गंकलयेऽ
धर्महेतवे २७ तंजिघांसुमभिप्रेक्ष्यविहायनृपलांछनम् ॥ तत्पादमूलंशिरसासमगाद्भयविह्वलः २८ पतितंपादयोर्वीरःकृपयादीनवत्सलः ॥ शरण्यो
नावधीत्श्लोक्यआहचेदंहसन्निव २९

जानीमइतिवदतः तवाभिसंधिरयंवेतिवक्तीत्याह अथवेति माहशानांगोचरापिनूनंप्रायेणभूतानांचेतसोवचसश्चदेवमायायाःसर्वजीवानांमुख्यक्लेशबीजस्यदेवस्यहरेरिच्छायागतिःस्थितिरधर्मेणधम
शोचामीत्यादिकाअगोचरेतिज्ञापयितुंसर्वज्ञेनभवतानविजानीमइत्युक्तमितिभावः अभिप्रायनिश्चयइति २२ तवतपआदिचत्वारःयेपादाःकृतयुगेकृताःपूर्णाअवर्ततंतेषांमध्येत्रयःपादास्तपःशौचदया
ख्याःअधर्मांगैरधर्मपादैःस्मयसंगमदैर्भग्नाःस्मयेनतपोभंगः स्त्रीसंगेनशौचभंगःमदेनदयाभंगः २३ इदानीमस्मिन्युगेयतोयेनपादेनानिर्वर्तसे हेधर्मतेसपादःसत्यंसत्याख्यकस्त्ववशिष्टोऽनृतेनाधर्मपादेन
एधितोवर्धितोऽधर्मात्मकःकलिः तंसत्याख्यंपादंजिघृक्षतितंग्रहीतुमिच्छति ग्रसितुमाकांक्षतेइत्यन्वयः २४ इयंभूश्चभगवतान्यासितोऽवरोपितउरुर्महान्भरोभारोयस्याःसातथोक्ताश्रीमद्भिस्तस्यहरेः
पदन्यासैःपदपरिक्रमणैःसर्वतःकृतकौतुकारचितालंकारारचितरोमांचेतिवा सतीनिर्मलाभूत् २५ सेयंसाध्वीअधुनातत्पदन्यासैरुज्झितादुर्भगेवभाग्यहीनास्त्रीवशोचंती अश्रुकलासंततस्रुतनेत्रजलधा
राऽऽस्तइत्यन्वयः किंकृत्वाअब्रह्मण्याब्राह्मणभक्तिरहितानृपव्याजाःशूद्रामांभोक्ष्यंतिपालकव्याजेनभुंजतइवि २६ अधर्महेतवेअधर्मकारणाय निशातं तेजितंहंतुमितिशेषः २७ जिघांसुंहंतु
कामंपादमूलंसमगात् अष्टांगविशिष्टतयाऽऽसीदित्यन्वयः २८ श्लोक्यःकीर्तिकामः २९ ४२

गुडाकेशयशोधराणांअर्जुनकीर्तिंबिभ्रतांकौरवाणामस्माकमर्थेबद्धांजलिर्येनसतथोक्तस्तस्यगुडाकेशयशोधराणांसकाशात्भयंनास्तीति वाकिंतुहेकलेत्वयामदीयेक्षेत्रेकथंचिदपिनवर्तितव्यमित्यन्वयः देहमारभ्यराष्ट्रपर्यंतस्थानविवक्षयाक्षेत्रइत्युक्तम् कुतइतितत्राह त्वमितिअधर्मएवबंधुर्यस्यसतथोक्तः अधर्मबंधुत्वादितिभावः ३० ततश्चकिमितितत्राह त्वामिति नरदेवानांधर्मपालकानांराज्ञां देहेषुवर्तमानंसन्निधानंत्वामन्वनंतरंअयंलोभाद्यधर्मयूथःप्रवृत्तोभवतीतियस्मात्तस्मादधर्मबंधोहेकलेसत्येनधर्मेणचवर्तितव्येब्रह्मावर्तेविंध्याहिमवत्पर्वतयोर्मध्येपुण्यदेशेनवर्तितव्यमित्यन्वयः लुभगार्ध्ये इतिधातोर्लोभः परवित्ताभिलाषःसद्व्ययेप्राप्तेस्ववित्तापरित्यागोवा ज्येष्ठाअलक्ष्मीःमायानिकृतिः यत्रयस्मिन्ब्रह्मावर्तेस्वाध्यायादिर्ब्रह्मयज्ञश्चरुपुरोडाशादिद्रव्यलक्षणावितानयज्ञश्चयेषांतेब्रह्मवितानयज्ञा मुनयः यज्ञैर्यज्ञेश्वरंयजंति ३१ ३२ यस्मिन्निच्छात्ममूर्तिःइच्छातनुः इज्यमानोहरिर्भगवान्यजतांपुंसांशंसुखंतनोतिप्रपंचयति अमोघान्कामानपितनोतीति किंविशिष्टोहरिःस्थिरजंगमानांअं

राजोवाच ॥ नतेगुडाकेशयशोधराणांबद्धांजलेर्भोभयमस्तिकिंचित् ॥ नवर्तितव्यंभवताकथंचित्क्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबंधुः ३० त्वांवर्तमानंनरदेवदेहेष्वनु
प्रवृत्तोयमधर्मयूथः ॥ लोभोनृतंचौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठाचमायाकलहश्चदंभः ३१ नवर्तितव्यंयदधर्मबंधोधर्मेणसत्येनचवर्तितव्ये ॥ ब्रह्मावर्तेयत्रयजंतियज्ञै
र्यज्ञेश्वरंब्रह्मवितानयज्ञाः ३२ यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानइच्छात्ममूर्तिर्यजतांशंतनोति ॥ कामानमोघान्स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वायुरिवेशआत्मा ३३
परीक्षितैवमादिष्टःसकलिर्जातवेपथुः ॥ तमुद्यतासिमाहेदंदंडपाणिमिवोद्यतम् ३४ यत्रक्वाथवत्स्यामिसार्वभौमतवाज्ञया ॥ लक्षयेतत्रतत्रापित्वामात्तेषुश
रासनम् ३५ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठस्थानंनिर्देष्टुमर्हसि ॥ यत्रैवनियतोवत्स्यआतिष्ठंस्तेनुशासनम् ३६ सूतउवाच ॥ अभ्यर्थितस्तदातस्मैस्थानानिकल
येददौ ॥ द्यूतंपानंस्त्रियःसूनायत्राधर्मश्चतुर्विधः ३७ पुनश्चयाचमानायजातरूपमदात्प्रभुः ॥ ततोनृतंमदःकामोरजोवैरंचपंचमम् ३८ अमूनिपंचस्था
नानिह्यधर्मप्रभवःकलिः॥ औत्तरेयेणदत्तानिन्यवसत्तन्निदेशकृत् ३९ अथैतानिनसेवेतबुभूषुःपुरुषःक्वचित् ॥ विशेषतोधर्मशीलोराजालोकपतिर्गुरुः ४०
वृषस्यनष्टांस्त्रीन्पादांस्तपःशौचंदयामिति ॥ प्रतिसंदधआश्वास्यमहींचसमवर्धयत् ४१ यएषएतर्ह्यध्यास्तआसनंपार्थिवोचितम् ॥ पितामहेनोपन्यस्तं
राज्ञारण्यंविविक्षता ४२ आस्तेधुनासराजर्षिःकौरवेंद्रःश्रियोल्लसत् ॥ गजाह्वयेमहाभागश्चक्रवर्तीबृहच्छ्रवाः ४३

तर्बहिश्चवर्तमानः कइववायुरिवात्माव्याप्तः ईशः प्रवर्तकः ३३ उद्यंतंसंनद्धंदंडपाणिंयममिवस्थितंउद्यतासिंउद्धृतखड्गम् ३४ यत्रक्वात्वदुक्तस्थलेवत्स्यामीत्यन्वयः लक्षयेपश्यामि ३५ हेधर्म भृतांश्रेष्ठ तत्स्थानंनिर्देष्टुमर्हसीत्यन्वयः आतिष्ठन्अनुतिष्ठन्वत्स्येवसामि ३६ कानितानिस्थानानीतितत्राह द्यूतमिति द्यूतंदेवनं पीयतइतिपानंमद्यं सूनाप्राणिहिंसनं यत्रयेषुस्थानेषुचतुर्विधोऽधर्मः पापंस्यादितिशेषः ३७ जातरूपंसुवर्णं तत्फलमाह ततइति ततोद्यूतादिभ्योऽनृतादीनिपापसाधनानिभवंतीतिशेषः ३८ तस्यराज्ञोनिदेशकृदाज्ञाकृत् अधर्मप्रभवः अधर्मोत्पादकः अमूनि द्यूतादीनिपंचस्थानानि ३९ बुभूषुः पुरुषार्थकामः लोकपतिर्लोकपालः गुरुरुपदेष्टा धर्मस्येतिशेषः ४० वृषस्यधर्मस्य ४१ एतर्हितदानींपार्थिवानांराज्ञामुचितंआसनंसिंहासनंअध्यास्तइतिलट्लुङर्थः अरंप्राप्तंरक्षतीत्यरण्यंवनंविविक्षताप्रवेष्टुकामेनपितामहेनपितुःपित्रा युधिष्ठिरेणउपन्यस्तंदत्तंआसनमध्यास्तइति अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिसप्तम्यर्थेद्वितीया बृहच्छ्रवाःमहाकीर्तिः ४२ ४३

यस्यक्षोणींपालयतःसतः यूयंसत्रायपज्ञविशेषायदीक्षिताः सोयमभिमन्युसुतोनृपः इत्थंभूतानुभावः कल्पादिबंधनलक्षणसामर्थ्योपेतइत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कं
धेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ पुनरपिभगवतिभक्तिविधानार्थंतन्माहात्म्यमुच्यतेस्मिन्नध्याये तदर्थंपारीक्षितंस्वर्याणमुपक्रमते यइति योऽद्भुतकर्मणःश्रीकृष्णस्यानुग्रहाद् द्रौण्य
स्त्रदग्धोपिमातुरुत्तरायाउदरेनमृतः १ यश्चब्रह्मशापोत्थितात्ब्राह्मणशापप्रेरितात्तक्षकनागात्प्राणविप्लवेजीवनाशेप्राप्तेसतिभगवत्यर्पितचित्तत्वान्मरणाख्योरुभयान्नसंमुमोह सपरीक्षित्सर्वतःसर्वेषु
राज्यादिषुस्नेहलक्षणंसंगमुत्सृज्यवैयासकेःश्रीशुकस्यशिष्योभूत्वातदुपदेशेनात्मयोग्यंविज्ञानंस्वरूपबिंबपरतत्त्वापरोक्षज्ञानं तेनअर्जितासंपादितासंस्थितिर्मुक्तिर्येनसतथोक्तःगंगायांप्रासादेस्वकलेवरंज
हावित्यन्वयः ३ नैतदाश्चर्यमित्याह नेति उत्तमश्लोकस्यवार्ताप्रसंगोयेषांतेतथा उत्तमश्लोकस्यवार्ताजीविकायेषांतेतथेतिवा । तेषांश्रवणपुटेनतस्यहरेःकथामृतंजुषतांश्रवणव्याजेनसेवमानानांतस्य
पादपद्मंचस्मरतांअंतकालेसंभ्रमोनस्यादित्यन्वयः निरंतरंहरिचरणनिषेवणेनात्यंतिकप्रलयेसर्वदेहविरहमिच्छतांदिनंदिनमरणभयंनास्तीतिकिंवर्णनीयमित्यपिशब्दार्थः । उत्तमश्लोकवार्तादिष्वेकमेवाङ्गं

इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतोनृपः ॥ यस्यपालयतःक्षोणींयूयंसत्रायदीक्षिताः ४४ इतिश्रीभा०महापुराणेप्रथमस्कंधेसप्तदशोध्यायः ॥१७॥ सूतउ
वाच ॥ योवैद्रौण्यस्त्रविप्लुष्टोनमातुरुदरेमृतः ॥ अनुग्रहाद्भगवतःकृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मशापोत्थितायस्तुतक्षकात्प्राणविप्लवे ॥ नसंमुमोहोरुभया
द्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्यसर्वतःसंगंविज्ञानार्जितसंस्थितिः ॥ वैयासकेर्जहौशिष्योगंगायांस्वकलेवरम् ३ नोत्तमश्लोकवार्तानांजुषतांतत्कथामृतम् ॥
स्यात्संभ्रमोंतकालेपिस्मरतांतत्पदांबुजम् ४ तावत्कलिर्नप्रभवेत्प्रविष्टोपीहसर्वतः ॥ यावदीशोमहानुर्व्यामाभिमन्यवएकराट् ५ यस्मिन्नहनियर्ह्येव
भगवानुत्ससर्जगाम् ॥ तदैवेहानुवृत्तोसावधर्मप्रभवःकलिः ६ नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् ॥ कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ७
किमुवालेषुशूरेणकलिनाशूरभीरुणा ॥ अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्तते ८ उपवर्णितमेतद्वःपुण्यंपारीक्षितंमया ॥ वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छ
थ ९ यायाःकथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः ॥ गुणकर्माश्रयाःपुंभिःसेव्यास्तास्ताबुभूषुभिः १० ऋषयऊचुः ॥ सूतजीवसमाःसौम्यशाश्वतीर्विशदं
यशः ॥ यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः ११

मिलितंकिमुवर्णनीयमितिवा ४ मदीयेराष्ट्रेनवर्तितव्यमित्यस्याभिप्रायःकलेःसामर्थ्यप्रकटनाभावः नतुप्रवेशाभावइत्यभिप्रेत्याह तावदिति आभिमन्यव अभिमन्योःपुत्रःपरीक्षिदेकराट्चक्रवर्तीयावद्या
वंतंकालमुर्व्यामास्तइत्यन्वयः कीदृशःमहानीशःसप्तद्वीपवत्याःभूमेरधिपतिः नमंडलेशइत्यर्थःतावत्तावंतंकालमिहसंप्रविष्टोपिकलिःनप्रभवेत्स्वशक्तिप्रकटनसमर्थोनाभूदित्यन्वयः ५ कदानूर्व्यां
कलिःप्रविष्टइतितत्राह यस्मिन्निति ६ सारंगोमधुकरइव सारभुक्सारग्राही सम्राट्कलिंनद्वेष्टीत्यन्वयः कुतइतितत्राह कुशलानीति कुशलानिसुकृतानि इतराणिपापानियद्यस्मात् ७ इतोप्युदास्तइ
त्याह किम्विति धर्मज्ञानादिकंवृणोतीत्यावृणोतिनाशयतीतिवृकः शूरेषुभीरुणाबालेषुशूरेणकलिनाकिमुकिंप्रयोजनम् ८ उपसंहरति उपवर्णितमिति ९ यथेयंपारीक्षितीकथाभगवतोगुणकर्माश्रयत्वा
त्सेव्यासीत्तथान्याअपितादृशाःकथाःमुमुक्षुभिःसेव्याइत्याह यायाइति कथनीयानिउरूणिकर्माणियस्यसतथोक्तः तस्यबुभूषुभिर्मोक्षकामैः १० सूतयस्त्वंश्रीकृष्णस्यविशदंयशोऽमृतंमरणधर्मि
णांअस्माकंशंससिहियस्मात्तस्मादाशीर्लक्षणम् सोमार्हभद्रेतिवा सुमायाःवत्सेतिवा सुमारोमहर्षणभार्या शाश्वतीःसमाःबहुवर्षान्जीवशतवर्षानुपर्यपिप्रमाणान्धारयेत्येकान्वयः ११

कर्मणाज्ञानमातनोतीत्यादिश्रुतिमत्यपार्दतःकरणशुद्धिद्वाराहरिज्ञानलब्धयेयागपरंपराभिरनाश्वासेश्वासमोक्षानवसरे अन्यत्रसंगावसरविधुरेवाऽतएवहरिकथावर्णनेसावसरेअस्मिन्नुपक्रांतेसत्राख्येकर्म
णि हर्युद्देशेनसुहुतहविराज्याद्युद्भूतधूमेनधूम्रआत्मामनआदींद्रियजातंयेषांतेतथोक्ताः कर्मणिषष्ठीदर्शनात् तेनधूमेनधूम्रतयापवित्रीकृतशरीरानस्मान्मधुमधुरंगोविंदपादपद्मासवंआपाययतीत्यन्वयः
पादपद्मादासूयतइत्यासवंमधुरा अनेनसत्रयागःसफलोजातइत्युक्तंभवति १२ दीर्घकालीनसत्रकरणमंतरेणाल्पकालीनयज्ञकरणेनशुद्धांतःकरणजन्यज्ञानान्मोक्षःसुकरइत्याशंक्याह तुलयामे
ति भगवत्संगिनांवैष्णवानांसंगस्यसेवालक्षणस्यसकाशाद्यत्सुखंतस्यलवेनापिलवलक्षणकालावच्छिन्नभागेनसहस्वर्गंदुःखासंभिन्नप्रदेशनाकलक्षणं अपुनर्भवंकैवल्यंसम्यक्स्वरूपाभिव्यक्तिजन
नाभावलक्षणंनतुलयामःतुलयितुंनप्रभवामः लडर्थेलोट्प्रार्थनायांवा मर्त्यानांमर्त्यशरीरभोगाराज्यादिसंपदः किमुत नतुलयामेतिकिंवक्तव्यं सायुज्यादिविशिष्टफलहेतुत्वेनांतरंगत्वान्नसमइत्यर्थः क्षि
प्रमुक्तौतदनंतरंपूर्वस्मादतिरिक्तफलविशेषाभावाच्चिरसमयस्यसंचीर्णमहत्सेवादिलक्षणसंगस्यातिसुखहेतुत्वेनतस्यचेहदीर्घसत्रकरणव्याजेनसंभवादिदमेवसर्वैरनुमंतव्यमित्युक्तमनेनेतिभावः १३ श्रुतभ
गवत्कथानामप्यस्माकंनतत्कथायामलंबुद्धिरित्याशयवंतःआहुरित्याह कोनामेति येभवपाद्ममुख्याःभवःशिवःपाद्मोब्रह्मातौमुख्यौयेषांतेतथोक्ताःयोगेश्वराः वक्तदधिकारियोग्यमोक्षोपा

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूमधूम्रात्मनांभवान् ॥ आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु १२ तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगिसंगस्यमर्त्या
नांकिमुताशिषः १३ कोनामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य ॥ नांतंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः १४ ततोभवान्वै
भगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य ॥ हरेरुदारंचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन् १५ तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ॥
आख्याह्यनंताचरितोपपन्नंपारीक्षितंभागवताभिरामम् १६

योपदेष्टृप्रधानास्ते अगुणस्यसत्वादिगुणरहितस्यसर्वकार्येषुप्रधानस्यवा यस्यज्ञानादिगुणानामंतमवसानंनजग्मुः कोनामपुमांस्तस्यमुक्तामुक्तब्रह्मादीनांमहत्तमानामेकांततोनियमेनपरायणस्य
उत्तमाश्रयस्यमहत्तमेभ्यः एकांततःपरायाउत्कृष्टायाः श्रियोप्ययनस्यवा हरेःकथायांतृप्येदलंबुद्धिमाप्नुयादित्यन्वयः कीदृशः रसवित्सारज्ञानीविद्वान् १४ ततःकिमितितत्राह ततइ
ति अलंबुद्धिर्नास्तीतियतस्ततोहेविद्वन्भगवतांसौभाग्यवतांपुंसांप्रधानोभवान्हरेरुदारंचरितमस्माकंवितनोतुविस्तारयत्वित्यन्वयः । भगवानेवप्रधानोयस्यमतेसतथेतिवा महत्तमश्चएकांतश्चपराय
णश्चेतिमहत्तमैकांतपरायणः महतांब्रह्मादीनामतिशयेनश्रेष्ठःअंतेप्रलयेएकएवनाद्वितीयोस्तिपरामुक्तास्तेषामाश्रयः शुश्रूषतामित्यनेनश्रवणशीलनंस्वाभाविकमितिदर्शयति १५ हरेरुदाराचारि
तानामनंतत्वात्तेषांमध्येकिंवक्ष्यामीतिप्रश्नोमाभूदित्यभिलषितचरितमिदमित्याहुरित्याह तन्नइति तदाख्यानमस्माकंआख्याहीत्यन्वयः परमुत्कृष्टंपुण्यंपुनानं असंवृतःस्पष्टोर्थःपुरुषार्थोयस्माद्भवतितत्तथो
क्तंतत् अत्यद्भुतानांयोगानांभक्तिज्ञानादिलक्षणानांनिष्ठाप्रतिपाद्यतयानितरांस्थितिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तत्कालतोदेशतश्चानंतस्यापरिच्छिन्नस्यहरेश्चरितेनोपपन्नं सहितंतथापरीक्षित्संबंधिभागवताना
मभिराममनोहरं भागवताःअभिरमंतेयस्मिन्नितिवा भगवत्संबंधित्वाद्वाऽभिरामम् १६

---

१ सम्यक्स्वरूपाभिव्यक्त्यभावलक्षणंजननाभावलक्षणंचेत्यर्थःतात्पर्योक्तिः ।

तदितिकिंतत्राह सवाइति अदभ्रबुद्धिःपूर्णज्ञानःमहाभागवतःपरीक्षिद्वैयासकिनाशुकेनशब्दितेनोपदिष्टेनश्रुतेनज्ञानेनयेनापवर्गाख्यं खगेंद्रध्वजस्यगरुडध्वजस्यपादमूलंभेजइत्यन्वयः वाइत्यनेनाख्या
नस्यइष्टसाधनावबोधकत्वेनोपादेयत्वंदर्शयतीति १७ हेमहात्मन्शौनक विलोमजाताःहीनजन्मानोपिवयंज्ञानवृद्धानामनुवृत्त्यासेवयाजन्मभृतः सफलजन्मानोऽभूमेत्यन्वयः अहोआश्चर्यंअस्म
द्भाग्यं कुतः महत्तमानामभिधानंगोष्ठीतस्ययोगःसंबंधः अभिधानेननाम्नायोगइतिवा दुष्कुलोत्पत्तिनिमित्तंदौष्कुल्यमाधिंमनोदुःखंशीघ्रंविधुनोतीत्येकान्वयः १८ कैमुत्यमाह कुतइति महत्तमै
कांतपरायणस्यहरेर्नामगृणतःपुंसःआधिंविधुनोतीतिकुतःपुनःकिंवक्तव्यमित्यन्वयः अनंताअपरिमिताःशक्तयोयस्यसतथा देशादितःपरिच्छेदोनविद्यतेयस्यसोनंतःयोभगवाननंतशक्त्यनंतश्च नकेवलं
ताभ्यामानंत्यंगुणानंत्यमप्यस्तीत्याह महदिति महांतोगुणाःमहद्गुणाःतेषांभावःमहद्गुणत्वं तस्माच्छांदसत्वान्महच्छब्दस्यमहादेशाभावःयंभगवंतमनंतंगुणतःपरिच्छेदरहितंसत्यंज्ञानमनंतमित्या
दिवेदांताआहुरित्यन्वयः १९ प्रार्थयतः कटाक्षमोक्षमितिशेषःइतरान्ब्रह्मादीन्हित्वाकटाक्षवीक्षामकृत्वाविभूतिर्महालक्ष्मीःस्वरतत्वादनभीप्सोरनिच्छोर्यस्यहरेरंघ्रिरेणुमनवरतंजुषतेसेवते
तस्यास्यहरेरसाम्येअद्वितीये तथागुणेरनातिशायितेआधिक्यरहितेसर्वोत्तमत्वेचसूचितेनलक्ष्मीपतिरित्येतावताअलंनन्वित्येकान्वयः । अहमेवस्वयमिदंवदामिजुष्टंदेवेभिरुतमानुषेभिः श्रीमन्मंद

सवैमहाभागवतःपरीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ॥ ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलम् १७ सूतउवाच ॥ अहोवयंजन्मभृतोमहा
त्मन्वृद्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताः ॥ दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः १८ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य ॥
योनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः १९ एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्येऽनतिशायितेऽस्य ॥ हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजु
षतेनभीप्सोः २० अथापियत्पादनखावसृष्टंजगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः ॥ सेशंपुनात्यन्यतमोमुकुंदात्कोनामलोकेभगवत्पदार्थः २१ यत्रानुरक्ताःसहसैव
धीराव्यपोह्यदेहादिषुसंगमूढम् ॥ व्रजंतियत्पारमहंस्यमंत्यंयस्मिन्नहिंसोपशमःस्वधर्मः २२ अहंहिपृष्टोर्यमणोभवद्भिराचक्षआत्मावगमोत्रयावान् ॥
नभःपतंत्यात्मसमंपतत्रिणस्तथासमंविष्णुगतिंविपश्चितः २३

कटाक्षलब्धविभवब्रह्मेंद्रगंगाधरमित्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरितरेषामशेषाणांलक्ष्म्याअवरत्वाल्लक्ष्मीपतित्वंविष्णोःसर्वोत्तमत्वेयुक्तिरितिभावः २० अथसर्वोत्तमत्वाद्वितीयत्वसमर्थनस्यबहुयुक्तिसंदृष्ट
त्वप्रकटनायेदमपिभवतीत्याह अथापीति यस्यपादनखावसृष्टंगलितंविरिंचेनब्रह्मणाउपहृतंसमर्पितमर्हणांभः अर्घ्यजलंश्रीपादावनेजनोदकमितियावत् रुद्रेणसहवर्तमानंचजगच्चतुर्दश
भुवनंपुनातियस्मादथतस्माल्लोकेभुवनेमुकुंदान्मोक्षप्रदान्नारायणादन्यतमःअन्यः स्वार्थेतमप्प्रत्ययः कोनामभगवत्पदार्थः निरतिशयज्ञानादिगुणवत्तयाभगवानितिनामवाच्योस्तिसर्वेषांतदर्वा
क्तनत्वान्नकोप्यस्तीत्यर्थःअनेनविरिंचिपूज्यत्वशिवशुद्धिकरतीर्थत्वभगवन्नामवाच्यत्वाद्वितीयत्वानिसर्वोत्तमत्वसूचकानीतिज्ञातव्यं २१ मुकुंदत्वंविवृणोति यत्रेति यत्रमुकुंदेअनुरक्ताःस्निग्धाः
धीराविषयवार्तानिवृत्तायांबुद्धौरताःसंतोदेहादिषूढंप्ररूढंसंगंस्नेहलक्षणंसहसाविमर्शज्ञानेनव्यपोह्यनिरस्यतत्परमहंसाश्रमप्राप्यंसत्यंसाधुगुणयुक्तंब्रह्ममुकुंदाख्यंव्रजंति यस्मिन्परमहंसाश्रमेअहिंसाविहि
तातिरिक्तहिंसावर्जनमुपरमंउपरतंपातिपिबतिहिनस्तीतिवाउपोविष्णुः सर्वाधिकस्तस्मिन्हरौरमारमणंरतिर्विषयनिवृत्तिर्वाधर्मोविहितइतिशेषः अनेनमुक्तिदानमपिसर्वोत्तमत्वद्योतकमितिसूचितंभव
ति २२ आख्याहीतिशौनकप्रश्नोत्तरंवक्ति अहंहीति अस्यहरेर्गुणान्वक्तुंभवद्भिः पृष्टोहंअत्रहरिगुणेषुयावानात्मावगमआत्मनोममअवगमः ज्ञानंतावत्आचक्षेव्याकरिष्ये गुणानामनंतत्वात्क
स्यापिसर्वात्मनाज्ञातुंशक्तिर्नास्तीत्येतदर्थंहिशब्देनाह नकेवलमहमेवाशक्तः किंतुअतीतानागतवर्तमानाब्रह्मादयःसर्वेऽप्येवमेवहरिगुणविषयइतिसोदाहरणमाह नभइति यथापतत्रिणः पक्षिणः

नभःआत्मसमंस्वशक्त्यनुसारेणपतंति शक्त्यभावादेवोपरमंतिननभोऽवसानादर्नतत्वादस्य तथाब्रह्मादयोविपश्चितोज्ञानिनोविष्णुगतिंविष्णुज्ञानंप्रतिसममात्मशक्त्यनुसारेणपतंते शक्त्यभावादुपरमंति
नगोविंदगुणानांमितत्वादितिभावः २३ पारीक्षितमाख्यानंवक्ष्यंस्तस्यनिर्वेदनिमित्तब्रह्मशापंउपक्रमते एकदेति धनुरुद्यम्यसज्जंकृत्वाप्रगृह्यमृगयामुद्दिश्यवनेविचरन् २४ जलाशयंजलाधारं
तटाकविशेषं अचक्षाणोऽपश्यन्सपरीक्षित्आश्रमंश्रमालस्यपरिहारकारणंस्थानविशेषंप्रविवेशेत्यन्वयः शांतंअसंप्रज्ञातसमाधिस्थंकिंचिन्मीलितनेत्रम् २५ प्रतिरुद्धाःपरमात्मन्येवसन्निधापिताः
श्रोत्रादींद्रियाणिचप्राणश्चमनश्चबुद्धिश्चयेनसतथोक्तःतं प्राणरोधः कुंभकेश्वासरोधःचेष्टानिवृत्तिर्वा अतएवशब्दादिज्ञानेभ्यउपारतं तदेवस्पष्टयति स्थानेति जाग्रदादिस्थानत्रयात्परमतीतंतुरी
यंहरिंप्राप्तं अतएवब्रह्मणिभूतंप्रयत्नमंतरेणस्वतएवमनसास्वबिंबरूपंपरमात्मानंअनुभवंतं अतएवाविक्रियं निश्चेष्टंनिवातस्थदीपोपमंविरुद्धक्रियारहितंवा २६ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिःछन्नंसंवृतं रु
रोःकृष्णमृगस्यविद्यमानेनाजिनेनचसंवृतं आसीनंवा विशुष्यत्नीरसं तालुजिह्वामूलंगूढजिह्वायस्यसतथा सपरीक्षित्तथाभूतंएवंविशिष्टंमुनिंउदकमयाचतप्रार्थितवानित्यन्वयः २७ सराजा
चुकोपेत्यन्वयः । वस्माइतिशेषः अलब्धंतृणभूम्यादियेनसतथोक्तः आदिशब्देनमधुपर्कादिगृह्यते स्वागतमित्यादिप्रियवचनंसूनृतं तृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृतेतिस्मृतेः आत्मानंमुनि

एकदाधनुरुद्यम्यविचरन्मृगयांवने ॥ मृगाननुगतःश्रांतःक्षुधितस्तृषितोभृशम् २४ जलाशयमचक्षाणःप्रविवेशसआश्रमम् ॥ ददर्शमुनिमासीनंशांतं
मीलितलोचनम् २५ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् ॥ स्थानत्रयात्परंप्राप्तंब्रह्मभूतमविक्रियम् २६ विप्रकीर्णजटाच्छन्नंरौरवेणाजिनेनच ॥ विशु
ष्यत्तालुरुदकंतथाभूतमयाचत २७ अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घ्यसूनृतः ॥ अवज्ञातमिवात्मानंमन्यमानश्चुकोपह २८ अभूतपूर्वःसहसाक्षुत्तृड्भ्या
मर्दितात्मनः ॥ ब्राह्मणंप्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरोमन्युरेवच २९ सतस्यब्रह्मर्षेरंसेगतासुमुरगंरुषा ॥ विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्यानिधायपुरमागमत् ३० एष
किंनिभृताशेषकरणोमीलितेक्षणः ॥ मृषासमाधिराहोस्वित्किंनःस्यात्क्षत्रबंधुभिः ३१ तस्यपुत्रोतितेजस्वीविहरन्बालकोर्भकैः ॥ राज्ञाघंप्रापितंतातं
श्रुत्वातत्रेदमब्रवीत् ३२ अहोअधर्मःपालानांपुष्ट्यावलिभुजामिव ॥ स्वाम्यघंयद्दासानांद्वारपानांशुनामिव ३३

नाऽवज्ञातमिवमन्यमानः क्षुधादिनिमित्तोयंकोपइत्यस्मिन्नर्थेहशब्दः इतिहासद्योतकोवा २८ तस्यपरीक्षितःब्राह्मणंप्रतिमन्युरभूत्नकेवलंमन्युःकिंतुमत्सरश्चाभूदित्यन्वयः मन्युरेवनप्रसादइत्येवशब्दा
र्थः मत्सरोनायंमद्वशइत्यप्रीतिश्च कीदृशः अभूतपूर्वःइतःपूर्वमनुत्पन्नः कीदृशस्य क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनःपीडितमानसस्य २९ शापनिमित्तमाह सइति सराजातस्यब्रह्मर्षेःस्कंधेगतासुंमृ
तंसर्पंधनुष्कोट्यानिधायपुरमागमदित्यन्वयः ३० पुरमागच्छतस्तस्यालोचनप्रकारमाह एषइति एषमुनिःविषयेभ्यःप्रत्यङ्मुखतयानिभृताशेषकरणःपरतत्त्वाविषयीकृतसकलेंद्रियः मीलितेक्षणः
किंनोस्माकंक्षत्रबंधुभिः किंस्यादितिमृषासमाधिर्मीलितेक्षणःआहोस्विदितिमनसापितर्कयन्पुरमगादितिपूर्वेणान्वयः ३१ तस्यब्रह्मर्षेःपुत्रःशृंगीनामकःतत्रेदमब्रवीदित्यन्वयःइदमितिवक्ष्यमाणं किंकृत्वा
राज्ञापरीक्षिताघंअपराधंप्रापितंपितरंश्रुत्वाअशुचितांप्रापितमितिवा अतितेजस्वीत्यनेनशापदानसामर्थ्यमस्यास्तीतिदर्शितं अर्भकैःबालैःसहविहरन्वयसाबालःनतुसामर्थ्येनेत्येतद्दर्शितंअत्यनेन
३२ किमाहेतितत्राह अहोइति बलिभुजांकाकानामिवपुष्ट्याःपालानांराज्ञांअधर्मोऽन्यायोचास्माभिर्दृष्टः अहोकष्टं तत्कुतइतितत्राह स्वामिनीति शुनांस्वाम्यघमिवब्राह्मणदासानांतद्द्वा
रपानांराज्ञांसंप्रतिस्वामिनिब्राह्मणेऽघंदृष्टमिति पद्यस्मात्तस्मादिति ३३

राज्ञांविप्रदासत्वंकथमितितत्राह ब्राह्मणैरिति ब्राह्मणैर्दासतयाद्वारपालोनिरूपितःसराजातस्यविप्रस्यगृहे द्वाःस्थोद्वारपालःकथंसभांडंभांडेनसहवर्तमानंगृहंभोक्तुंनाशयितुमर्हतिनार्हत्येवहियस्मा त्तस्मात् असौस्वामिनादंडयइत्यर्थः ३४ तर्हिसंप्रतिकोदंडकर्तेतेषांइतितत्राह कृष्णइति उत्पथगामिनांविहितमार्गंपरित्यज्यगच्छतांशास्तरिकृष्णेभगवतिगतेभिन्नसेतून् लंघितमर्यादांस्तानद्या हंशास्मिदंडयामीत्यन्वयः मेबलंसामर्थ्यंपश्यतहेबालाइतिशेषः ३५ सचदंडःकीदृशइतितत्राह इतीति रोषताम्राक्षःरक्तनेत्रःकौशिकींकुशपाणिःअपउपस्पृश्यआचम्यवाग्वज्रंशापलक्षणंविससर्ज दत्तवान् राज्ञइतिशेषःइतिहासद्योतकेनहशब्देनकौशिकीनदीतस्याअपउपस्पृश्येत्यपख्यानमपहस्तितमितिज्ञातव्यं ३६ इतोद्यतनादह्नःसप्तमेहनिमेमयाचोदितःप्रेरितस्तक्षकःसर्पविशेषः लं घितमर्यादंकुलांगारंकुलनाशकं मर्मपितृद्रुहंपरीक्षितंनामराजानंधक्ष्यतिस्मदग्धंकुर्यादित्येकान्वयः धक्ष्यतीतिलट्स्मशब्दसामर्थ्याल्लिङर्थोबोद्धव्यः भागवतप्रधानराजदहनेपिसामर्थ्यद्योतनायवायं व्यत्ययः ३७ आश्रमंगतः ततःगलेसर्पकलेवरंकंठस्थितसर्पशरीरंपितरंदृष्ट्वामुक्तकंठःउच्चैरुरोदेत्यन्वयःसमाधिस्थितोवाचानोबोधनीयइत्यगोरोदनमुच्चैःकृतमित्यर्थद्योतकोहशब्दः ३८ वैअपिअं गिरसकुलोत्पन्नः सःशमीकोपिसुतस्यविलापितंरोदनम् ३९ उरगंविसृज्य परिहृत्यकस्माद्धेतोःविरोदिषीतिपुत्रंपप्रच्छेत्यन्वयः विप्रकृतंविपरीतंकृतं ४० अतदर्हंतस्यशापस्यार्होयोग्योनभव

ब्राह्मणैःक्षत्रबंधुर्हिद्वारपालोनिरूपितः ॥ सकथंतद्गृहेद्वाःस्थःसभांडंभोक्तुमर्हति ३४ कृष्णेगतेभगवतिशास्तर्युत्पथगामिनाम् ॥ तान्भिन्नसेतूनद्याहंशा स्मिपश्यतमेबलम् ३५ इत्युक्त्वारोषताम्राक्षोवयस्यानृषिबालकान् ॥ कौशिक्यपउपस्पृश्यवाग्वज्रंविससर्जह ३६ इतोलंघितमर्यादंतक्षकःसप्तमेऽह नि ॥ धक्ष्यतिस्मकुलांगारंचोदितोमेपितृद्रुहम् ३७ ततोभ्येत्याश्रमंबालोगलेसर्पकलेवरम् ॥ पितरंवीक्ष्यदुःखार्तोमुक्तकंठोरुरोदह ३८ सवाआंगिरसोत्र ह्मन्श्रुत्वासुतविलापितम् ॥ उन्मील्यशनकैर्नेत्रेदृष्ट्वाचांसेमृतोरगम् ३९ विसृज्यपुत्रंपप्रच्छवत्सकस्माद्विरोदिषि ॥ केनवातेविप्रकृतमित्युक्तःसन्यवेद यत् ४० निशम्यशप्तमतदर्हंनरेंद्रंसब्राह्मणोनात्मजमभ्यनंदत् ॥ अहोबतांहोमहदद्यतेकृतमल्पीयसिद्रोहउरुर्दमोधृतः ४१ नवैनृभिर्नरदेवंपराख्य स्तंशप्तुमर्हस्यविपक्वबुद्धे ॥ यत्तेजसादुर्विषहेणगुप्ताविंदंतिभद्राण्यकुतोभयाःप्रजाः ४२ अरक्ष्यमाणेनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंगलोकः ॥ तदाहि चोरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोविवरूथवत्क्षणात् ४३ तदद्यनःपापमुपैत्यनन्वयंयन्नष्टनाथस्यपशोर्विलुंपकाः ॥ परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोर्था न्पुरुदस्यवोजनाः ४४

तीत्यतदर्हस्तं । नकेवलंनाभ्यनंददनिंदच्चेत्याह अहोइति । अंहःपापं बतखेदे अल्पीयसिअणुतरेद्रोहेअपराधलक्षणेउरुर्दमोमहादंडः ४१ कुतश्चानिंददितितत्राह नवाइति नराणांदेवोरा जा तदधीनैर्नृभिःनापराध्यइति दुर्विषहेणपरस्यराज्ञस्तेजसागुप्ताः रक्षिताः नकुतोपिभयंयासांताः अकुतोभयाःप्रजाःभद्राणिविंदंतिलभंतइतिवैयतः बहुश्रेयोविवक्षयाभद्राणीतिबहुवचनम् ४२ बाधकंचाह अरक्ष्यमाणइति नरदेवांतर्यामित्वान्नरदेवनाम्निरथांगपाणौविष्णौअरक्ष्यमाणेपालनमकुर्वाणेसति तदानीमेवायंअरक्ष्यमाणोऽपाल्यमानः चोरप्रचुरःलोकोजनोविवरूथवत्रक्षारहितसेनावत् क्षणाद्विनंक्ष्यतिहीत्येकान्वयः सेनारक्षावरूथःस्यादवरोधोनिवेशनमित्यभिधानम् ४३ नष्टनायकस्यपालकरहितस्यपशोराष्ट्रस्यचोरादयोविलुंपकाःनाशकाःइतियच्चस्मात्तस्मादद्यनोऽस्माकंअनन्व यमनुपमं अन्वयविरोधिसंततिनाशकरंवापापमुपैतीत्यन्वयः उक्तमेवविवृणोति परस्परमिति वृंजतेअपहरंतिछिंदंतीतिवा दस्युर्हिंसापामितिधातोःनगरनाशकाः पुरुगवावितिधातोःइवस्ततोयात्रावि प्रकरावा पशून्घ्नंतिस्त्रियःशपंति उपालभंतेधर्षयंति अर्थान्वृंजतइतिविवेकः ४४

तस्यपरिपाकमाह तदेति यदापश्वादिहंतृशिक्षानाक्रियतेतदाआर्याणांशिष्टानांसंमतोधर्मोधर्मैर्धिक्कृतानामनुष्ठातॄणांविलीयतेक्रमेणह्रसितस्तिरोभवतिच कीदृशः त्रय्यात्रिभिर्वेदैर्मोयतंज्ञाप्यतेप्रति पाद्यतइतित्रयीमयः अतएववर्णाचारैराश्रमाचारैश्चयुतःधर्मरूपपरिपाकमाह ततइति ततःवर्णाश्रमाचारयुतवैदिकार्थधर्मनाशानंतरंकनकाद्यर्थेषुस्रक्चंदनवनितादिभोगलक्षणकामेषु अभिनिवे शितः आत्मामनोयेषांतेतथोक्ताःतेषांपुंसांयथाशुनांकपीनांचभक्षणभोगादावनवस्थातथाहीनजातीनामुत्तमजातिभिरुत्तमजातीनांहीनजातिभिर्भोगसंभोगादिनावर्णानांसंकरः कलुषीभावोभविष्यती त्येकान्वयः ४५ परीक्षितोऽदुष्टत्वेनान्विदंतदेवकथमितितत्राह धर्मपालइति अत्रधर्मपालादिविशेषणानिहेतुगर्भाणि धर्मपालत्वान्महाभागवतत्वात्राजर्षित्वाद्धयमेधयाजित्वाच्चसम्राट्नदुष्टोऽतः क्षुत्तृट्श्रमान्वितत्वेनबुभुक्षापिपासयादीनोऽस्मदाश्रममागतोऽर्घ्यादिपूजायोग्योनैवास्मत् अस्मत्तःशापमर्हति तस्मादनिवार्यमघमापन्नमितिभावः हयमेधैरश्वमेधैरिष्टवानितिहयमेधयाट् ४६ इत्थ मघस्यसिद्धत्वमापाद्यानुतापपूर्वकंतदघनिष्कृतिंकरोति आपापेष्विति सर्वात्मासर्वांतर्यामीश्रीनारायणःबालेनस्वभृत्येषुकृतंतत्पापंक्षंतुमर्हतीत्यन्वयः ४७ अस्मदाश्रममागतोऽवज्ञातःपरीक्षित्प्र भुरपिनतत्प्रतिचक्रइत्याशयेनाह तिरस्कृताइति तिरस्कृतानिंदिताः विप्रलब्धावंचिताःशप्ताःउपालब्धाःक्षिप्ताः आधिक्षिप्ताःहतास्ताडिताः अपिशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते प्रभवोपिप्रतिकर्तुंसमर्था

तदार्यधर्मश्चविलीयतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ॥ ततोर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनांकपीनामिववर्णसंकरः ४५ धर्मपालोनरपतिःसतुसम्राड्बृह च्छ्रवाः ॥ साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट् ॥ क्षुत्तृट्श्रमान्वितोदीनोनैवास्मच्छापमर्हति ४६ अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धिना ॥ पापंकृतंतद्भ गवान्सर्वात्माक्षंतुमर्हति ४७ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहताअपि ॥ नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोपिहि ४८ इतिपुत्रकृतावेनसोनुतप्तोमहा मुनिः ॥ स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत् ४९ साधवःप्रायशोलोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः ॥ नव्यथंतिनहृष्यंतियतआत्मागुणाश्रयः ५० ॥ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूतउवाच ॥ महीपतिस्त्वथतत्कर्मगर्ह्यंविचिंतयन्नात्मकृतंसुदुर्मनाः ॥ अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिरागसिब्रह्मणिगूढतेजसि १

अपिप्रतिशापंकर्तुंवा तद्भक्तास्तस्यहरेर्भक्ताः अस्यतिरस्कारादिकर्तुः संबंधितत्तिरस्काराद्युद्दिश्यनप्रतिकुर्वंति प्रतिक्रियांनैवकुर्वंतीत्यर्थः हिशब्देन क्षमाबलमशक्तानांशक्तानांभूषणंक्षमेतिप्रसि द्धिंदर्शयति ४८ तदघंतनराज्ञाकृतमपराधं महामुनिरितिहेतुगर्भविशेषणं सर्वज्ञतमत्वाच्छरीराभिमानिनएवदुःखादिप्राप्त्याकोपोत्पत्तिर्नत्वसंप्रज्ञातसमाधेस्तस्यपद्मपत्रपानीयवदश्लिष्टदुरितत्वादि त्यादिविशेषत्वादित्यर्थः ४९ साधूनामयंस्वभावइत्याह साधवइति द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषुयोजिताःसाधवःयथास्थितवस्तुदर्शिनः कुतोऽन्यथाचभावइतितत्राह यतइति आत्मागुणाश्रयइत्यस्याकार प्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यांपदच्छेदःकर्तव्यः गुणस्यागुणस्यदोषस्यवात्माकर्ताजीवःस्वयमेवाश्रयःतत्तस्मादिति ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ विमुक्तिसाधनेषुप्रथमापाद्यसाधनत्वेनवैराग्यमवश्यमापाद्यंमुमुक्षुणेतिपरीक्षिच्चिंताकथनापदेशेनतत्प्रतिपद्यतेऽस्मिन्नध्याये ननुपरीक्षितोधर्मपालत्वादिकंनयुज्यते नृशंसवच्चीचकर्मकरणात्पश्चात्ताप नुदयाच्चेत्याशंकापरिहारत्वेनाह महीपतिरिति मुनेःस्कंधेमृतसर्पशरीरार्पणलक्षणमात्मनाअनुष्ठितंयत्कर्मतच्चिंतयन्सुदुर्मनाःसुष्ठुदुःखितमनाःअभूदितिशेषः तुशब्दईश्वरेच्छाधीनत्वंदर्शयति अपचा दपिकष्टत्वंब्रह्मेशानादयःसुराइतिस्मृतेः कस्मिन्विषयेअनुष्ठितंयेनमहतीचिंतासंभाव्यतइतितत्राह अहोइति मयानिरागसिनिरपराधेगूढतेजसिअप्रकाशिततेजोलक्षणमहिम्निब्राह्मणेअनार्यवत्

मूर्खवत्नीचंकर्मकृतंअहोकष्टमिति । महीपतेःकर्मणोगर्ह्यत्वद्योतनायब्रह्मणीति सोप्यपराधीचैत्कथंचिद्दुष्टतइत्यतोनिरागसीति प्रतिक्रियासामर्थ्यप्रकटनायगूढतेजसीति । ब्रह्मवेदःतपस्तत्त्वंब्रह्मा
विप्रःप्रजापतिरित्यभिधानात् ब्राह्मणोनावमंतव्योनिरागास्तुविशेषतइतिवचनात् ॥ १ ॥ तच्चदुष्कृतमपरिहार्यंविपत्तिकरमितिचिंतयतीत्याह ध्रुवमिति ब्राह्मणस्यास्यअवज्ञाविष्णोरवज्ञैवय
तस्तत्तस्मादेवस्यहरेर्हेलनादवज्ञानात्ध्रुवमवश्यंदुरत्ययमत्येतुमशक्यंव्यसनंदुःखंनातिदीर्घांदचिरान्मेममभविष्यतीत्यन्वयः तद्व्यसनंमनसाभ्युपगच्छतीत्याह तदिति अघानिष्कृतायपापप्रायश्चि
त्तायतद्व्यसनंकाममस्तु कुतःअद्धानिरंकुशतयाअहंपुनरेवंविधमघंयथानकुर्यांतथास्त्वितिशेषः २ नौपचारिकमिदमांतरमेवेत्यभिप्रेत्यतदेवाह अथैवेति प्रकोपितब्रह्मकुलमेवानलःबहुदाहेप्यलंबुद्धि
र्नास्तीत्यनलः मेमदीयत्वेनअभिमतंराज्यादिकमद्यैवकालक्षेपमंतरेणदहतु भूयःअभद्रस्यमेद्विजदेवतासुपापीयसीबुद्धिर्नाभूत्नभूयादित्यन्वयः अभूदितिव्यत्ययोराज्ञोमहानुतापसूचनायेतिज्ञातव्यं
द्विजाश्चदेवताश्च द्विजदेवताःद्विजेषुसन्निहितादेवतावा द्विजरूपदेवतावा तासु नविद्यतेभादीप्तिर्येषांतेअभास्तान्द्रातिकुत्सयतीत्यभद्रः द्राकुत्सायामितिधातुः तद्वत्द्राणमज्ञानंयस्यसतथेतिवाद्रानि
द्रायामितिधातुःतस्य ३ अथेत्थंचिंतयन्सपरीक्षित्तक्षकाख्यान्मुनेःसुतोक्तात्सुतेनप्रेरितात् विकृतिंकृतापराधपरिहारंदेहवियोगलक्षणंयथावदशृणोदित्यन्वयः आकर्ण्यकिमकार्षीदितितत्राह सइति
सयाकर्ण्यतक्षकादचिरेणमरणंराज्यादिषुअलंप्रसक्तस्य विरक्तिकारणमभूदितिसाधुमेनइत्यन्वयः ४ ससम्राट्कस्यवाहेतोरितिशौनकप्रश्नंपरिहरति अथोइति अथोब्रह्मशापाकर्णनसमनंतरमेव

ध्रुवंततोमेकृतदेवहेलनाद्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात् ॥ तदस्तुकाममघनिष्कृतायमेयथानकुर्यांपुनरेवमद्धा २ अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितब्रह्मकु
लानलोमे ॥ दहत्वभद्रस्यपुनर्नमेभूत्पापीयसीधीर्द्विजदेवतासु ३ सचिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथामुनेःसुतोक्तान्निर्ऋतिंतक्षकाख्यात् ॥ ससाधुमेनेअचि
रेणतक्षकादलंप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम् ४ अथोविहायेममसुंचलोकंविमृश्यतौहेयतयापुरस्तात् ॥ कृष्णांघ्रिसेवामभिमन्यमानउपाविशत्प्रायममर्त्यन
द्याम् ५ यावैलसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री ॥ पुनातिलोकानुभयत्रसेशान्कस्तांनसेवेतमरिष्यमाणः ६ इतिव्यवस्थायसपांड
वेयःप्रायोपवेशंप्रतिविष्णुपद्याम् ॥ दध्यौमुकुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्रतोमुक्तसमस्तसंगः ७

ममायंशापोपिविरक्तिहेतुत्वात्साधुरितिमन्वानःपुरस्तात्प्रथमंताविहलोकपरलोकावानित्यत्वदुःखमिश्रत्वादिनाहेयतयाविमृश्याधिराट् श्रीयुतमिमंभूलोकंतथाअमुंस्वर्गलोकंनिर्विद्यविहायास्मिन्संसा
रेकृष्णांघ्रिसेवैवात्यंतिकदुःखनिवृत्तिसुखसाधनत्वात्कर्तव्येतिचविमृश्य तामेवम्रियमाणस्यात्मनःकर्तव्यमभिमन्यमानः परीक्षित् अमर्त्यनद्यांगंगायांप्रायमुपाविशद्यावज्जीवमनशनव्रतंचकारेत्य
न्वयः ५ किमितिगंगायामेवप्रायोपवेशोन्यत्रापिकिंनस्यादितितत्राह यावाइति लसंतीश्रीमतीतुलसीलसच्छ्रीतुलसीब्रह्मज्ञानेनतुलांसिनोतीतितुलसीब्रह्मज्ञानसदृशीब्रह्मज्ञानस्यसंसारनिवर्तकत्वंयन्मा
हात्म्यंतदस्याअप्यस्तीतितत्सदृशी तनोतिकरोतिमोक्षादिपुरुषार्थमितितुर्विष्णुस्तत्रलसतीतिवातुलसी तस्यामंजरीरजोभिर्विमिश्राः कृष्णस्यांघ्रिरेणवःतैःसहाधिकानियान्यंबूनिजलानितेषांनेत्री
लसच्छ्रीतुलसीमंजरीरजोविमिश्रश्रीकृष्णचरणरेणुसमधिगतमाहात्म्याभ्यधिकसलिलप्रवाहाकुलेत्यर्थः याचातएवाशेषान्लोकानुभयत्रांतर्बहिश्चपुनातीति उभयत्रइहलोकेशिष्टव्यवहारयोग्यताल
क्षणांशुद्धिंपरलोकेनरकप्राप्त्यादिनिवर्तनलक्षणांकरोतीतिवा अतोमरिष्यमाणःपुमान्कस्तांगंगांनसेवेत ६ अतोमरिष्यमाणोहंतीर्थोत्तमत्वाद्विष्णुपद्यांगंगायामनशनव्रतंकरिष्यइतिप्रायोपवेशंप्रतिव्यव
स्थायनिश्चित्यानन्यभावोऽनन्यचेताराज्यभारादिचिंतारहितांतःकरणोविष्ण्वैकचेतावामुनीनांनिवृत्तानांज्ञानिनांव्रतमिवव्रतंयस्यसमुनिव्रतः वाचालत्वरहितोवा अतएवमुक्ताःसमस्ताःसंगाःपुत्रादिविष
यस्नेहायस्यसमुक्तसमस्तसंगः मुक्तेहरौसमस्तसंगः श्रोत्रादींद्रियैरन्यप्रसंगमंतरेणतत्कथाश्रवणादिप्रसंगोयस्यसतथेतिवा सपांडवेयः परीक्षित्विष्णुपद्यांप्रायोपवेशंप्रतिस्थितःमुकुंदंतदंघ्रिंचएवद

ध्यावित्येकान्वयः चंःसमुच्चयेऽवधारणेवा ७ यत्रपरिक्षित्तिष्ठतितत्रोपजग्मुः ८ मुनीनांनामानिनिर्दिशतीत्याह अत्रिरिति गाधिसुतोविश्वामित्रःरामःपशुरामः इंद्रप्रमतिश्चइध्मवाहश्चइंद्रप्रमतीध्मवाहौ ९
कुंभयोनिरगस्त्यः १० अन्येचप्रसिद्धाःप्रसिद्धनामानः नारदादयोदेवर्षयः रामादयोब्रह्मर्षयः विश्वामित्रादयोराजर्षयः जातिभेदकथनार्थंपुनर्वचनं अरुणःआदिर्येषांतेतथोक्ताःऋषीणांसमूहः
आर्षेयंतस्मिन्प्रवराः नानार्षेयप्रवराः तानभ्यर्च्यअर्घ्यपाद्यादिभिरितिशेषः शिरसावंदनंनामनमस्कारएवात्राभिप्रेतःकृतप्रणामइत्युत्तरवचनात् ११ ऋषीणामग्रेउपस्थितःअर्घ्यंगृहीतंपाणौ
येनसतथा यत्स्वेनकर्तुमिष्टंतदेभ्योविज्ञापयामासेत्यन्वयः १२ महत्तमैःमहापुरुषैरनुग्रहणीयंशीलंयेषांतेतथोक्ताः वयंनृपाणांमध्येधन्यतमाः अहोअस्मद्भागधेयं कुतःराज्ञांकुलंगर्ह्यकर्मानिं
द्यकर्मवत् तत्कथं येनराजकुलेनब्राह्मणपादशौचमारात्दूराद्विसृष्टंविरहितंतादितिशेषः १३ स्वाचिकीर्षितमाह तस्येति परावरेशेमुक्तामुक्तप्रपंचनाथेहरौव्यासक्तचित्तस्यअनुरक्तबुद्धेर्मेतेषुगृहेषु
अयंद्विजशापरूपोदंडोऽभीक्ष्णंअलंनिर्वेदमूलोवैराग्यहेतुरस्तु यत्रयेषुगृहेषुप्रसक्तः संसारभयमेवधत्ते यत्रयस्मिन्भगवतिप्रसक्तोभयंमोक्षमेवधत्तेप्राप्नोति तस्मिन्हराविवितिवा १४ योहमेवंमहत्तमानुग्रह

तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःसशिष्याः ॥ प्रायेणतीर्थाधिगमापदेशैःस्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः ८ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनःशरद्वानरिष्टनेमिर्भृ
गुरंगिराश्च ॥ पराशरोगाधिसुतोथरामउतथ्यइंद्रप्रमतीध्मवाहौ ९ मेधातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमःपिप्पलादः ॥ मैत्रेयऔर्वःकवषःकुंभयो
निर्द्वैपायनोभगवान्नारदश्च १० अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च ॥ नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसाववंदे ११ सुखोपविष्टेष्वथ
तेषुभूयःकृतप्रणामःस्वचिकीर्षितंयत् ॥ विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोग्रेऽर्घ्यगृहीतपाणिः १२ राजोवाच ॥ अहोवयंधन्यतमानृपाणांमहत्तमानु
ग्रहणीयशीलाः ॥ राज्ञांकुलंब्राह्मणपादशौचमाराद्विसृष्टंबतगर्ह्यकर्म १३ तस्यैवमेऽस्त्वघपरावरेशेव्यासक्तचितस्यगृहेष्वभीक्ष्णम् ॥ निर्वेदमूलोद्विज
शापरूपोयत्रप्रसक्तोभयमाशुधत्ते १४ तंमोपविष्टंप्रतियांतुविप्रागंगाचदेवीधृतचित्तमीशे ॥ द्विजोपसृष्टःकुहकस्तक्षकोवादशत्वलंगायतविष्णुगाथाः
१५ पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंगश्चतदाश्रयेषु ॥ महत्सुयांयामुपयामिसृष्टिंमैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः १६ इतिस्मराजाध्यवसाययुक्तःप्राची
नमूलेषुकुशेषुधीरः ॥ उदङ्मुखोदक्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतेन्यस्तभारः १७

णीयशीलःतमामांद्विजोपसृष्टः द्विजकुमारेणप्रेरितःवेषांतरधारीयथातथाकुहकःकपटीसर्वजातिविशिष्टोवा तक्षकःदशतुभक्षयतु युष्माभिरेतत्कर्तव्यमित्याह अलमिति यूयंदेवकीनंदनमित्यादिकावि
ष्णुविषयागाथाश्चरणत्रयाद्युपलक्षितान्श्लोकानलंदेहवियोगपर्यंतंगायतषड्जादिस्वरैरितिशेषइत्यन्वयः १५ नकेवलमस्मिन्जन्मन्येवहर्यादौमनोरतिप्रसंगोऽपितुजन्मांतरेपीतिप्रार्थयइत्याह पु
नश्चेति तदाश्रयेषुभगवद्भक्तेषुयुष्मद्विधेषुममत्रीअस्मदीयोयमितिचित्तवृत्तिलक्षणा सृष्टिंजन्म १६ कुत्रगंगायांस्थितइतितत्राह इतिस्मेति स्वसुतेजनमेजयेन्यस्तोनिहितोराज्यभारोये
नसतथोक्तः इत्युक्तप्रकारेणव्यवसायंनिश्चित्यमनोयोगयुक्तः निश्चययुक्तोवा राजापरीक्षित्समुद्रपत्न्यागंगाख्यायानद्याउदकएवकिंचिद्दक्षिणकूलेदक्षिणतीरभागेप्रासादेप्राचीनाग्रेषुकुशेषुउद
ङ्मुखआस्तइत्यन्वयः मृत्युचिंतारहितत्वाद्धीरइत्युक्तंकूलशब्दस्यलक्षणार्थमनाश्रित्यमुख्यार्थांगीकारेभारतविरोधःस्याद्यथागंगायांकटकमास्तइतिगंगापदेनतीरंलक्ष्यते कूलपदेनापिजलेलक्षणोपप
त्तेः आस्तइतिलडप्येवंविधिविशेषद्योतनार्थः १७

१ अनेनव्यवस्थायचपांडवेयइतिपाठइतिभाति । अन्यथाऽत्रचशब्दाभावात्एवंव्याख्यानमसंगतंस्यात् ।

 श्वेतच्छत्रचामरादिनरदेवचिन्हं नकेवलंतावदेव किंतुकेयुरादींश्चनिरस्यत्यक्त्वा धर्मं कृष्णाजिनादि मुनिवेषः १८ व्यकिरन्वार्षितवंतः १९ यदुत्तमश्लोकस्यहरेर्गुणानुरूपंगुणप्रकटना
नुकूलंतद्वषयऊचुरित्यन्वयःप्रजानुग्रहमंतरेणान्यस्वभावोनास्तियेषांतेतथोक्ताः २० अध्यासनंसिंहासनंराज्ञांमंडलपतीनांकिरीटैर्जुष्टंसेवितं कालक्षेपराहित्यद्योतनार्थःसद्यःशब्दः २१ अ
सावयं विशोकंनित्यनिर्दुःखं कुतः विरजस्कंअशोभनेशोभनाध्यासबुद्धिरहितंकुतःपरंत्रिगुणातीतंपूर्णंवा कुतः अजंजन्मजरामरणराहितंहरिंयास्यतीत्यन्वयः २२ मधुअमृतंश्चयोततीतिमधुश्चयु
४७ त्श्रवणसुखमतएवगुरोर्ब्राह्मणकुमारस्यशापंव्यलीकयतिअनृतंकरोति फलतइति गुरुशापव्यलीकं अनेनदुर्मरणदोषपरिहारोलक्ष्यते नतुतक्षकदंशनाभावः तत्कृतदंशनदर्शनात् ऋषिगणवचआश्रु १९
त्य एतानृषीनाभाषतेत्यन्वयः २३ त्रिपृष्ठेसत्यलोकेशीलसमाधाविविधातोःपरमात्मसमाधिमंतःवोयुष्माकंइहलोकेअथवाअमुत्रचपरलोकेकश्चनार्थःसाध्यंप्रयोजनंनास्तीतियतस्ततःपरानु
ग्रहकरणस्वभावात् वोयुष्मानिमंप्रश्नंविपृच्छेपृच्छामीत्यन्वयः किंकृत्वाइतिकृत्यतायांइत्थंकर्तव्यतायांविप्राविशिष्टज्ञानिनःअकुटिलबुद्धयःसात्विकप्रकृतयइति विश्रम्भ्यविश्वस्यकोसावितितत्राह

विहायसर्वंनरदेवचिन्हंकेयूरहारांगदमौलिरत्नान् ॥ रत्नांगुलीयान्विमलान्निरस्यपवित्रपाणिर्मुनिवेषआस्ते १८ एवंचतस्मिन्नरदेवदेवेप्रायोपविष्टेदिवि
देवसंघाः ॥ प्रशस्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनैर्मुदामुहुर्दुंदुभयश्चनेदुः १९ महर्षयोवैसमुपागतायेप्रशस्यसाध्वित्यनुमोदमानाः ॥ ऊचुःप्रजानुग्रहशीलसारायदुत्त
मश्लोकगुणानुरूपम् २० नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभवत्सुकृष्णंसमनुव्रतेषु ॥ येध्यासनंराजकिरिटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः २१ सर्वेवयंतावदिहास्म
हेथकलेवरंयावदसौविहाय ॥ अजंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययंभागवतप्रधानः २२ आश्रुत्यतदृषिगणवचःपरिक्षित्समंमधुच्युद्गुरुशापव्यलीकम् ॥
आभाषतैनानभिवंद्ययुक्तःशुश्रूषमाणश्चरितानिविष्णोः २३ राजोवाच ॥ समागताःसर्वतएवसर्वेवेदायथामूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे ॥ नेहाथवोमुत्रचकश्चनार्थऋ
तेपरानुग्रहमात्मशीलाः २४ ततश्चवःप्रश्नमिमंविपृच्छेविश्रभ्यविप्राइतिकृत्यतायाम् ॥ सर्वात्मनाम्रियमाणैस्तुकृत्यंशुद्धंचतत्रामृशताभियुक्ताः ॥२५॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ सूतउवाच ॥ तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृच्छयागामटमानोनपेक्षः ॥ अलक्ष्यलिं
गोनिजलाभतुष्टोवृतश्चबालैरवधूतवेषः १

सर्वात्मनेति तत्रकृत्यशतेषुम्रियमाणैःपुरुषैःसर्वप्रकारेणशुद्धंनिर्दोषंपुरुषार्थपर्यवसायिकृत्यंकर्तव्यंचाभियुक्ताआग्रहयुक्तास्तात्पर्योपेताआमृशतआलोचयत आलोच्यवास्माकंब्रूतेतितुशब्दः २४
॥ २५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ज्ञानादिनैवसत्संगत्यासकलपापक्षयोभवतीतिप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्यायेतत्रादौशुकागमनंवक्तितत्रेतिय
त्रपरीक्षितामुनिभिश्चास्थितंतत्रतस्यामवस्थायांवाव्यासपुत्रः शुकोभगवान् यदृच्छयादैवेच्छयाभवदित्यन्वयः पूर्वस्मात्कांतिविशेषद्योतनायाभवदित्युक्तं आगमनस्यतावताचारितार्थत्वात् अटन
स्यस्वाधीनत्वप्रकाशनायाटमानइतिशान्च्प्रत्ययः तर्ह्यर्थाभिलाषीकिमटतीत्यतउक्तमनपेक्षइति बाह्यविषयापेक्षारहितः तत्कुतःइत्यस्यापिवदेवोत्तरं अनपःप्राणनाथःश्रीविष्णुःतद्विषयेईक्षाईक्षणंद
र्शनंयस्यसतथोक्तः नहिकरतलामलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वाणस्यतस्यबाह्यपदार्थापेक्षाभवतीतिवा बाह्यपदार्थापेक्षाभावेशरीरयात्रा कथमित्यस्याप्येतदेवोत्तरं अनंप्राणंपिबतीत्यनपाईक्षादर्शनंकाकचंचुपु
टेनवायुपानज्ञानंयस्यास्तिसतथाकथितइतिवा । श्रीप्रसादाभावादशनदारिद्र्यंकिमित्यस्यैदमप्युत्तरं शश्वदपगतानभवतीत्यनपालक्ष्मीस्तस्याःईक्षणंयस्यास्तिसतथेतिवा तत्कटाक्षस्यपात्रीभूतइत्यर्थः ४७

संततगमनागमनस्वभावेनवायुनातृप्तिःकथंस्यादितितत्राह निजेति स्वरूपानंदेनालंबुद्धिमान्यदृच्छालाभेनतृप्तः किमाश्रमइतितत्राह अलक्ष्येति नलक्ष्याण्याश्रमादिलिंगानियस्यसतथोक्तः तत्कुतइ
तितत्राह अवधूतेति अवधूतानांदिगंबराणां वेषोयस्यसतथोक्तः अवधूतःपरित्यक्तःवेषोऽलंकारोयेनसतथेतिवा अतएवबालैश्चवृतः १ मुनयस्तंदृष्ट्वाआसनेभ्यःप्रत्युत्थिताइत्यन्वयः चशब्दादन्ये
चतत्रास्थिताउत्तस्थुरितिग्राह्यंगूढवर्चसंआच्छादितनिजतेजोलक्षणमहिमानमपितल्लक्षणज्ञाः किंविशिष्टंद्व्यष्टवर्षंद्विःकृत्वाऽष्टवर्षाणियस्यसतथोक्तःतंषोडशवर्षं सुकुमाराणिकोमलानिपादादीनियस्य
सतथोक्तस्तं पादौचकरौचऊरूचबाहूचअंसौचकपोलौचगात्रंचतानितथोक्तानिचारुणीईषदरुणेरक्तेचअक्षिणीयस्यसतथाउन्नतानासिकायस्यसतथा तुल्यौपरस्परसमौकर्णौयस्यसतथातं शुभ्रंशोभ
नंआननंयस्यसतथातं कंबुवत्त्रिरेखांकितशंखवत्सुजातः लक्षणवत्तमःकंठोयस्यसतथातम् २ अंसवक्षस्थलयोर्मध्यंजत्रुनिगूढंपूरितविवरं पीवरंजत्रुयस्यसतथातं पृथुविस्तीर्णंतुंगमुन्नतंवक्षोयस्य
सतथातं आवर्तःपयसांभ्रमःतद्वन्निम्नावृत्तानाभिर्यस्यसतथातं वलिभिःरेखाभिर्वल्गुसुंदरंउदरंयस्यसतथातम् ३ आपीच्यंषोडशवर्षीयंवयोयस्यतदापीच्यवयःतच्चांगंतस्यलक्ष्म्यास्त्रीणांमनोज्ञं मनोहरं
रुचिरस्मितेनचमनोहरमितिशेषः ४ विष्णुरातःविष्णुदत्तःनतिथिर्दिनविशेषोयस्यसतथातस्मै आजहारचकार हिशब्दोबुधत्वेहेतुः अनेनकथमालक्षितःपौरैःकथंवापांडवेयस्येतिप्रश्नःपरिहृतइतिज्ञातव्य

तंद्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् ॥ चार्वारुणाक्षोन्नसतुल्यकर्णंशुभ्राननंकंबुसुजातकंठम् २ निगूढजत्रुंपृथुतुंगवक्षसमावर्तनाभिंवलिव
ल्गूदरंच ॥ दिगंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभम् ३ श्यामंसदापीच्यवयोंगलक्ष्म्यास्त्रीणांमनोज्ञंरुचिरस्मितेन ॥ प्रत्युत्थितामुनयश्चासने
भ्यस्तल्लक्षणज्ञाअपिगूढवर्चसम् ४ सविष्णुरातोतिथयेभ्यागतायतस्मैसपर्यांशिरसाजहार ॥ ततोनिवृत्ताह्यबुधाःस्त्रियोर्भकामहासनेसोपविवेशपूजितः ५
ससंवृतस्तत्रमहान्महीयसांब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः ॥ व्यरोचतालंभगवान्यथेंदुर्ग्रहर्क्षताराणिकरैःपरीतः ६ प्रशांतमासीनमकुंठमेधसंमुनिंनृपोभागवतो
भ्युपेत्य ॥ प्रणम्यमूर्ध्नावहितःकृतांजलिर्नत्वागिरासूनृतयान्वपृच्छत् ७ राजोवाच ॥ अहोअद्यवयंब्रह्मन्सत्सेव्याःक्षत्रबंधवः ॥ कृपयाऽतिथिरूपेणभव
द्भिस्तीर्थकाःकृताः ८ येषांसंस्मरणात्पुंसःसद्यःशुध्यंतिवैगृहाः ॥ किंपुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ९ सान्निध्यात्तेमहायोगिन्पातकानिमहांत्यपि ॥
सद्योनश्यंतिवैपुंसांविष्णोरिवसुरेतराः १० अपिमेभगवान्प्रीतःकृष्णःपांडुसुतप्रियः ॥ पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्याप्तबांधवः ११

म् ५ सःपरीक्षित्महीयसांमहत्तराणांमध्येमहान्संवृतः गूढः महत्त्वप्रकाशनायराजाब्रह्मर्ष्यादिभिःपरीतोव्यरोचतेत्युक्तं तक्षकान्मरिष्यइतिमरणभियामुखांगकांतिम्लानिर्नास्तीतियस्मात्तस्मादि
त्यर्थः ६ सूनृतयागिराप्रियवचनेन ७ हेब्रह्मन्ज्ञानिन्क्षत्रबंधवोवयमद्यसद्भिःसेव्याअभूमअहोभाग्यंकुतःअतिथिरूपेणआगतैर्भवद्भिस्तीर्थकाःतीर्थेषुप्रशस्तास्तीर्थाःकृताःयथाभवंतोनिष्कलुषत्वायती
र्थानिभवंति तथावयमपियुष्मत्संगत्येत्यर्थः तत्रकृपैवकारणमित्यतःकृपयेत्युक्तम् ८ तीर्थीकरणमेवविशिनष्टि येषांभवतांसंस्मरणात्पुंसोगृहाःसद्यःशुध्यंतिवैयस्मात् अतोदर्शनादिनाशुध्यं
तीतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः ९ भवत्संगत्याविशेषोप्यस्तीत्याह सान्निध्यादिति अनेनब्रह्महत्यादिपापपरिहारोभवतीत्युक्तंभवति ज्ञानात्पूर्वतनानिभस्मीभवंतिपश्चात्तनानिनाश्लिष्यंतीतिशास्त्रानि
श्चितंवैशब्देनाह नकेवलमस्मत्पापहानिरेवकिंतुअस्मत्संगतानामपीति पांडुसुतानांप्रियःपांडुसुताःप्रियायस्येतिवा कृष्णोभगवान्मेमह्यंप्रीतोपिप्रीतिएव कुतः पितावसुदेवःतस्यस्वसाकुंतीतस्याः
पुत्राःपैतृष्वसेयाःयुधिष्ठिरादयतेषांप्रीतयेतेषांगोत्रंयस्यसोहंतद्गोत्रःतस्यमेआप्तबांधवोजातइतिपरस्मादत्तइति ११

अन्यथातत्रीत्यभावे अव्यक्तगतेरज्ञातगमनस्यसंसिद्धस्यब्रह्मज्ञानितयाकृतकृत्यस्यवरीयसःवरणीयेषुपूज्यस्यतेदर्शनंनृणांनःकथंघटते म्रियमाणानांनितरांनघटतइतिशेषः १२ भवद्दर्शनंदुर्लभमि
तियतोतःदैवात्प्राप्तंयोगिनांपरमगुरुंसंसिद्धंकैवल्यभूतंभवंतामिहम्रियमाणस्यपुंसःसदायत्कार्यंयच्चश्रोतव्यंअथोयच्चजाप्यंअथवानृभिर्यत्कर्तव्यंभजनीयंवा यद्वा विपर्ययंअकर्तव्यास्मर्तव्यप्रुदितचपृच्छामि
तदस्माकंब्रूहीत्येकान्वयः १३ १४ गृहमेधिनांगृहस्थानांगृहेषुक्वचिदेकत्रापिगोदोहनक्षणमपिभवतोवस्थानंनलक्ष्यते नूनंनिश्चितोह्रिपस्मात्तस्मात्ज्ञानिनि स्वतः प्राप्तेसतिकर्तव्यायज्ञानेऽस्माकंम

अन्यथातेऽव्यक्तगतेर्दर्शनंनः कथंनृणाम् ॥ नितरांम्रियमाणानांसंसिद्धस्यवरीयसः १२ अतःपृच्छामिसंसिद्धंयोगिनांपरमंगुरुम् ॥ पुरुषस्येहयत्कार्यंम्रिय
माणस्यसर्वदा १३ यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयत्कर्तव्यंनृभिःसदा ॥ स्मर्तव्यंभजनीयंवाब्रूहियद्वाविपर्ययम् १४ नूनंभगवतोब्रह्मन्गृहेषुगृहमेधिनाम् ॥
नलक्ष्यतेह्यवस्थानमपिगोदोहनंक्वचित् १५ सूतउवाच ॥ एवमाभाषितःपृष्टःसराज्ञाश्लक्ष्णयागिरा ॥ प्रत्यभाषतधर्मज्ञोभगवान्बादरायणिः ॥ १६ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविंशोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

हासुरत्वंस्यादितिभवंतंपृच्छामीतिभावः १९ एवमाभाषितः पृष्टः संबोध्यकृतप्रष्टव्यंः गुरुशिष्यसंवादलक्षणधर्मज्ञोबादरायणिःशुकःश्लक्ष्णयामधुरयागिराराजानंप्रत्यभाषतेत्येकान्वयः १६
॥ भागवतविवरणमिदंतुलसीदलमिवसमर्पयामिहरेः ॥ चरणनलिनयुगलेहंप्रथमस्कंधोपगंसतांप्रीत्यै ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांविजयध्वजतीर्थभिक्षुविरचितप्रथम
स्कंधटीकायांविंशोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधः समाप्तः ॥